

STEVEN BOWMAN

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΙΣΑΑΚ ΜΠΕΝΜΑΓΙΟΡ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

STEVEN BOWMAN

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ισαάκ Μπενμαγιόρ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2012

Τίτλος πρωτοτύπου:
Jewish Resistance in Wartime Greece

Copyright 2006 Steven Bowman

1^η έκδοση: 2006,
στη Μ. Βρετανία, έκδ. VALLENTINE MITCHELL,
Suite 314, Premier House, 112-114 Station Road, Edgware, Middlesex HA8 7BJ

και στις ΗΠΑ, έκδ. VALLENTINE MITCHELL,
c/o ISBS, 920 NE 58th Avenue, Suite 300, Portland, Oregon, 97213-3786

Ελληνική έκδοση: 2012 Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος,
ΝΠΔΔ, Βουλής 36, 105 57 Αθήνα

ΤΙΤΛΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ:
Η Αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ:
Steven Bowman,
Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Σινσινάτι

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:
Ισαάκ Μπενμαγιόρ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ:
Γαρυφαλιά Μίχα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ:
Γραφείο Δημοσίων Σχέσεων Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ:
Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ:
Μιχάλης Κύρκος

ISBN: 978-960-99200-1-8

Η ελληνική έκδοση κατέστη δυνατή χάρη στην παραχώρηση προς το ΚΙΣΕ των συγγραφικών δικαιωμάτων εκ μέρους του καθηγητή **Steven Bowman**, των εκδοτικών δικαιωμάτων εκ μέρους της εκδοτικής εταιρείας **Valentine Mitchell** και της ευγενικής προσφοράς της μετάφρασης από τον κ. **Ισαάκ Μπενμαγιόρ**, τους οποίους το ΚΙΣΕ ευχαριστεί.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη σύμφωνα με το Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Περιεχόμενα

Πρόλογος της ελληνικής έκδοσης.....	7
Πρόλογος.....	9
Συντομογραφίες.....	14
Προλεγόμενα του συγγραφέα	15
Εισαγωγή.....	23
1. Στα βουνά.....	31
2. Καπετάν Κίτσος: Ελευθερία ή Θάνατος.....	51
3. Η Καπετάνισσα Σαρίκα και το Πέρασμα της Εύβοιας	67
4. Καπετάν Μακκαβαίος: Ανάκτηση της Τιμής	94
5. ΕΛΑΣ: Πολεμιστές και Διευκολυντές.....	102
6. Πολιτική της πόλης: Το ΕΑΜ εν δράσει	117
7. Στο Άουσβιτς: Ιωσήφ Βαρούχ.....	130
Επίλογος. Ο Ιωσήφ Μάτσας και οι Άδοξοι Πολεμιστές.....	139

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα φωτογραφιών	143
I: Κατάλογος Τιμής. Εβραίοι στην Ελληνική Αντίσταση	155
II: Άουσβιτς 2 (Μπίρκεναου) – Η εξέγερση του Ζόντερκομμαντο, 7 Οκτωβρίου 1944.....	177
Βιβλιογραφία.....	180
Ευρετήριο ονομάτων και όρων.....	184

Πρόλογος της ελληνικής έκδοσης

Τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να εκδίδονται και στην Ελλάδα μελετήματα που αναφέρονται στην Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Γερμανικής (και συνάμα Ιταλικής και Βουλγαρικής) Κατοχής. Δυστυχώς, η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά την περίοδο των ετών 1941 – 1944 δεν έχει λάβει τη θέση που της αξίζει στην ιστορική αναγνώριση, γιατί τα θλιβερά εσωτερικά γεγονότα που ακολούθησαν εξέτρεψαν την αντικειμενική ιστορία σε εν πολλοίς μονομερείς παρουσιάσεις. Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά την Κατοχή αποτελεί όμως πραγματικά μια χρυσή σελίδα στην προαιώνια ιστορία αγώνων του Ελληνισμού και ως τέτοια πρέπει να αντιμετωπίζεται.

Οι Έλληνες Εβραίοι και η Αντίσταση μοιράζονται σ' αυτήν την πολυσήμαντη ιστορία μια ιδιαίτερη σχέση: η μία πλευρά της αφορά τη συμμετοχή Εβραίων στις τάξεις των αντιστασιακών οργανώσεων στη μάχη κατά του Φασισμού και του Ναζισμού και η άλλη αφορά τη βοήθεια που προσέφερε η Αντίσταση στους διωκόμενους Εβραίους, χάρις στην οποία πολλοί ομόθρησκοί γλίτωσαν τον εκτοπισμό και το θάνατο. Η δεύτερη έχει με ευγνωμοσύνη αναγνωριστεί από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, τις κατά τόπους εβραϊκές Κοινότητες, διεθνή ιδρύματα όπως το Γιαντ Βασέμ, τον επίσημο ισραηλινό οργανισμό που ασχολείται με την απόδοση τιμητικών διακρίσεων σε ομάδες και άτομα που βοήθησαν μέσα από πολλούς κινδύνους στη διάσωση Εβραίων κατά το Ολοκαύτωμα. Η πρώτη πλευρά, όμως, έχει μείνει συγκριτικά ανεξερεύνητη: η κρυφή ταυτότητα των ονοματεπωνύμων των Εβραίων ανταρτών, τα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια της μετανάστευσης και της πολύπλευρης σιωπής είναι μόνον μερικοί από τους λόγους.

Η ανά χείρας μελέτη του Καθηγητή Steven Bowman για τη συμμετοχή των Εβραίων στην Εθνική Αντίσταση αποτελεί πραγματική συμβολή στην αντίστοιχη ελληνική βιβλιογραφία. Η παρούσα μελέτη παρέχει στοιχεία που παρουσιάζονται για πρώτη φορά ολοκληρωμένα. Οι Έλληνες Εβραίοι έχουν μετάσχει ενεργά ως πολίτες της χώρας σ' όλους του πολέμους του Ελληνισμού. Η συμμετοχή στην Εθνική Αντίσταση αποτελεί μια ακόμη έκφραση αυτής της συμμετοχής.

Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος εκφράζει την ευγνωμοσύνη του προς τον Καθηγητή Steven Bowman για την κοπιώδη ερευνητική εργασία που ανέλαβε, στον μεταφραστή κ. Ισαάκ Μπενμαγιόρ για την απόδοση στα ελληνικά του κειμένου και στον εκδοτικό οίκο Vallentine Mitchell που παρεχώρησε τα δικαιώματα έκδοσης του βιβλίου. Ελπίζουμε ότι με την ανά χείρας έκδοση παρέχουμε μια σημαντική συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Εθνικής Αντίστασης.

Δαβίδ Σαλιέλ

Πρόεδρος

Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος

Πρόλογος

Στην ιστορία της Ελλάδας κατά τον 20ό αιώνα, η δεκαετία του 1940 είναι μία περίοδος που ελκύει το ενδιαφέρον επιστημόνων και μη. Η βία, η καταστροφή και τα δεινά που υπέστησαν οι άνθρωποι εκείνα τα τρομερά χρόνια υπονόμισαν όλους τους εθνικούς θεσμούς και τις κοινωνικές ομάδες και έφεραν στην επιφάνεια νέες δυνάμεις, διαμάχες και βλέψεις οι οποίες, υποδαυλιζόμενες από εξωτερικές επιδράσεις, συγκλόνισαν τα θεμέλια του κράτους. Οι σημαντικές εξελίξεις της δεκαετίας είναι σήμερα γνωστές και έχουν γίνει αντικείμενο πλείστων δημοσιευμάτων: η νίκη των Ελλήνων και η ταπείνωση του Μουσολίνι στον Αλβανικό πόλεμο, η εισβολή των Ναζί και η κατάρρευση της κυβέρνησης Μεταξά εξαιτίας του ξαφνικού θανάτου του δικτάτορα και της στρατιωτικής ήττας, η εχθρική κατοχή από γερμανικές, ιταλικές και βουλγαρικές δυνάμεις που ξεχώριζαν μεταξύ τους μόνον από το βαθμό της θηριωδίας τους, ο λιμός σε όλη τη χώρα, η Εθνική Αντίσταση, η άνοδος της λαϊκιστικής αριστεράς, η σχεδόν παντελής έλλειψη υποστήριξης του θεσμού της μοναρχίας, η κλιμακούμενη εμφύλια βία, η μεταπελευθερωτική πολιτική κρίση και η οικονομική καταβύθιση, η εξωτερική ανάμειξη και, τέλος, ο ολοσχερής εμφύλιος πόλεμος. Κάθε μία από αυτές τις εξελίξεις είχε τους δικούς της πρωταγωνιστές, τις δικές της αιτίες, δυναμική και επιπτώσεις, και πρέπει να μελετηθεί ξεχωριστά, τόσο όσον αφορά στις σχέσεις αιτίας – αποτελέσματος όσο και στο σύνολό τους. Παρά την ύπαρξη πλήθους εξαιρετικών μελετών, απομένουν ακόμα κάποιοι τομείς που δεν έχουν ενδελεχώς ερευνηθεί.

Το κίνημα της Αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα έχει γίνει αντικείμενο μελέτης πολλών βιβλίων γραμμένων από ανθρώπους που έλαβαν μέρος σε αυτό, από αυτόπτες μάρτυρες, από συγγραφείς διαφόρων ιδεολογικών αποχρώσεων και από επιστήμονες. Αν εξαιρέσουμε τα απομνημονεύματα και τις προσωπικές αφηγήσεις, η μεγάλη πλειοψηφία των δημοσιευμάτων αναφέρονται στα ιστορικά γεγονότα, στο ρόλο των κυριότερων παραγόντων, τόσο εγχώριων όσο και αλλοδαπών, στις οργανώσεις τους και τις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις, καθώς και στην επίδραση της αντιστασιακής δράσης στον πληθυσμό. Αυτή είναι ιστορία εκ των άνω προς τα κάτω, όπου οι διάφοροι ηγέτες χαίρουν προσοχής ενώ ο απλός λαός χάνεται στην

αωνυμία και γίνεται ένα απρόσωπο πλήθος, η ανάμειξη και οι τύχες του οποίου εκφράζονται μόνο μέσα από αριθμητικά σύνολα.

Πρόσφατα, ερευνητές στην Ελλάδα και το εξωτερικό έχουν αρχίσει μια συστηματική μελέτη του αντιστασιακού κινήματος με αφετηρία τη βάση του: το χωριό, τη γειτονιά, την – με την ευρεία έννοια του όρου – οικογένεια, τον αγωνιστή. Αυτού του τύπου η ιστορία, από κάτω προς τα πάνω τούτη τη φορά, ή αλλιώς λεγόμενη *μικροϊστορία*, επιχειρεί να δώσει απαντήσεις σε ζητήματα, των οποίων οι λύσεις έχουν άλλοτε στηριχτεί σε ανυπόστατες εικασίες και άλλοτε δεν έχουν εξευρεθεί. Για παράδειγμα, δεν γνωρίζουμε – πέραν ορισμένων γνωστών ηγετών και των υπαρχηγών τους – τα ονόματα των απλών πολιτών που προσχώρησαν στην Αντίσταση ούτε τους λόγους μίας τέτοιας απόφασης. Ο πατριωτισμός και η θέληση να πολεμήσουν τους ξένους επιδρομείς μπορεί πράγματι να αποτέλεσε ένα κοινό κίνητρο αλλά δεν συνιστά ουδόλως ικανοποιητική εξήγηση. Και τούτο διότι υπήρξαν και αρκετοί Έλληνες οι οποίοι, για μία σειρά λόγων και παρότι ήταν πατριώτες, δεν ανέλαβαν ενεργή δράση. Τέτοιοι λόγοι ήταν η πεποίθηση στο μάταιο της Αντίστασης, η εκτίμηση ότι τα αντίποινα που επέβαλε ο αντίπαλος ήταν δυσανάλογα περισσότερα της προσφερόμενης θυσίας, καθώς και η άποψη ότι η Ελλάδα είχε θυσιάσει ήδη αρκετά στον πόλεμο ενάντια στον Άξονα. Μερικοί πίστευαν ακόμα ότι η αντιστασιακή δράση ήταν στα χέρια των κομμουνιστών τους οποίους είχαν αρχίσει να φοβούνται όσο και τους ξένους εχθρούς. Πόσο συνέτειναν στην απόφαση να προσχωρήσουν στην Αντίσταση οι κομματικού τύπου υπολογισμοί και η ιδεολογία, η ανάγκη να γλυτώσουν από την κατοχική εξουσία ή η θέληση να τακτοποιήσουν προσωπικούς λογαριασμούς; Σύμφωνα με ποια κριτήρια γινόταν κανείς μέλος της μίας ή της άλλης αντιστασιακής ομάδας και πόσο ελεύθερη ήταν μία τέτοια επιλογή; Γιατί σε τοπικό επίπεδο εξαπολύθηκε τόση βία ενάντια σε άλλους Έλληνες; Πώς συνδέονται η Αντίσταση στην Κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος που την ακολούθησε; Καθώς η προσεκτική έρευνα και ανάλυση των σχετικών μαρτυριών προχωρεί, δίνονται απαντήσεις στα περίπλοκα αυτά ερωτήματα, τα κομμάτια του παζλ αρχίζουν να ενώνονται και με αυτά αυξάνεται και βαθαίνει και η κατανόησή μας γύρω από τη δεκαετία του 1940.

Οι σκληρές στερήσεις, ο γενικός ξεριζωμός και η στυγνή θηριωδία της εχθρικής κατοχής άγγιξαν όλο τον ελληνικό πληθυσμό, αλλά ιδιαίτερα τη μεσαία τάξη και τους επαγγελματίες και είχαν ως αποτέλεσμα τη βίαιη απώλεια ζωών. Θάνατοι από πείνα, επιδημίες, εκτελέσεις και άλλες μορφές βίας ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένοι στη γερμανική και τη βουλγαρική ζώνη κατοχής, ενώ ύστερα και από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το φθινόπωρο του 1943, εξαπλώθηκαν σε όλη τη χώρα. Ωστόσο το σκοτεινότερο, ίσως, γεγονός της τετραετούς δοκιμασίας υπήρξε ο συστηματικός αφανισμός του ελληνοεβραϊκού πληθυσμού.

Παρότι υπήρξαν μεμονωμένα και τοπικώς περιορισμένα δείγματα αντισημιτικής συμπεριφοράς, η πλειοψηφία των Ελλήνων θεωρούσε τους Εβραίους της χώρας ως συμπατριώτες, ως ένα ζωτικό στοιχείο του ανθρώπινου δυναμικού του έθνους. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, μία μεγάλη μερίδα των Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένης και της δωσιλόγου κυβέρνησης στην Αθήνα, διαμαρτυρήθηκε για την εφαρμογή αντιεβραϊκών μέτρων από τους Ναζί το 1942. Ορισμένοι Έλληνες προσπάθησαν να κρύψουν τους Εβραίους φίλους ή συναδέλφους τους ή να τους βοηθήσουν να διαφύγουν προς ασφαλή μέρη. Μερικές χιλιάδες Εβραίων βρήκαν καταφύγιο σε ορεινές περιοχές που ελέγχονταν από αντιστασιακές ομάδες. Παρόλα αυτά, από ένα σύνολο περίπου 75.000, κάπου 65.000 Έλληνες Εβραίοι έχασαν τη ζωή τους κυρίως στα στρατόπεδα εξόντωσης του Άουσβιτς και της Τρεμπλίνκα. Στο τέλος του πολέμου ο εβραϊκός πληθυσμός της χώρας είχε μειωθεί σε λιγότερο από 10.000 άτομα. Η μεγάλη και μακρόβια εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που στις αρχές του αιώνα αποτελούσε το ήμισυ σχεδόν του πληθυσμού της πόλης, είχε σχεδόν τελείως αφανιστεί. Τα γεγονότα των πρώτων μηνών του 1943, όπως ήταν η μεταφορά των Εβραίων γειτόνων και φίλων τους σαν να ήταν κοπάδι προς τον σιδηροδρομικό σταθμό και η θέα των μεταγωγικών βαγονιών που τους περίμεναν, ήταν εμπειρίες τρόμου και απελπισίας που χαρακτήθηκαν ανεξίτηλα στη μνήμη νέων και γέρων Θεσσαλονικέων.

Αν και η υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με τη σχεδόν ολοσχερή καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδος είναι εκτενής, η απάντηση σε μία σειρά από σημαντικές ερωτήσεις προϋποθέτει μία πιο πλήρη μελέτη των γεγονότων, ιδιαίτερα σε τοπικό και ατομικό επίπεδο. Ανάμεσα σε αυτές τις ερωτήσεις υπάρχουν ζητήματα που σχετίζονται με τη διασταύρωση δύο ξεχωριστών αλλά και αλληλένδετων θεματικών: την τύχη των Ελλήνων Εβραίων και την ελληνική Αντίσταση. Για παράδειγμα: φρόντισαν οι αντιστασιακές οργανώσεις να οδηγηθούν οι Εβραίοι σε καταφύγια σε περιοχές ελεγχόμενες από αντάρτες, όταν έγινε πια φανερός ο επικείμενος κίνδυνος; Αν ναι, πότε και πώς; Ποιές αντιστασιακές μονάδες έδρασαν πιο ενεργά για το σκοπό αυτό και γιατί; Γιατί μόνο σχετικά λίγοι Εβραίοι εκμεταλλεύτηκαν αυτήν την ευκαιρία να διαφύγουν στα βουνά; Ποιοι παράγοντες και ποια ίδια γνωρίσματα χαρακτήριζαν εκείνους τους Εβραίους που προσχώρησαν στην Αντίσταση; Ποια ήταν η πραγματική συμβολή των Εβραίων στο αντιστασιακό κίνημα; Αυτά και άλλα συναφή ερωτήματα συνιστούν το αντικείμενο της νέας και συναρπαστικής μελέτης του Steven Bowman.

Η σχέση μεταξύ των Ελλήνων Εβραίων και της Αντίστασης κατά τη διάρκεια του πολέμου αποτελεί μία θεματική που παρουσιάζει ιδιαίτερος δύσκολα προβλήματα στους μελετητές. Ένα πέπλο μυστικότητας καλύπτει και τις δύο πλευρές του ζητήματος. Τα διασωθέντα αρχεία των κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων, όπως ήταν οι ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ο ΕΔΕΣ και

η ΕΚΚΑ, είναι λίγα, παρουσιάζουν αντιθέσεις και δεν αποδεικνύονται χρήσιμα για την άντληση πληροφοριών γύρω από θέματα που δεν θεωρούνταν μεγάλης προτεραιότητας, όπως ήταν η στρατολόγηση και η περίθαλψη Εβραίων. Οι πολεμικές κατασκοπικές αναφορές Βρετανών και Αμερικανών παρέχουν κάποιες πληροφορίες αλλά είναι ελλιπείς. Επιπλέον, οι πληροφορίες αυτές αναφέρονται στο σύνολο του πληθυσμού και δεν περιέχουν στοιχεία για μεμονωμένες περιπτώσεις. Τα περισσότερα στοιχεία, λοιπόν, πρέπει να συλλεγούν από απομνημονεύματα, αναμνήσεις και συνεντεύξεις που έλαβαν χώρα χρόνια μετά τον πόλεμο και ορισμένες αποτελούν μάλλον προσωπικές αφηγήσεις ή πληροφορίες εξ ακοής, η αξιοπιστία των οποίων χάνεται με την πάροδο του χρόνου. Η διασταύρωση και η επαλήθευση τέτοιων αφηγήσεων είναι σπανίως εφικτή. Επίσης, τόσο για τους Χριστιανούς όσο και για τους Εβραίους, η συμμετοχή σε αντιστασιακές ενέργειες ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνη όχι μόνο για τους ίδιους αλλά και για ολόκληρες τις οικογένειές τους. Επομένως, η μυστικότητα και η απόκρυψη της αληθινής ταυτότητας κάποιου ήταν απαραίτητες για την επιβίωσή του. Η χρήση ψεύτικων ονομάτων, παρωνυμίων και ψευδωνύμων ήταν διαδεδομένη και δημιουργούσε εσκεμμένα ένα προπέτασμα καπνού, τόσο που μέχρι και σήμερα είναι αδύνατο να καθορίσει κανείς αν ένας συγκεκριμένος αντάρτης ήταν Εβραίος ή όχι. Δεδομένων των κινδύνων της εποχής, οι Εβραίοι πιθανότατα απέφευγαν να αποκαλύψουν περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ταυτότητά τους, πέρα από το γεγονός ότι ήταν Έλληνες.

Ως αυθεντία στην ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας και στο Ολοκαύτωμα, ο καθηγητής Bowman έχει βαθιά επίγνωση των προβλημάτων μιας τέτοιας έρευνας. Παρουσιάζει εντυπωσιακά νέα στοιχεία, πολλά από τα οποία συνέλεξε ο ίδιος μέσα από συνεντεύξεις με επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Ωστόσο, όπως και ο ίδιος παρατηρεί, η συγγραφή μιας εκτενούς ιστορίας σχετικά με τη συμμετοχή των Εβραίων στο ελληνικό αντιστασιακό κίνημα καθίσταται, τουλάχιστον προς το παρόν, αδύνατη, καθώς απαιτείται ακόμα σημαντική έρευνα πάνω στο αντικείμενο. Προς τιμήν του, ο συγγραφέας θεωρεί το νέο αυτό βιβλίο του ως μία συμβολή στον απώτερο αυτό σκοπό, ως μία απόπειρα να θέσει το ζήτημα μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο καθώς και ως μία ευκαιρία να παρουσιάσει σκιαγραφήματα αγνώστων – ως τώρα – περιπτώσεων Εβραίων που στρατεύτηκαν στην ελληνική Αντίσταση. Σε όλους αυτούς τους τομείς, η επιτυχία του έργου του είναι αξιοθαύμαστη.

Ο καθηγητής Bowman υιοθετεί έναν ευρύ ορισμό της αντίστασης στον εχθρό. Εκτός από τις ενέργειες των ανταρτών στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας, παρουσιάζει πληροφορίες για την ανάμειξη Ελλήνων Εβραίων στην αστική αντίσταση, κατά την οποία οι κύριοι στόχοι ήταν οι δολιοφθορές και η συλλογή στρατιωτικών κατασκοπικών πληροφοριών. Επίσης, αφιερώνει

ένα κεφάλαιο στην πραγματικά ηρωική συμπεριφορά εκείνων των Ελλήνων Εβραίων που, ύστερα από την εκτόπισή τους στην Πολωνία, βρέθηκαν στο γκέτο της Βαρσοβίας. Ορισμένοι από αυτούς κατάφεραν να προσχωρήσουν στην πολωνική αντίσταση κατά την εξέγερση στη Βαρσοβία και βρήκαν τον θάνατο πολεμώντας, όπως λέγεται, υπό την ελληνική σημαία. Στο Μπίρκεναου, το περιβόητο κέντρο εξόντωσης που συνδεόταν με το στρατόπεδο του Άουσβιτς, αρκετές εκατοντάδες Ελλήνων Εβραίων εκτελέστηκαν όταν αρνήθηκαν να επανδρώσουν τα κρεματόρια. Όπως θα αναμενόταν, μια απόπειρα εξέγερσης βρήκε παρόμοιο τραγικό τέλος. Τέτοιες άγνωστες πτυχές της καταστροφής των Εβραίων της Ελλάδας αυξάνουν την ιστορική αξία του τόμου αυτού.

Όσον αφορά στη συμμετοχή Εβραίων στις ενέργειες των ανταρτών στα βουνά της Ελλάδας, που αποτελεί και τον πυρήνα της μελέτης του, τα νέα ευρήματα του καθηγητή Bowman είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Αποδεικνύει λόγου χάρη ότι, παρόλο που η εκπαιδευμένη στη Μόσχα ηγεσία του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος δεν περιελάμβανε Εβραίους, υπήρχαν ωστόσο αριστερίζοντες Εβραίοι ανάμεσα στους καπνεργάτες, οι οποίοι είχαν στραφεί προς το κόμμα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Από τους πολλούς Εβραίους που υπηρέτησαν στον ελληνικό στρατό κατά τον Αλβανικό πόλεμο, ορισμένοι προσχώρησαν στην αρτιγέννητη Αντίσταση αμέσως μετά την επίσημη συνθηκολόγηση της Ελλάδας. Υπάρχει, καθώς φαίνεται, μια σχέση ανάμεσα στις μαζικές εκτοπίσεις από τη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 1943 και στην απόφαση των Εβραίων να διαφύγουν στα βουνά για να προσχωρήσουν σε αντάρτικες ομάδες. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, που μετρείται σε εκατοντάδες, υπηρέτησαν στον ΕΛΑΣ κάτω από κομμουνιστική ηγεσία. Μετριούνται στα δάχτυλα αυτοί που πήγαν στον αντικομμουνιστικό ΕΔΕΣ.

Αυτά τα σημαντικά ευρήματα φωτίζουν όχι μόνο την τραγική τύχη των Εβραίων της Ελλάδας αλλά και τον χαρακτήρα του αντιστασιακού κινήματος στη βάση του. Οπωσδήποτε ορισμένα από τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ απαιτούν περαιτέρω έρευνα, πληρέστερη ανάλυση και λεπτομερέστερη εξήγηση των υποκειμένων αιτίων των γεγονότων και των ανθρώπινων κινήτρων. Έτσι η συνεχιζόμενη έρευνα του καθηγητή Bowman συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση μίας κρίσιμης περιόδου της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας και δείχνει το δρόμο για τις έρευνες εκείνες που απομένουν να γίνουν. Για εκείνους που έζησαν τα γεγονότα που περιγράφει, το βιβλίο αυτό ξαναζωντανεύει τις οδυνηρές αναμνήσεις των δεινών που υπέστη όλο το ελληνικό έθνος κατά τις ζοφερότερες ώρες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

John O. Iatrides

*Καθηγητής Διεθνούς Πολιτικής
Southern Connecticut State University*

Συντομογραφίες

- AHEPA: American Hellenic Educational Progressive Association (Αμερικανο-ελληνική Εκπαιδευτική Προοδευτική Ένωση)
- AMM: Allied Military Mission (Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή)
- BEF: British Expeditionary Force (Βρετανική Εκστρατευτική Δύναμη)
- CZA: Central Zionist Archive (Κεντρικό Σιωνιστικό Αρχείο, Ιερουσαλήμ)
- EAM: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
- EDES: Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
- EEE: Εθνική Ένωση Ελλάδος
- EKKA: Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση
- ΕΛΑΝ: Εθνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό
- ΕΛΑΣ: Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
- ΕΠΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
- ΕΣΠΟ: Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση
- ΕΤΑ: Επιμελητεία του Αντάρτη
- HUJ: Hebrew University of Jerusalem (Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ)
- KEW: Εθνικά Αρχεία, Λονδίνο (πρώην Public Records office, σήμερα The National Archives)
- ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
- ΚΙΣ: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος
- NARA: National Archives and Records Administration (Εθνικά Αρχεία, ΗΠΑ)
- OSS: Office of Strategic Services (Γραφείο Στρατηγικών Υπηρεσιών, ΗΠΑ. Προκάτοχος της CIA.)
- SiPo/SD: Sicherheitspolizei/Sicherheitsdienst (Γερμανική Αστυνομία-Ασφάλεια)
- SIS: Secret Intelligence Service (Βρετανική Μυστική Υπηρεσία Πληροφοριών)
- SOE: Special Operations Executive (Γραφείο Ειδικών Επιχειρήσεων)
- UNRRA: United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Οργανισμός Αρωγής και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών)
- Γιαντ Βασέμ: Μουσείο Yad Vashem και αρχείο Ολοκαυτώματος, Ισραήλ
- Τζόιντ: Αμερικανική Επιτροπή Διανομών (American Joint Distribution Committee)

Προλεγόμενα του συγγραφέα

Η ιστορία των Εβραίων στην ελληνική Αντίσταση κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη τόσο με την ιστορία του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα όσο και με την ιστορία της αντίστασης των Ελλήνων ενάντια στους επιδρομείς του Άξονα. Εάν οι Γερμανοί δεν είχαν καταλάβει την Ελλάδα, δεν θα είχε υπάρξει Κατοχή, ούτε διωγμός, ούτε Αντίσταση, και η Ελλάδα θα είχε αποφύγει τις μετέπειτα περιπέτειες του εμφυλίου πολέμου που δηλητηρίασε τον πολιτισμό της και καθυστέρησε την ανάπτυξη της επόμενης γενιάς.

Το Ολοκαύτωμα και τα δεινά που υπέστη ο ελληνικός εβραϊσμός έχουν αποτελέσει αντικείμενο αρκετών επιστημονικών μελετών και απομνημονευμάτων, ωστόσο δεν έχουν ενταχθεί ακόμη πλήρως στη γενικότερη ιστορία της τραγικής εκείνης περιόδου. Παρά το γεγονός ότι πρόσφατες μελέτες σχετικά με το Ολοκαύτωμα έχουν συμβάλει στη συμπλήρωση της τεκμηρίωσης και έχουν αποκαλύψει νέες πτυχές, η επιστημονική έρευνα αναφορικά με την επίδρασή του στην Ελλάδα βασίζεται ακόμη στην ιστορία του Μόλχο που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1948.¹ Η θλιβερή εκείνη ιστορία, σε αντιπαραβολή με την οποία αυτός ο τόμος αποτελεί χωριστή θεώρηση, παρουσιάζεται αλλού.² Στην παρούσα μελέτη δίνεται έμφαση στη σχεδόν άγνωστη ιστορία των Εβραίων στην ελληνική Αντίσταση, μια ιστορία που έχει εν μέρει μόνο ερευνηθεί.³

Η ανάγκη συγγραφής ενός τέτοιου βιβλίου προέκυψε από ένα πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι Εβραίοι κατά τη διάρκεια του πολέμου. Υπήρχε μία μακρόχρονη παράδοση σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες πίστευαν ότι οι Εβραίοι δεν πολεμούσαν -τουλάχιστον όχι μετά την εποχή της Βίβλου. Έτσι, έξω από τις μνήμες των Εβραίων, ελάχιστες είναι οι αναφορές στη σχετική βιβλιογραφία που αφορούν στο ρόλο τους στον πόλεμο και στην Αντίσταση.⁴ Παράλληλα, στη σιωπή αυτή συνέτεινε και το γεγονός ότι οι περισσότεροι Εβραίοι, που διασώθηκαν στα βουνά ή κρύφτηκαν στις πόλεις, αυτοπροσδιορίζονταν ως Χριστιανοί ορθόδοξοι. Έτσι ούτε εκείνοι, ούτε οι Έλληνες [sic]⁵ μελετητές κατέγραψαν τη συμμετοχή τους. Η πραγματικότητα, όμως, είναι ότι οι Εβραίοι συμμετείχαν

* ΣτΕ: Με τον όρο «Έλληνες» ο συγγραφέας εννοεί εδώ τους Έλληνες Χριστιανούς. (Βλ. σχετική επισήμανση του συγγραφέα στη σελ. 127, υποσημ. 10, για τη χρήση της φράσης «Εβραίοι και Έλληνες»).

και στον πόλεμο και στην Αντίσταση και ο σκοπός του παρόντος βιβλίου είναι να συμπληρώσει αυτό το κενό. Η συμβολή τους στην Ελλάδα πρέπει να καταγραφεί στη βιβλιογραφία και πρέπει, επίσης, να συμπεριληφθεί στην ιστορία των Εβραίων κατά τον πόλεμο, μία ιστορία που διαφορετικά επισκιάζεται από την τρομερή τραγωδία που αποτέλεσε η ολοκληρωτική καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας.

Πρέπει να τονισθεί ότι μία τέτοια αναφορά δεν μειώνει καθόλου την αξία της συμμετοχής του υπόλοιπου ελληνικού πληθυσμού που πολέμησε ή συνέβαλε στην Αντίσταση. Στα επόμενα κεφάλαια θα γίνουν αναφορές σε διάφορες ομάδες Ελλήνων και μη Ελλήνων, καθώς και στις ιδεολογικές αποχρώσεις και το ρόλο των φύλων στο κίνημα. Εδώ θα σταθούμε σε δύο οπτικές γωνίες του θέματος που μερικώς σχετίζονται και αλληλοεπηρεάζονται εξαιτίας της τραγικής τύχης της πλειοψηφίας των Ελλήνων Εβραίων.

Το σημαντικότερο ζήτημα που οφείλουμε να παρατηρήσουμε είναι ότι ο ελληνικός εβραϊσμός υπέστη απώλεια που άγγιξε σχεδόν το 90% του προπολεμικού πληθυσμού του. Η τραγωδία εκείνη, με όλες τις συνέπειες που είχε για τον ελληνικό και τον παγκόσμιο εβραϊσμό και τη σημαντική –αν και παραμελημένη– θέση της στο Ολοκαύτωμα, τείνει να ενισχύει προαιώνιες εικασίες που παρουσιάζουν τους Εβραίους ως θύματα. Οι εικασίες αυτές, με βαθιές ρίζες στην παράδοση και ιδεολογικό υπόβαθρο, κωδικοποιήθηκαν και εμφανίστηκαν και στο χριστιανικό ρωμαϊκό δίκαιο και στην ισλαμική σαρία. Και τα δύο αυτά νομικά συστήματα αντικατόπτριζαν τη θρησκευτική στάση που κρατούσαν οι κοινωνίες τους απέναντι στους Εβραίους, από τους οποίους είχαν υιοθετήσει τον μονοθεϊσμό και με τους οποίους βρίσκονταν σε ανταγωνισμό για τον τίτλο του εκλεκτού λαού του Θεού. Οι Εβραίοι έχασαν αυτήν τη μάχη λόγω της επιθετικότητας των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων, οι οποίοι, και οι δύο μαζί, κατέκτησαν όλο το δυτικό κόσμο, από το Αφγανιστάν ως τα νησιά της Μεγάλης Βρετανίας. Και οι Χριστιανοί και οι Μουσουλμάνοι κληρονόμησαν τον υποβιβασμό των Εβραίων υπηκόων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε υπηκόους δεύτερης τάξης. Αυτός ο υποβιβασμός ήταν χαρακτηριστικό εκείνων των χωρών και κοινωνιών που διατήρησαν τη ρωμαϊκή νομική παράδοση. Επίσης, η Εκκλησία, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της οικουμένης και μέσα από τους σύγχρονους διαδόχους της, συνέχισε να ενεργεί ως ο γραφειοκρατικός απόγονος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας η οποία είχε αναγνωρίσει τη νομιμότητα της εξουσίας της. Έτσι, η Εκκλησία – αναφέρομαι εδώ και στον καθολικό και στον ορθόδοξο κλάδο της – συνέχισε να διακηρύσσει την περιφρόνηση προς τους Εβραίους, έστω κι αν δεν έπαυσε να υπερασπίζεται τα (περιορισμένα) δικαιώματα των Εβραίων ακολουθώντας το ρωμαϊκό δίκαιο που αναγνώριζε τον ιουδαϊσμό ως επιτρεπόμενη θρησκεία.

Μία από τις συνέπειες της ρωμαιο-χριστιανικής νομικής παράδοσης ήταν η απαλλαγή των Εβραίων από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις. Φυσικό ήταν, οι Εβραίοι, ως μη μάχιμοι, να περιφρονούνται από τις στρατιωτικές τάξεις της χριστιανικής Ευρώπης οι οποίες οριοθετούσαν την πραγματικότητα και το κοινωνικό επίπεδο με το σπαθί.⁵ Στη λιγότερο πολιτισμένη Δύση, όπου οι γερμανικές φυλές επέβαλαν τη μιλιταριστική και φυλετική κουλτούρα τους για τους επόμενους δεκαπέντε αιώνες, μονοπωλώντας την πολεμική αρετή, χρειάστηκε διαταγή του Πάπα για να προστατευθεί η εβραϊκή μειονότητα από τον χριστιανικό ζήλο, ενώ βοήθησε, επίσης, και το γεγονός ότι οι Εβραίοι ήταν από πρακτικής άποψης χρήσιμοι για τους κατακτητές. Αργότερα, κατά τον 13ο αιώνα, οι αναδυόμενες ειρηνικές μοναρχίες έθεσαν τους Εβραίους, καθώς και τον αρσενικό και θηλυκό κληρο, εκτός της κοινωνίας της βίας που χαρακτήριζε τον φεουδαρχισμό. Και το Ισλάμ απαγόρευσε τη στρατιωτική θητεία για τους μη Μουσουλμάνους. Η διαφορά ανάμεσα στους Εβραίους και τους Χριστιανούς που ζούσαν στον ισλαμικό κόσμο ήταν ότι οι Εβραίοι δεν μπορούσαν να ελπίζουν, όπως οι Χριστιανοί, στη βοήθεια ανεξάρτητων ομοθρήσκων στρατών που θα υποστήριζαν τυχόν εξέγερση ή θα απειλούσαν με επέμβαση σε περίπτωση κακής μεταχείρισής τους.⁶ Οι τελευταίες εβραϊκές εξεγέρσεις ενάντια στο Ισλάμ έγιναν στα πολυπληθή εβραϊκά κέντρα του Ιράκ και του Ιράν στα τέλη του 7ου αιώνα. Έκτοτε οι μη μάχιμοι Εβραίοι έτυχαν μεγαλύτερης περιφρόνησης ως παθητικοί *dhimmi*. Μία περιφρόνηση που μετατράπηκε σε έχθρα όταν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Εβραίοι απέκτησαν εθνική ανεξαρτησία και στρατό για να προστατεύσει την πατρίδα τους.

Γ' αυτό δεν είναι παράξενο που η ευρωπαϊκή και η ισλαμική λογοτεχνία σατίρισαν και περιέγραψαν με λόγια περιφρονητικά τον Εβραίο ο οποίος δεν ταίριαζε με τη στρατιωτική αντίληψη που χαρακτήριζε τους δύο αυτούς κόσμους.⁷ Παρόλο που η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση εισήγαγαν στη νεώτερη κοινωνία την εικόνα του Εβραίου-στρατιώτη, οι καθεστηκίες στρατιωτικές τάξεις της Ευρώπης καθώς κι αυτές ακόμη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (για διαφορετικούς λόγους η καθεμία) συνέχισαν να εμποδίζουν την απόδοση οποιωνδήποτε τιμών σε Εβραίους. Ωστόσο, πολλά από τα νέα κράτη, που γεννήθηκαν κατά τους δύο αιώνες που ακολούθησαν τις δύο επαναστάσεις, είδαν με καλό μάτι την ανάληψη στρατιωτικών υποχρεώσεων και την παροχή ενεργούς στήριξης εκ μέρους των Εβραίων. Για τους τελευταίους, η συμμετοχή στους εθνικούς στρατούς της Γερμανίας και των άλλων νέων χωρών αποτελούσε την απόδειξη της εθνικοφροσύνης τους. Μία τέτοια ανάγνωση των γεγονότων, ωστόσο, είναι μάλλον γενικευτική, για τούτο και κρίνεται απαραίτητο να μελετηθεί το εν λόγω ζήτημα σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Μία τέτοιου είδους μελέτη κρίνεται επιβεβλημένη, δεδομένου ότι ένα από τα κυριότερα αίτια

της εθνικιστικής επανάστασης ήταν η στάση έναντι των Εβραίων που αντιμετώπιζονταν συχνά σαν ξένοι και ανεπιθύμητοι.⁸ Ο ερευνητής που εξετάζει τη συμπεριφορά και τη στάση έναντι των Εβραίων θα έρθει αντιμέτωπος με σημαντικές αποκαλύψεις σχετικά με τον ρόλο των διαφόρων παρατάξεων που συνιστούν το κοινωνικό υπόστρωμα της εξουσίας στα μοντέρνα κράτη. Είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο, ότι ενώ οι Εβραίοι υπηρετούσαν και, μάλιστα, διέπρεπαν στις τάξεις του στρατού προκειμένου να αποδείξουν το δικαίωμά τους σε τούτο το δώρο της υπηκοότητας, υπήρχε πάντοτε ένα κομμάτι του στρατού που τους αρνιόταν το δικαίωμα – ή και προνόμιο – να υπηρετήσουν, όπως έπραττε η πλειοψηφία του (χριστιανικού) πληθυσμού. Αντίστοιχα γεγονότα συνέβαιναν και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ακόμα και αφού είχε παραχωρηθεί στους Εβραίους *dhimmi* η άδεια να υπηρετήσουν στο στρατό.

Οι ίδιες συνθήκες επικράτησαν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ένα τεκτονικό χάσμα χώρισε την αντίσταση σε δύο στρατόπεδα, ένα χάσμα που χαρακτήρισε τον εμφύλιο πόλεμο κάθε χώρας. Ο πληθυσμός κάθε χώρας δεν διαιρέθηκε μόνο ανάμεσα σε αυτούς που υποστήριξαν τον Άξονα και σε αυτούς που του αντιτάχθηκαν· ένας δεύτερος διαχωρισμός προέκυψε και στους κόλπους εκείνων που αμφισβήτησαν τη νομιμότητα των κατακτητών. Εκεί υπήρχε μια θεμελιώδης διαφορά, για να το πούμε με απλά λόγια, ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά. Η μεγάλη πλειοψηφία της σοσιαλιστικής και της κομμουνιστικής Αριστεράς αποδέχθηκε τους Εβραίους ως υποστηρικτές και μαχητές. Η Δεξιά, από την άλλη μεριά, χαρακτηριζόμενη από πολιτικό ή θρησκευτικό συντηρητισμό αρνήθηκε την εβραϊκή συνδρομή. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις, όπως στην Πολωνία για παράδειγμα, η δεξιά πτέρυγα της αντίστασης συνέβαλε στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων πολεμώντας ενάντια σε εβραϊκές αντιστασιακές ομάδες ή σκοτώνοντας μεμονωμένους Εβραίους, όποτε της δόθηκε η ευκαιρία.

Έτσι, μία μονόπλευρη θέαση της ιστορίας, που επιμένει στην παρουσίαση των Εβραίων ως θυμάτων του πολέμου, έχει συμβάλει στο να εκτοπιστεί από την ιστορική μνήμη η συμμετοχή τους στον ένοπλο αγώνα.⁹ Ήταν, μάλιστα, συγκλονιστική η διαπίστωση εκ μέρους των επιζώντων, ότι η βιβλική φράση «σαν πρόβατα στη σφαγή» χρησιμοποιούνταν με περιφρόνηση και ενοχή προς τα θύματα. Κι όμως, υπερέβαιναν το μισό εκατομμύριο οι Εβραίοι που πολέμησαν ή υπηρέτησαν στις αμερικανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Η συμβολή τους αυτή, όπως και η εβραϊκή τους ταυτότητα, απορροφώνται και χάνονται μέσα στη γενικότερη εθνική ιστορία. Έτσι, η μνήμη των Εβραίων που υπηρέτησαν ως πολίτες μιας δημοκρατικής κοινωνίας δεν ανακαλείται παρά μόνο στο πλαίσιο των δικών τους κοινοτήτων, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους απόστρατους άλλων εθνικών ομάδων. Ο

αριθμός των Εβραίων που συμμετείχαν στις σοβιετικές στρατιωτικές δυνάμεις ήταν πιθανόν αντιστοιχού μεγέθους, αν και δεν διαθέτουμε τους ακριβείς αριθμούς. Φαίνεται ότι δεν υπάρχει ανάγκη να τονιστεί η εβραϊκή τους ταυτότητα στις χώρες τους. Το αντίθετο γίνεται μόνο για να υποδειχθεί σε ανίδεους ότι οι κληροδοτημένες προκαταλήψεις δεν έχουν θέση και δεν συμβάλλουν σε τίποτε θετικό στην ευρύτερη κοινωνία.

Στην Ελλάδα οι Εβραίοι ήταν μέλη μιας δημοκρατικής κοινωνίας, το σύνταγμα της οποίας αναγνώριζε τον ορθόδοξο χριστιανισμό ως την επίσημη θρησκεία του κράτους. Έτσι, ορισμένοι Εβραίοι, γι' αυτόν και για άλλους λόγους που αφορούν τη δική τους περίπλοκη ιστορία στο νεώτερο Βασίλειο της Ελλάδος, ένιωσαν την ανάγκη να τονίσουν τη συμμετοχή τους ως Εβραίοι, κυρίως λόγω της κατοχής της Ελλάδας από το πιο αντιεβραϊκό καθεστώς της ιστορίας. Από την άλλη πλευρά, πολλοί ήταν κι εκείνοι που προτίμησαν να αποκρύψουν την εβραϊκή καταγωγή τους μέσω ψευδών ονομάτων και πιστοποιητικών.

Οι κυβερνήσεις της Ελλάδας μετά την Επανάσταση (1820-1830) δεν χαρακτηρίζονταν από αντί-εβραϊκές προκαταλήψεις.¹⁰ Η Εκκλησία, από την άλλη μεριά, περιόρισε τον αντί-ιουδαϊσμό της στην επανάληψη της θεολογικής και λαϊκής αντιπάθειας που χαρακτήριζε τα αρχαία της κείμενα. Δεν προώθησε αντί-ιουδαϊκή πολιτική παρόμοια με αυτήν που ενστερνίστηκε και διέδωσε η ηγεσία της καθολικής εκκλησίας στον αγώνα της κατά του νεωτερισμού. Η επιβίωση μεσαιωνικών δεισδιαιμονιών και αμάθειας στον ελληνικό κλήρο (στην οποία προστέθηκαν και επιθέσεις εναντίον κομμουνιστών και Εβραίων) αντισταθμίστηκε από το ηθικό μεγαλείο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην Ελλάδα και αλλού, και τη στάση της απέναντι στους Εβραίους κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Περίπου έξι εκατομμύρια Εβραίοι σκοτώθηκαν με διάφορους τρόπους, δίνοντας, έτσι, νέους ορισμούς στην εγκληματικότητα που μπορούσε να εφαρμόσει μια τεχνολογία χωρίς ηθικό έρεισμα. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ευθύνεται για το θάνατο πενήντα εκατομμυρίων ανθρώπων περίπου, και πολλοί από αυτούς είχαν εθνικούς στρατούς για να τους υπερασπιστούν, τουλάχιστον σε κάποιες περιόδους του πολέμου. Οι Εβραίοι, ωστόσο, έχουν έντονα εγείρει το ηθικό ζήτημα της θανάτωσης των αμάχων και έχουν αναγάγει το θέμα σε διανοητικό συλλογισμό με την υποστήριξη βιβλιογραφικής πληθώρας και συνεχιζόμενο σχολιασμό.¹¹ Ως εκ τούτου ο πόλεμος δεν μπορεί πλέον να μελετάται όπως γινόταν παλαιότερα, αγνοώντας τα πάθη του άμαχου πληθυσμού. Το ηθικό ερώτημα έχει εισχωρήσει στη μοντέρνα και μεταμοντέρνα πραγματεία. Για να διατηρηθεί, λοιπόν, μία ιστορική ισορροπία, είναι ανάγκη να μην απουσιάζει από την ιστοριογραφία του πολέμου η αντίδραση των κατακτημένων λαών και ιδιαίτερα των Εβραίων. Ο σκοπός μου είναι να φωτίσω στις παρακάτω σελίδες τις

τύχες ενός συγκεκριμένου εβραϊκού πληθυσμού και την προσφορά του στον αγώνα ενάντια στο κακό σε μια πατρίδα που καλωσόρισε τη συμβολή των Εβραίων τόσο στον πόλεμο όσο και στην Αντίσταση.

Η μελέτη αυτή μπορεί να παράσχει υλικό για την επανεξέταση υποσυνειδητών στοιχείων που διαπότισαν τις δυτικές κοινωνίες ανά τους αιώνες από τότε που αναπτύχθηκαν ως χριστιανικές ή ισλαμικές. Μπορεί επίσης να αποτελέσει το έναυσμα για μία ευρύτερη μελέτη ευρωπαϊκών ή και ισλαμικών κοινωνιών κατά την περίοδο που προηγήθηκε του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η παρούσα μελέτη θα δείξει ότι οι χειραφετημένοι Εβραίοι μπορούν να πολεμήσουν εξίσου καλά όσο οποιοσδήποτε άλλοι πολίτες. Επιπλέον, θα αποδείξει ότι οι Εβραίοι μπορούν να κάνουν χρήση ορισμένων δεξιοτήτων που έχουν αποκτήσει σε σημαντικούς τομείς της σύγχρονης ζωής και κοινωνίας κι έτσι να προσφέρουν υπηρεσίες που αδυνατεί να προσφέρει ο γενναίος αλλά αμόρφωτος απλός στρατιώτης.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η έρευνα για το βιβλίο αυτό έτυχε υποστήριξης από το Center for Advanced Holocaust Studies όταν ήμουν εταίρος στο Miles Lerman Center, στο Αμερικανικό Μουσείο Ολοκαυτώματος. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στο Charles Phelps Taft Memorial Fund, του Πανεπιστημίου του Σινσινάτι, για τη συνεχή υποστήριξη της έρευνάς μου σχετικά με τον ελληνικό εβραϊσμό. Οι φωτογραφίες οφείλονται στην ευγενική συνδρομή του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και της οικογένειας του Γιακώβ Αράρ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μιχαήλ Μόλχο, Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam*, Θεσσαλονίκη, 1948.
2. Βλ. Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009.
3. Βλ. Michael Matsas, *The Illusion of Safety – The Story of the Greek Jews*, New York, 1997.
4. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Σύντομος πραγματεία περί του ισραηλιτικού στρατού κατά την αρχαιότητα*, Κέρκυρα, 1876 και περίληψη στα *Χρονικά*, 26 (187), Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 2003, σσ. 15-16.
5. Βλ., για παράδειγμα, τα σχόλια του Βενιαμίν από την Τουδέλα για την Κωνσταντινούπολη στο: Steven Bowman, *Jews of Byzantium 1204-1453*, Tuscaloosa, AL, 1985, ανατύπωση New York, 2000, στο Παράρτημα Ι, αν και εκεί αναφέρεται στη στάση των δυτικών απέναντι στους Βυζαντινούς της πρωτεύουσας.
6. Η ισλαμική Ισπανία αποτελούσε, ως ένα βαθμό, εξαίρεση. Ο Hasdai ibn Sharput (Χασντάι Ιμπν Σαπρούτ) αναφέρθηκε σε αντίποινα για τους διωγμούς των Εβραίων κατά τον 10ο αιώνα υπαιτισσόμενος το εξεβραϊσμένο Βασίλειο της Χαζαρίας, κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων που διεξήγαγε με βυζαντινούς ηγέτες. Ο Samuel ibn Nagrela (Σαμουέλ Ιμπν Ναγκρέλα) οδήγησε μουσουλμανικούς στρατούς στη μάχη στις αρχές του 11ου αιώνα τραγουδώντας πολεμικά θούρια που συνέθεσε ο ίδιος.

7. Εξαίρεση αποτελεί ο Έλληνας συγγραφέας Γιάννης Μπεράτης (1904-1968), ο οποίος εγκωμιάζει τον ηρωισμό των Εβραίων στρατιωτών στην Αλβανία στο βιβλίο του *Το Πλατύ Ποτάμι* (Αθήνα 1965). Βλ. το άρθρο του Αλμπέρτου Ναρ πάνω στη νεοελληνική λογοτεχνία στην *Encyclopaedia Judaica*, Decennial Volume, 1983-1992, Ιερουσαλήμ, 1994, σσ. 168 κ.ε.
8. Ο Τσάρος Νικόλαος Α΄ εφάρμοσε πολιτική υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας για τους Εβραίους της Ρωσίας που έμοιαζε – τηρουμένων των αναλογιών – με τον οθωμανικό φόρο *devşirme* που επιβλήθηκε στους Χριστιανούς των Βαλκανίων λίγο μετά τη διάλυση του σώματος των Γενιτσάρων από τον Σουλτάνο. Η Σοβιετική Ένωση επέτρεψε στους Εβραίους της Ρωσίας να ακολουθήσουν στρατιωτική καριέρα ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
9. Με εξαίρεση, βέβαια, το Κράτος του Ισραήλ, όπου η στρατιωτική ιστορία αναγνωρίζεται ως απόρροια της καταστροφής αφενός και ως συστατικό της διαδικασίας της εθνικής οικοδόμησης αφετέρου. Η πρώτη αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της αποστολής του Γιαντ Βασέμ, της επίσημης κρατικής οργάνωσης για τη διατήρηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος και της εβραϊκής αντίστασης. Η δεύτερη μελετάται στα τμήματα ιστορίας των ισραηλινών πανεπιστημίων, ωστόσο η απουσία της από τα προγράμματα σπουδών των τμημάτων Εβραϊκών Σπουδών της διασποράς είναι αισθητή.
10. Εξαιρώ από την παρούσα συζήτηση τον περίπλοκο ανταγωνισμό στη Θεσσαλονίκη κατά τον καιρό του μεσοπολέμου, τον οποίο έχω αναλύσει αλλού. Βλ. Κεφ. 2, και Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews*, ό.π.
11. Η βιβλιογραφία αυτή συγκρίνει τον πληθώρα βιβλίων και ταινιών κινηματογράφου για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που τονίζουν τις μάχες. Ένας μελλοντικός κοινωνιολόγος της γνώσης ίσως βοηθήσει στο να διασαφηνιστεί η σημασία των δύο συμπληρωματικών αυτών ανασκοπήσεων του πολέμου και των διαθέσεων της μιας απέναντι στην άλλη. Εκτός από την αντιπάθεια απέναντι στους Εβραίους, που εκφράζεται από πολλούς διανοούμενους, φαίνεται να υπάρχει και μια αποστροφή προς την αυξανόμενη βιβλιογραφία και τη ρητορική του Ολοκαυτώματος. Αυτό έχει, μάλιστα, προκαλέσει μια εσωτερική αντιπαράθεση ανάμεσα στους Εβραίους, κατά διαστήματα οξεία, η οποία έχει τόσο ψυχολογικές και εθνικιστικές όσο και ατομικιστικές αποχρώσεις.

Ο **Steven Bowman** είναι ιστορικός, καθηγητής Ιουδαϊκών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Σινσινάτι των ΗΠΑ. Ξεκίνησε το ερευνητικό του έργο με τη μελέτη της ιστορίας των Εβραίων στο Βυζάντιο, θέμα με το οποίο κυκλοφόρησε το πρώτο του βιβλίο *The Jews of Byzantium 1204 – 1453* (Bloch Publishing Co. 2001). Έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με την ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας. Η πρώτη έκδοση του παρόντος έργου, με τον πρωτότυπο τίτλο *Jewish Resistance in Wartime Greece* (εκδ. Vallentine Mitchell, London) κυκλοφόρησε το 2006. Έχει γράψει επίσης: *The Agony of Greek Jews, 1940 – 1945* (Stanford University Press, California 2009).

Εισαγωγή

Η τραγωδία των εβραϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αντανακλάται αδρά στους αριθμούς. Σε μία χώρα χωρισμένη σε γερμανική, βουλγαρική και ιταλική ζώνη υπήρχε ένας εβραϊκός πληθυσμός που υπολογίζεται σε 75.000-80.000, από τους οποίους το μεγαλύτερο ποσοστό, που αριθμούσε περίπου 55.000, βρισκόταν στη γερμανοκρατούμενη Θεσσαλονίκη. Το φθινόπωρο του 1944, ο αριθμός των επιζήσαντων ανερχόταν μόνο στους 10.000, ενώ άλλοι 2.000-3.000 επέστρεψαν από τα στρατόπεδα το καλοκαίρι του 1945.¹ Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο αριθμός των Εβραίων είχε συρρικνωθεί στους 5.000, ενώ οι κοινότητες που επιβίωσαν είχαν περιορισθεί σε λιγότερες από έξι. Ίσως μια χούφτα από Κοινότητες τρεμοσβήνουν ακόμη με τα γερασμένα μέλη τους. Πολύ πιθανόν να εγκαταλειφθούν μέσα σε μια γενιά ή να μετατραπούν σε ζωντανά μουσεία που θα επισκέπτεται με νοσταλγική διάθεση για προσκύνημα η απ' άκρου γης διασπορά.

Στις παραμονές, όμως, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρχε στη Θεσσαλονίκη μια ρωμαλέα και δυναμική εβραϊκή νεολαία, ολοταχώς εξελληνιζόμενη ύστερα από μια εικοσαετία έκθεσης στον ελληνικό εθνικισμό και τις πιέσεις του καθεστώτος του Ιωάννη Μεταξά για την εκμάθηση της εθνικής γλώσσας. Η πρώτη γενιά ελληνικής διοίκησης χαρακτηριζόταν από πλήθος εθνικών εντάσεων, ιδιαίτερα ανάμεσα στους Μικρασιάτες πρόσφυγες και την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Δέκα χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστροφή του 1922, οι αναταραχές στη Θεσσαλονίκη ώθησαν τους φτωχότερους Εβραίους στη μαζική μετανάστευση στην Παλαιστίνη. Την ίδια περίοδο σημειώθηκε σημαντική μετακίνηση των πλουσιότερων εμπόρων προς το Παρίσι και τη Δύση. Το πραξικόπημα του Μεταξά, το 1936, στόχευε στην εξεύρεση λύσης για την ευρύτερη κοινωνική διαίρεση στην Ελλάδα αλλά οι ξενοφοβικές παρεκκλίσεις του επηρέασαν και τους Εβραίους. Σε ό,τι αφορά το εσωτερικό, απαγορεύτηκε η οργάνωση ΕΕΕ, η οποία, κάτω από τη ναζιστική και φασιστική επιρροή, είχε επιδοθεί σε βίαιες ενέργειες ενάντια στους Εβραίους. Το καθεστώς υποστήριξε επίσης τον νέο δυτικής προέλευσης Ραββίνο Τσβι Κόρετς και διατηρούσε καλές σχέσεις με την εβραϊκή κοινότητα. Παράλληλα, όμως,

απαγορεύτηκαν ξενόγλωσσες εφημερίδες, μεταξύ των οποίων και αρκετές εβραϊκές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης. Αντικαθεστωτικοί αριστεροί βασιανίστηκαν ενώ οι κομμουνιστές εξουδετερώθηκαν με δολιότητα: Πολλοί από αυτούς αποκήρυξαν τις πεποιθήσεις τους με ενυπόγραφες ομολογίες που οδήγησαν στη διαγραφή τους από το κόμμα, ενώ οι ανένδοτοι φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν σε ελληνικά νησιά.

Πολλοί νεαροί Εβραίοι αφομοιώθηκαν στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Έμαθαν ελληνικά στα γυμνάσια, υπηρέτησαν στον στρατό ή φοίτησαν στο πανεπιστήμιο και άρχισαν να χτίζουν τις ζωές τους μέσα στις κατά τόπους εβραϊκές κοινότητες. Όταν ξέσπασε ο πόλεμος, με την ιταλική εισβολή στις 28 Οκτωβρίου 1940, περίπου 13.000 Εβραίοι – απόστρατοι, εθελοντές και επίστρατοι – εντάχθηκαν ως στρατιώτες και υπαξιωματικοί στον στρατό που απώθησε τους εισβολείς πίσω στα βουνά της Αλβανίας και τους κράτησε εκεί άπρακτους επί πέντε μήνες.

Εβραίοι στρατιώτες συνέβαλαν στη νίκη αυτή με διάφορους τρόπους. Ο συνταγματάρχης Μορδοχαίος Φριζής, μόνιμος αξιωματικός, έγινε εθνικός ήρωας ηγούμενος μιας επιτυχούς αντεπίθεσης που υπερφαλάγγισε το ιταλικό πλευρό. Σκοτώθηκε από πολυβολισμό αεροπλάνου οδηγώντας τους άντρες του, μαζί με τέσσερις Εβραίους από τη Λάρισα, που έσπευσαν προς το άλογό του. Ο Φριζής έγινε εθνικό σύμβολο για τη μεταξική προπαγάνδα, όντας ο ανώτερος αξιωματικός που σκοτώθηκε στο πεδίο της μάχης. Ο άλλος εθνικός ήρωας εκείνου του πολέμου ήταν ένας Έλληνας στρατιώτης του πεζικού, που έκανε ρεκόρ στην επίθεση με ξιφολόγχη (200 μέτρα) ενάντια σε περιχαρακωμένους εχθρούς οπλισμένους με πολυβόλα. Το ελληνικό πεζικό εξέπληξε τους Ιταλούς που κοιτούσαν φοβισμένοι προς τις χιονισμένες κορυφογραμμές και έβλεπαν τους Έλληνες να τους υπερφαλαγγίζουν συνέχεια. Εβραίοι υπηρέτησαν επίσης στην αεροπορία και το ναυτικό.

Ο τομέας, ωστόσο, στον οποίο οι Εβραίοι πρόσφεραν κατά κύριο λόγο τις υπηρεσίες τους ήταν η Επιμελητεία. Τα εφόδια συνέχισαν να έρχονται από τα χωριά σε όλη τη διάρκεια του βαρύ χειμώνα φορτωμένα στις πλάτες γυναικών, οι οποίες τιμήθηκαν για τις ηρωικές τους προσπάθειες. Οι χιλιάδες κάλτσες και τα πουλόβερ που έπλεξαν γυναίκες σε ολόκληρη τη χώρα για τους στρατιώτες που πολεμούσαν στην παγωνιά ήταν πολύτιμα για τους αγωνιζόμενους. Το ζεστό φαγητό και τα πολεμοφόδια συντηρούσαν την πολεμική προσπάθεια. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν το σώμα των Εβραίων γιατρών που απόφευγαν να ακρωτηριάσουν πόδια ή χέρια πληγμένα από κρουπαγήματα, πράγμα που συνήθιζαν να κάνουν οι μη Εβραίοι συνάδελφοί τους. Η ιστορία εκείνων των έξι μηνών περιμένει ακόμη την ιστορική καταγραφή της, αν και υπάρχουν πλήθος απομνημονεύματα.²

Η υπερβολική αυτοπεποίθηση που έτρεφε ο Μουσολίνι για τον στρα-

τό του και η περιφρόνησή του για τους Έλληνες, σε συνδυασμό με την κακή προετοιμασία και τον ανεπαρκή ανεφοδιασμό, τον οδηγούσαν από ήττα σε ήττα. Ο Χίτλερ, ανησυχώντας ότι η βρετανική βοήθεια προς την Ελλάδα θα απειλούσε το νότιο πλευρό του και θα έθετε σε κίνδυνο την σχεδιαζόμενη εισβολή στη Σοβιετική Ένωση, αποφάσισε να εξουδετερώσει αυτήν την απειλή στέλνοντας γερμανικά στρατεύματα να βοηθήσουν τον σύμμαχό του και κατόπιν να διώξουν τους Βρετανούς.³ Η απόφαση του Χίτλερ σφράγισε τις τύχες των Βαλκανίων για τα επόμενα τριάμισα χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων και οι Εβραίοι και οι μη Εβραίοι των κατεχόμενων χωρών υπέφεραν τρομακτικά. Η μεγάλη πλειονότητα των Εβραίων απελάθηκαν σε στρατόπεδα θανάτου ή εκτελέστηκαν ως όμηροι σε αντίποινα για δολιοφθορές. Χιλιάδες μη Εβραίοι τουφεκίστηκαν σε αντίποινα ή πυρπολήθηκαν μέσα στις εκκλησίες τους από μονάδες τιμωρίας που εκτελούσαν αυτό που κατ'εμφημισμόν ονομάστηκε «εθνική εκκαθάριση». Η Ελλάδα υπέστη στο σύνολό της και θάνατο και ελλείψεις κατά την Κατοχή, ενώ τα δεινά της συνεχίστηκαν και κατά τον μακρύ εμφύλιο πόλεμο, οι ρίζες του οποίου τράφηκαν κατά την Κατοχή.⁴

Η Κατοχή όμως δεν άρχισε έτσι. Ο Χίτλερ, στο λόγο του της 4ης Μαΐου 1941, έπλεξε εγκώμιο στους γενναίους πολεμιστές της Ελλάδας. Οι Γερμανοί είχαν σε υπόληψη εκείνους που υπερασπίστηκαν το πέρασμα του Ρούπελ σε αντίθεση με τους εισβολείς που δεν κατάφεραν να το περάσουν και κείτονται τώρα θαμμένοι στα βουλγαρικά σύνορα. Εκτίμησαν, επίσης, εκείνους που υπερασπίστηκαν την Κρήτη, όπου το άνθος των αλεξιπτωτιστών του Χίτλερ αποδεκατίστηκε. Ο Χίτλερ ανακοίνωσε ότι δεν θα έπιανε τους Έλληνες στρατιώτες ως αιχμαλώτους πολέμου και ότι θα τους επέτρεπε να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Ήλπιζε ότι οι Έλληνες θα συμμετείχαν στη Νέα Τάξη του, επειδή ήταν οι πρόγονοι των Ευρωπαίων Αρίων με το σπέρμα των οποίων σκόπευε να επανδρώσει τη μεταπολεμική του επικράτεια. Ανάμεσα σε αυτούς τους γενναίους πολεμιστές ήταν και χιλιάδες Εβραίοι στρατιώτες που επέστρεψαν πεζή στα σπίτια τους, όπως και χιλιάδες άλλοι απόστρατοι. Στο μεταξύ, η ελληνική κυβέρνηση μεταφέρθηκε μέσω της Κρήτης στο Κάιρο.⁵

Παρόλο που οι Έλληνες στρατηγοί συνθηκολόγησαν στην Αλβανία, αρκετοί από τους απλούς Έλληνες στρατιώτες, μαζί με τα απομεινάρια των Σερβικών δυνάμεων και τους Βρετανούς αιχμαλώτους πολέμου που είχαν αποδράσει, αρνήθηκαν να παραδοθούν. Ορισμένοι αξιωματικοί με τους στρατιώτες τους έμειναν στα βουνά, όπου ενώθηκαν με άλλους Έλληνες, κυρίως Κρητικούς, και στρατιώτες της Βρετανικής Εκστρατευτικής Δύναμης (British Expeditionary Force, BEF), συμπεριλαμβανομένων και μερικών Παλαιστίνιων Εβραίων, για να δημιουργήσουν τους πυρήνες των αντιστασιακών ομάδων. Συνέχισαν την αντίστασή τους λίγο-πολύ ανορ-

γάνωτα, ώσπου το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, έχοντας παραμείνει ουδέτερο μέχρι τη γερμανική επίθεση στη Σοβιετική Ένωση, τον Ιούνιο του 1941, έκανε έκκληση για εθνική αντίσταση και άρχισε να διεισδύει σε περιοχές των εχθρών και, στη συνέχεια, να οργανώνει σοβαρό αντάρτικο κίνημα στα βουνά. Αλλά όλα αυτά αφορούσαν το μέλλον.

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Η συμμετοχή των Εβραίων στο ελληνικό αντιστασιακό κίνημα είναι μόνο μερικώς γνωστή μέσα από τις υπάρχουσες πηγές και τα απομνημονεύματα. Οι περισσότεροι Εβραίοι δεν παρουσίαζαν τον εαυτό τους ως Εβραίο και πολλοί υπηρέτησαν σε διάφορες θέσεις στην Αντίσταση φέροντας ψεύτικα ονόματα. Γι' αυτό και η προσφορά τους προσμετρήθηκε στη γενικότερη προσφορά των Ελλήνων, ενώ η ιδιαίτερη εβραϊκή τους ταυτότητα δεν καταγράφηκε ούτε στα επίσημα έγγραφα της Αντίστασης ούτε στα απομνημονεύματα πολλών από εκείνους που συμμετείχαν. Ο Ιωσήφ Μάτσας, παλαιάμαχος των βουνών, αφιέρωσε τα χρόνια που έζησε στα Ιωάννινα μετά τον πόλεμο σε μια επιστημονική μελέτη των εμπειριών των Ελλήνων Εβραίων και στην καταγραφή των Εβραίων μαχητών στην Αντίσταση.⁶ Όταν πέθανε, η μελέτη του ήταν ακόμη αδημοσίευτη. Είχε, ωστόσο, κατορθώσει να δημοσιεύσει ορισμένα αποσπάσματά της όταν το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα είχε γίνει πιο ευνοϊκό για μια επανεκτίμηση της Αντίστασης. Είχε υπολογίσει ότι υπήρχαν περίπου 650 Εβραίοι μαχητές σε ένα σύνολο περίπου 30.000 ανταρτών.

Η προκαταρκτική έρευνα του Μάτσα οργάνωσε μια συζήτηση που γινόταν σε χαμηλό τόνο ήδη από τον καιρό του πολέμου. Ανάμεσα στους Εβραίους που μετανάστευσαν στο Ισραήλ στα μεταπολεμικά χρόνια υπήρχαν αρκετοί που είχαν υπηρετήσει στο αντάρτικο. Ορισμένα από τα απομνημονεύματα και τις συνεντεύξεις τους έριχναν φως στις δραστηριότητες των Εβραίων. Στον υπολογισμό του Μάτσα πρέπει να προστεθούν εκείνοι οι Έλληνες Εβραίοι που δεν αναφέρονται ονομαστικά, καθώς και αλλοδαποί Εβραίοι από την Αυστρία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και ακόμη την Πολωνία και την Παλαιστίνη. Ανάμεσα στους τελευταίους ήταν Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη ΒΕΦ που παγιδεύτηκαν στην Ελλάδα μετά τη βρετανική υποχώρηση. Γι' αυτό δεν φαίνεται υπερβολικός ένας αριθμός πλησιέστερος στους 1.000 Εβραίους, δηλαδή λίγο παραπάνω από το 3%, που ήταν σημαντικά υψηλότερο από το ποσοστό των Εβραίων στον γενικό πληθυσμό.⁷ Από την άλλη πλευρά, πάνω από 12.000 Εβραίοι είχαν στρατευθεί ή υπηρετούσαν ήδη στον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του πολέμου. Όπως τόνισε ο Μιχαήλ Μάτσας, ξάδελφος του Ιωσήφ Μάτσα

και ο νεώτερος ιστοριογράφος των Ελλήνων Εβραίων κατά τον πόλεμο: αν οι προθέσεις του Χίτλερ είχαν γίνει γνωστές, ο αριθμός των Εβραίων μαχητών θα ήταν πολύ μεγαλύτερος.⁸

Ο ρόλος των Εβραίων στην Αντίσταση δεν μπορεί να περιοριστεί σε αυτούς που βρίσκονταν στο πεδίο της μάχης. Πολλοί υπηρέτησαν στον εφοδιασμό, ως στρατολόγοι και ως διερμηνείς. Αρκετοί από τους τελευταίους εμφανίζονται στο βιβλιάριο μισθοδοσίας του Christopher Woodhouse (Κρίστοφερ Γούντχαους).⁹ Άλλοι πρόσφεραν τεχνικές ικανότητες, όπως ο Ιωσήφ Κοέν στην Κρήτη που έδρασε ως τυπογράφος για μερικές εβδομάδες.¹⁰ Πολλοί στην Αθήνα ήταν σε επαφή με τα αστικά στελέχη του ΕΑΜ και έδρασαν σε πολιτικό επίπεδο και στη συλλογή πληροφοριών. Άλλοι έδρασαν ως δικηγόροι ή δάσκαλοι και συνδιαλέγονταν με Έλληνες πολιτικούς κατά τη διάρκεια της Κατοχής (βλ. κεφ. 6). Και, τέλος, σημαντική ήταν και η προσφορά εκείνων που υπηρέτησαν σε ελληνικές μονάδες με τους Βρετανούς στη βόρεια Αφρική. Οι Παλαιστίνιοι Εβραίοι συνεργάστηκαν με τον ΕΛΑΣ για να οργανώσουν δίοδο διαφυγής στο Αιγαίο, ενώ το Εβραϊκό Πρακτορείο της Παλαιστίνης παρείχε στην ελληνική Αντίσταση και χρήματα και απαιτούμενα εφόδια (βλ. κεφ. 3).

Επιπλέον, πολλοί από τους χιλιάδες Εβραίους που βρήκαν καταφύγιο στα βουνά είχαν δευτεροβάθμια και πανεπιστημιακή εκπαίδευση καθώς και εμπορικές και επαγγελματικές γνώσεις. Ορισμένοι από αυτούς διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της επαναστατικής κοινωνίας που δημιούργησε ο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ για να συγχρονίσει τις μέχρι τότε παραμελημένες ελληνικές ορεινές κοινότητες. Πολλές από τις χιλιάδες γυναίκες που διέφυγαν στα βουνά υπηρέτησαν ως νοσοκόμες, και μερικές απόκτησαν θρυλική φήμη.¹¹ Η συλλογή και η ταξινόμηση αυτών των ιστοριών θα ρίξει φως στο ρόλο των Εβραίων στην Αντίσταση και θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του κινήματος κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Σε αντίθεση με αυτούς τους πολιτικούς και στρατιωτικούς υπολογισμούς, η συλλογική μνήμη των Εβραίων στην Αντίσταση μάλλον ατονεί. Ακόμα και σήμερα, το θέμα παραμένει λεπτό σε ό,τι αφορά τους Εβραίους που βρίσκονταν σε ιθύνουσες θέσεις. Νεώτεροι Εβραίοι, καθώς και εκείνοι που βρίσκονται εκτός Ελλάδας, θα επιθυμούσαν μία ευρύτερη και δημόσια μελέτη αυτής της εμπειρίας αλλά λίγοι είναι αυτοί που θα αναλάμβαναν να την ερευνήσουν. Πολλές από τις ιστορίες ηρωισμού των Ελλήνων Εβραίων, που περιλαμβάνονται στα απομνημονεύματα των επιζώντων, απηχούν το ελληνικό σύνθημα «ελευθερία ή θάνατος». Και πολλοί Εβραίοι πράγματι πέθαναν στα βουνά και στις πόλεις κατά το 1943 και 1944 για να αποδείξουν το δικαίωμά τους στην ελληνική ιθαγένεια. Δυστυχώς, οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις της Ελλάδας επέλεξαν να καταδιώξουν εκείνους που

πήγαν στα βουνά και όσοι μεταξύ αυτών ήταν Εβραίοι υπέφεραν κι εκείνοι τα αντίστοιχα. Αυτή η εμπειρία εξηγεί ως ένα σημείο τον γενικότερο διασταγμό για την περαιτέρω μελέτη του θέματος.

Οι παρακάτω ιστορίες αναφέρονται σε εκείνους τους Εβραίους που διαδραμάτισαν κάποιον ηγετικό ρόλο στην Αντίσταση, όχι στα ψηλότερα πολιτικά επίπεδα, αλλά στο πεδίο της μάχης ή στους δρόμους και τα γραφεία των αστικών κέντρων. Θα βρούμε άνδρες και γυναίκες οι ιστορίες των οποίων παραμένουν ακόμα ανείπωτες ή θαμμένες σε άγνωστα δημοσιεύματα ή σε αρχειακές συνεντεύξεις. Πολλά από τα ονόματα, που εμφανίζονται στα Παραρτήματα Ι και ΙΙ, έχουν σταχυολογηθεί από μέλη των οικογενειών τους ή από ηλικιωμένους αντάρτες. Ελπίζω, μέσα από αυτές τις αναφορές, να γίνουν αυτές οι ιστορίες περισσότερο γνωστές και να αναδυθούν στην επιφάνεια περισσότερες μνήμες. Μία τέτοια προσπάθεια θα βοηθήσει στο να αποκρυσταλλωθεί μία πληρέστερη εικόνα του ηρωισμού της Ελλάδας γενικά, και των Εβραίων της ειδικότερα, η οποία και θα αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος της εμπειρίας της περιόδου του πολέμου.

Απομένει να ευχαριστήσω όλους εκείνους που δέχθηκαν να δώσουν συνεντεύξεις, τους αντάρτες και τους συγγενείς τους. Σ' αυτούς αφιερώνεται το βιβλίο αυτό και στη μνήμη των οικογενειών τους που αφανίστηκαν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περιλαμβάνω στον ορισμό της Ελλάδας εκείνες τις περιοχές που προστέθηκαν στο κράτος μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή την Κέρκυρα, τη Ρόδο και την Κω, οι οποίες ήταν κάτω από τον ιταλικό έλεγχο κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Το σύνολο των Εβραίων στα νησιά αυτά ήταν περίπου 4.000.
2. Είναι άξιο μελέτης, λόγω του σημαντικού αντικτύπου που είχε όταν δημοσιεύθηκε, το φιλελληνικό βιβλίο του Compton Mackenzie, *Wind of Freedom. The History of the Invasion of Greece by the Axis Powers 1940-1941*, London, 1943.
3. Ύστερα από έναν αιώνα ανάμειξης στις ελληνικές υποθέσεις, ο βρετανικός φιλελληνισμός ήταν ακόμη ισχυρός. Υπήρχε, επίσης, η στρατηγική άποψη που περιελάμβανε τις αναμνήσεις του Τσώρτσιλ από τα Δαρδανέλλια και τη Θεσσαλονίκη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καθώς και το στόχο των ρουμανικών πετρελαιοπηγών πάνω στις οποίες στηριζόταν ο Χίτλερ.
4. Το καλύτερο βιβλίο για τον πόλεμο, μέχρι στιγμής, είναι του Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-1944*, New Haven, London, 1993. (Ελληνική έκδοση Μ. Mazower *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994).
5. Ο Μίνως Λεβής, υπάλληλος της Τράπεζας της Ελλάδος που συνόδευσε τον Βασιλιά στο ταξίδι μέσα από τα βουνά προς την Αίγυπτο, επέβλεψε την ασφαλή μεταφορά των αποθεμάτων χρυσού της χώρας στην Αίγυπτο, από όπου μεταφέρθηκαν στην Νότιο Αφρική για τη διάρκεια του πολέμου.
6. Πρβλ. Steven Bowman, «Joseph Matsas and the Greek Resistance», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 17, 1991, σσ. 49-53, Joseph Matsas, «The Participation of the Greek

Jews in the National Resistance, 1940-1944», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 17(1), 1991, σσ. 55-68.

7. Ακόμη και αυτός ο υπολογισμός μπορεί να είναι χαμηλός. Η αναφορά ενός Παλαιστίνιου Εβραίου αιχμαλώτου πολέμου, που δραπέτευσε έχοντας πολεμήσει στην Αντίσταση μέχρι τα τέλη Αυγούστου 1943, υπολογίζει – κάπως υπερβολικά για την εποχή εκείνη – σε περίπου 40.000-50.000 τα μέλη της Αντίστασης, από τους οποίους περίπου 3.000 ήταν Εβραίοι, κυρίως Θεσσαλονικείς που ξέφυγαν κατά τις απελάσεις (CZA S25-1852). Για την ιστορία του Βουλγαρο-Εβραίου διανοούμενου Σαούλ Μεζάν, που δραπέτευσε από τη φυλακή των Ιωαννίνων κατά τη διάρκεια μιας ενέργειας οργανωμένης από τους αντάρτες και μάλλον σκοτώθηκε αργότερα πολεμώντας με μια μεικτή ομάδα στην Αλβανία, βλέπε την αναφορά του Β. Arditi στο *Ozar Yehudei Sepharad 4* (1961) σσ. 168 κ.ε. (στα εβραϊκά). Ο Yosef Ben στο βιβλίο του *Greek Jewry in the Holocaust and the Resistance 1941-1944*, Tel Aviv, 1985, κεφ. 8 (στα εβραϊκά) υπολογίζει τουλάχιστον σε 800 με 1.000 τον αριθμό των συμμετεχόντων, από τους οποίους περίπου 300 σκοτώθηκαν σε μάχες (σ. 125). Το ερώτημα για τον ερευνητή είναι πώς να καθοριστεί ποιος ήταν στην Αντίσταση. Είναι ανάγκη ο ορισμός να καλύπτει μόνο μαχητές; Μήπως θα έπρεπε να περιλαμβάνει μόνο αυτούς που ζούσαν στα βουνά, σε αντίθεση με τους εφεδρικούς που στρατολογούνταν στα χωριά για μια συγκεκριμένη αποστολή; Αν είναι έτσι, τότε ποιες ήταν οι σχετικές δυνάμεις ενόπλων το 1942, το 1943 και το 1944; Πόσοι από αυτούς που ήταν στα βουνά ήταν Έλληνες; Πόσοι Ιταλοί, Γερμανοί, Ρώσοι και άλλοι επίστρατοι ή αιχμάλωτοι των Γερμανών ή των Βουλγάρων πολέμησαν με τις ελληνικές δυνάμεις αντίστασης κατά καιρούς, και ιδιαίτερα κατά το τέλος της Κατοχής; Τα ερωτήματα αυτά ακόμη δεν έχουν απαντηθεί και θα δούμε παρακάτω διάφορους υπολογισμούς, ανάλογα με τους οποίους αλλάζουν και τα ποσοστά των Εβραίων. Οι υπολογισμοί του συνολικού αριθμού των ανταρτών κυμαίνονται από 30.000 μαχητές μέχρι και 200.000 (συμπεριλαμβανομένων των εφεδρικών).
8. Michael Matsas, *Illusion of Safety*, New York, 1997.
9. Το κέντρο στρατιωτικών αρχείων Liddell Hart, του Πανεπιστημίου King's College του Λονδίνου, περιέχει τις πολεμικές αναφορές του Edmund Myers (Εντμουντ Μάγερς) και του Κρίστοφερ Γούντχαους, των δύο κυριότερων Βρετανών αξιωματικών-συνδέσμων στην Ελλάδα. Στα ίδια αρχεία περιλαμβάνεται και η αναφορά του Αυγούστου 1944 «Nominal Rolls Force 133» (Woodhouse 111/4-5), που συμπεριλαμβάνει, στον κατάλογο 47 τιμητικών προαγωγών σε αξιωματικούς, τα ονόματα των Τζακ Μπενβενίστε (στρατεύτηκε στη Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή -Allied Military Mission, ΑΜΜ-στις 28 Σεπτεμβρίου 1943) και Σαμουήλ Αλλαλούφ (στρατεύτηκε στις 10 Νοεμβρίου 1943). Ανάμεσα στους 50 υπαξιωματικούς εμφανίζονται ο Τζον Μπέζας (στρατεύτηκε την 1^η Ιουνίου 1943) και ο Μωρίς Καζές (στρατεύτηκε την 9^η Οκτωβρίου 1943). Σε μία συνέντευξη στον συγγραφέα ο αξιότιμος Κρίστοφερ Γούντχαους (πρώην βουλευτής) δεν μπορούσε να θυμηθεί κανέναν Εβραίο από την εποχή της δράσης του στα ελληνικά βουνά. Είναι απίθανο εκείνοι που χρησιμοποιούσαν τα εβραϊκά τους ονόματα ή τα χριστιανικά τους ψευδώνυμα να του μίλησαν για την εβραϊκή τους ταυτότητα. Από την άλλη πλευρά, ο Michael Ward, στο έργο του *Greek Assignments. SOE 1943-1948, United Nations special committee on the Balkans*, Athens, 1992, σσ. 75 κ.ε. αναφέρει δύο Εβραίες αδερφές που διέφυγαν από τη Θεσσαλονίκη και έφτασαν στο Αρχηγείο Νεράιδα, όπου ζήτησαν καταφύγιο. Άλλοι, όπως γράφει, υπηρέτησαν ως διερμηνείς (βλ. Παράρτημα Ι).
10. Όπως με πληροφόρησε η Judith Humphrey βασιζόμενη στη μαρτυρία του Κοέν στο Γιαντ Βασέμ το 1967. Φαίνεται ότι δύο Εβραιοπούλες υπηρέτησαν ως αγγελιοφόροι στα Χανιά.
11. Βλ. τη μαρτυρία του Χαΐμ Πολίτη στο έργο της Miriam Novitch, *Le passage des barbares*, και τον Επίλογο του παρόντος βιβλίου που περιγράφουν μία τέτοια ιστορία.

Πηγή: Compton Mackenzie, *Wind of Freedom: The Story of the Invasion of Greece by the Axis Powers 1940 - 1941* (Λονδίνο 1943).

Στα βουνά

«Στα βουνά!» ήταν η σταθερή ελληνική απάντηση των Ελλήνων στην καταπίεση που ερχόταν από τα πεδινά, είτε αυτή προερχόταν από ελληνικές κυβερνήσεις, είτε από Ρωμαίους και Οθωμανούς κατακτητές που κυβερνούσαν την Ελλάδα για δύο χιλιετίες. Και πράγματι τα βουνά παρέμειναν πάντοτε ελεύθερα. Κατά καιρούς οι κατακτητές έκαναν επιδρομές για αντίποινα ή για να επιβάλουν φόρους, αλλά ποτέ δεν κατάφεραν να τα κατακτήσουν. Οι κάτοικοι των βουνών ήταν σίγουροι ότι τελικά θα έφευγαν. Έτσι και έγινε στην Ελλάδα από το 1941 ως το 1944. Σε μια μυθιστορηματική εξιστόρηση που διαδραματίζεται κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βασισμένη πάνω στα πολεμικά απομνημονεύματα του θείου του, Aaron Yerushalmi, ο Leon Uris αποκάλεσε τα βουνά «θυμωμένα»¹.

Όμως τα βουνά δεν ήταν θυμωμένα. Ήταν μάλλον φτωχά και παραμελημένα· μετά ήταν φτωχά και γεμάτα εμφύλιες διαμάχες· μετά ήταν φτωχά και υπέκειντο σε γερμανικές «εκκαθαριστικές επιχειρήσεις» εναντίον των ανταρτών· μετά ήταν φτωχά και άρχισαν να οργανώνονται. Για ένα χρόνο περίπου, τα χωριά έζησαν κάτω από αγροτικούς συνεταιρισμούς που τους επέβαλε ο ΕΛΑΣ ή που τους εισήγαγαν Εβραίοι αγρονόμοι φοιτητές.² Έμαθαν για λαϊκή δημοκρατία μέσα από τα Λαϊκά Δικαστήρια του ΕΛΑΣ και τη σκληρή δικαιοσύνη τους και δέχθηκαν εκπαίδευση και ιατρική περίθαλψη από τους πολλούς μορφωμένους πρόσφυγες που βρίσκονταν στα βουνά. Όταν έφυγαν οι Γερμανοί, τα βουνά παρέμειναν φτωχά και έμελλαν να γίνουν ακόμη φτωχότερα, ακόμα και κατεστραμμένα, κατά τον Εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε στην Ελλάδα. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν το ορόσημο της νεώτερης εποχής στα βουνά της Ελλάδας. Τώρα είναι λιγότερο φτωχά, χάρη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και λιγότερο κατοικημένα, χάρη στην αστυφιλία και την ξενιτιά.

Στην ελευθερία των βουνών προσέφυγαν αιχμάλωτοι πολέμου που απέδρασαν. Εκεί οι αποθαρρημένοι στρατιώτες επέστρεψαν στην κλέφτικη παράδοση, μία παράδοση που ανατρέχει ως τη βιβλική ιστορία του Δαβίδ. Η παράδοση αυτή έχει γίνει κλασική θεματογραφία στην Κρήτη, όπου τα κατορθώματα των καπεταναίων της εξιστορούνται από τους μεγάλους της συγγραφείς, τον Νίκο Καζαντζάκη στο «Ελευθερία ή Θάνα-

τος» και τον Παντελή Πρεβελάκη στον «Κρητικό». Οι κλέφτες έγιναν οι λαϊκοί ήρωες των Ελλήνων τον καιρό της Τουρκοκρατίας.³ Τους κλέφτες της νεώτερης εποχής, ορισμένοι από τους οποίους ήταν πραγματικοί κακοποιοί, έθεσε υπό τον έλεγχό του ο ΕΛΑΣ όταν επέβαλε την κυριαρχία του στα βουνά. Κατόπιν εξαπλώθηκε και απορρόφησε ή κατέστρεψε όλες τις ανεξάρτητες ομάδες ή αντίπαλους που οργάνωσαν οι Βρετανοί (π.χ. ο Ταξίαρχος Έντυ Έντμουντ Μάγερς- και άλλοι αξιωματικοί), εκτός από τον ΕΔΕΣ, που περιορίστηκε στη Δυτική Ελλάδα. Μια που η πολεμική ιστορία των Εβραίων στα βουνά έλαβε χώρα κυρίως στην περιοχή που έλεγχε ο ΕΛΑΣ, η ιστορία μας διαδραματίζεται κυρίως στις περιοχές του Ολύμπου και του Πηλίου, στα Γρεβενά, στο Πάικο και στην περιοχή Νάουσας/Εδεσσας, δηλαδή στη Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα και στο καταφύγιο της Εύβοιας.⁴

Η Αντίσταση στην Ελλάδα συνεχίστηκε αμέσως μετά την επίσημη συνθηκολόγηση των ελληνικών δυνάμεων το 1941. Οι Γερμανοί εισέβαλαν στο Βορρά τον Απρίλιο, κυρίευσαν το Νότο τον Μάιο και, τέλος, κατέλαβαν την Κρήτη στις αρχές Ιουνίου. Τα πρώτα μέλη της Αντίστασης ήταν απόστρατοι που προτίμησαν να συνεχίσουν τον αγώνα αντί να περπατήσουν νηστικοί και ξυπόλητοι τα πεντακόσια έως χίλια χιλιόμετρα που τους χώριζαν από το αβέβαιο μέλλον στα κατεχόμενα σπίτια τους. Δεν ήταν παρά στις αρχές Μαΐου όταν οι Έλληνες αιχμάλωτοι πολέμου αφέθηκαν ελεύθεροι από τις δυνάμεις του Άξονα μετά το λόγο που εκφώνησε ο Χίτλερ στις 4 Μαΐου. Ανάμεσα στους πρώτους Εβραίους που πήγαν στα βουνά ήταν ο Ηλίας Νισσήμ από τη Θεσσαλονίκη, ένας από τους υπερασπιστές του φρουρίου Ρούπελ στη Θράκη. Τραυματίστηκε το 1944 μαχόμενος στην περιοχή των Γρεβενών και υπέκυψε στα τραύματά του στο Νοσοκομείο Πενταλόφου.⁵

Μεταξύ των Εβραίων που είχαν γίνει κομμουνιστές, αυτοί που προέρχονταν από τις φτωχότερες εργατικές τάξεις της Θεσσαλονίκης, όπως οι καπνεργάτες, είχαν προσχωρήσει στο κίνημα κατά τις απεργίες του 1936.⁶ Ανταποκρίθηκαν στην έκκληση του κόμματος να υποστηρίξουν την Ελλάδα ενάντια στον ιταλικό φασισμό του 1940, αν και η ελληνική κυβέρνηση ήταν στα μάτια τους ακόμη «μοναρχοφασιστική». Τα πράγματα χειρότερα βέβαια, ακόμη περισσότερο με την κατάκτηση από τους Γερμανούς εθνικοσοσιαλιστές το 1941 και την κατοπινή εισβολή στην ΕΣΣΔ. Ο Ισαάκ Μωσέ, ένας νεαρός καπνεργάτης από τη συνοικία Βαρώνου Χιρς στη Θεσσαλονίκη επιστρατεύτηκε στον ελληνικό στρατό τον Μάρτιο του 1940 και υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και τη Νάουσα πριν σταλεί στο αλβανικό μέτωπο. Μετά τη συνθηκολόγηση, εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ στη Θεσσαλονίκη και διέφυγε στη Νάουσα. Θυμάται ότι αρχικά ήταν μόνο δέκα έως δώδεκα αντάρτες στη μονάδα του, που αυξήθηκαν σε περίπου

διακόσιους μέχρι το καλοκαίρι.⁷ Στην αρχή έκλεβαν τροφές από τα χωράφια, αλλά κατά την άνοιξη έκαναν επιδρομές σε γερμανικές αποθήκες και μοίραζαν τα τρόφιμα στους γεωργούς. Εκτός από τα συνεχή σαμποτάζ, τις καταστροφές γεφυριών και δρόμων, την προφύλαξη τροφίμων από τις γερμανικές επιδρομές, ο Ισαάκ Μωσέ εκτελούσε καθήκοντα πολιτικού σύμβουλου για μια διμοιρία και αργότερα για ένα λόχο.⁸ Η ιστορία του Ισαάκ Μωσέ, ή αλλιώς η ιστορία του Καπετάν Κίτσου, θα περιγραφεί πιο αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Πέντε μέλη της οικογένειας Μπουρλά πολέμησαν υπό τον Καπετάν Κίτσο. Ο Μωσής (Μωσέ) Μπουρλάς ήταν ενεργό μέλος στο κομμουνιστικό κίνημα και στρατολόγησε ορισμένους νεαρούς Εβραίους στην Αντίσταση. Ένας καλός του φίλος, που ήταν Χριστιανός Ορθόδοξος και έτυχε να υπηρετεί στην Αστυνομία Θεσσαλονίκης, τον προειδοποίησε να πάει στα βουνά κατά τα τέλη Μαΐου του 1943. Ύστερα από μία ή δύο ημέρες, ο ίδιος αστυνομικός έμαθε ότι οι Γερμανοί σκόπευαν να εκτοπίσουν τους Εβραίους που διέμεναν στη συνοικία γύρω από τη Μεγάλη Συναγωγή, μια από τις τελευταίες που είχαν απομείνει στην πόλη. Ο ίδιος έσπευσε να βάλει ένα σημάδι στο σπίτι της οικογένειας Μπουρλά ώστε οι Γερμανοί και η ελληνική αστυνομία να μην το συμπεριλάβουν στη λίστα. Την επόμενη μέρα φυγάδευσε την οικογένεια έξω από την πόλη πάνω σε ένα φορτηγό μεταφοράς επίπλων. Οι δύο αδελφές του Μπουρλά, η Γιολάντα και η Ντόρα, και οι δύο νοσοκόμες, πολεμούσαν ύστερα από λίγο στο Βέρμιο. Η Ντόρα απέκτησε χάρη στα κατορθώματά της το παρατσούκλι Ταρζάν. Ο πατέρας τους, Λέων, πολέμησε κι αυτός στο Βέρμιο, ενώ η μητέρα τους, Έστερ, κρύφτηκε σε μια οικογένεια στη Νάουσα. Ο νεότερος αδελφός, Σολομών (Σάρλ), σκοτώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1944 σε μια δραματική μάχη κοντά στη Βέροια, αφού είχε πρώτα σκοτώσει αρκετούς Γερμανούς. Ο Μωσής Μπουρλάς πολέμησε μέχρι το τέλος του πολέμου. Οι κατοπινές του ταλαιπωρίες ανήκουν στην ιστορία των διωγμών των κομμουνιστών ανταρτών κατά τον Εμφύλιο πόλεμο.⁹

Η οικογένεια Μπουρλά δεν ήταν η μόνη οικογένεια της οποίας όλα τα μέλη – εκτός από τη μητέρα – πολέμησαν στην Αντίσταση. Τα πρόσφατα απομνημονεύματα του Φρέντερικ Κάκις αναφέρουν ακόμα μία, που ως τώρα ήταν άγνωστη στη σχετική βιβλιογραφία.¹⁰ Ο πατέρας του, Αιμίλιος, ειδικός εκρηκτικών υλών παρασημοφορημένος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και πολύγλωσσος, σκοτώθηκε από τους Γερμανούς σε ηλικία πενήντα δύο ετών, ενώ συμμετείχε σε μια επιχείρηση με τους αντάρτες. Ο μεγαλύτερος αδελφός του, Ζακ, ήταν λοχαγός στον ΕΛΑΣ στο Πήλιο και αργότερα εκπαίδευσε νεώτερους αξιωματικούς στην Άρτα. Η αδελφή του, Κάρμεν, στρατολογήθηκε για τον ΕΛΑΣ στο Πήλιο. Ο Αλμπέρτος και ο Φρέντερικ ήταν ενεργά μέλη της ΕΠΟΝ στη Σκιάθο. Ήταν χάρη στις

ικανότητες της μητέρας τους και στις γνώσεις της στη γερμανική γλώσσα, καθώς και στον ανεξάρτητο χαρακτήρα της, που τα ορφανά μπόρεσαν να επιβιώσουν πρώτα στη Θεσσαλονίκη, όπου η οικογένεια πρωτοεγκαταστάθηκε αφού έφυγε από τη βουλγαροκρατούμενη Δράμα, και κατόπιν στη Σκιάθο. Ο μελλοντικός γαμπρός του υπηρέτησε στο ΕΛΑΝ, ο μόνος Εβραίος που μέχρι σήμερα είναι γνωστό ότι υπηρέτησε εκεί. Όπως φαίνεται από τις δύο αυτές οικογένειες, οι παράγοντες που συνέβαλαν στην επιβίωσή τους ήταν η αποφασιστικότητά τους να αντισταθούν στον κατακτητή και η ικανότητά τους να ζήσουν κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες.

Μία ακόμη οικογένεια πρόσφερε ένα σημαντικό αριθμό μελών της στην Αντίσταση. Στα επόμενα κεφάλαια θα γνωρίσουμε την οικογένεια Νόαχ, της οποίας τα τέκνα πολέμησαν στον Αλβανικό πόλεμο σε διάφορα σώματα του στρατού. Αρκετοί από τους αδελφούς Νόαχ συνέχισαν να μάχονται στην Αντίσταση, και στα βουνά και στις πόλεις.

Ο Ιωσήφ Μάτσας ήταν ένας από τους εκατοντάδες νέους Θεσσαλονικιούς Εβραίους που στρατολόγησε ο Μάρκος Βαφειάδης και τους οδήγησε στα βουνά. Ορισμένοι από αυτούς επέστρεψαν στη συνέχεια για να συνοδεύσουν τους γονείς τους στο δρόμο που νόμιζαν ότι οδηγούσε στην εξορία στην Πολωνία. Έχοντας αποκτήσει σημαντική εμπειρία στις μάχες στην Αλβανία, ο Μάτσας τάχθηκε επικεφαλής μιας ομάδας σαράντα μαχητών, δέκα από τους οποίους ήταν Εβραίοι. Η αλληλεγγύη που έδειξε το ΚΚΕ για την εβραϊκή εργατική και φοιτητική τάξη, ξεκίνησε από τα πρώτα χρόνια του μεσοπολέμου και συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Από όλους, όμως, τους Εβραίους που πήγαν στα βουνά, αυτοί που πρόσκεινταν στον κομμουνισμό ήταν η μειοψηφία. Αρκετοί από αυτούς ήταν σοσιαλιστές που παραδέχονταν το ευρύτερο και επίσημο πρόγραμμα του ΕΑΜ για τη μεταρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας. Ακόμη περισσότεροι από αυτούς ήταν εκείνοι που δεν ανήκαν κάπου πολιτικά. Αυτοί μπήκαν στην Αντίσταση λόγω έλλειψης άλλης διεξόδου, για να ξεφύγουν από τους διωγμούς και τον εκτοπισμό. Οι τελευταίοι, όπως και πολλοί από τους συμπατριώτες τους, αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των Εβραίων που βρίσκονταν στα βουνά. Κάποιοι από αυτούς είχαν λάβει ενεργό ρόλο στην Αντίσταση και κάποιοι άλλοι απλώς κρύβονταν. Υπηρέτησαν ως κατώτεροι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί στις τάξεις του ΕΛΑΣ, ενώ τις ανώτερες βαθμίδες τις επάνδρωνε ο Στρατηγός Σαράφης με βενιζελικούς (δημοκρατικούς) αξιωματικούς που είχαν αποστρατευθεί κατά τη διάρκεια του μοναρχικού πολιτεύματος του Μεταξά. Η εκπαίδευσή τους καθώς και οι γλωσσικές και οργανωτικές τους ικανότητες, έδωσαν στους Εβραίους τη δυνατότητα να συνδράμουν σημαντικά στην υποδομή του αντιστασιακού στρατού του ΕΛΑΣ, όπως είχαν κάνει και νωρίτερα κατά την αλβανική εκστρατεία.

Ο Δαυίδ Ααρών από τη Θεσσαλονίκη, με το πολεμικό προσωνύμιο «Κεραυνός», είχε στρατευτεί στον ΕΛΑΣ με άλλους 45 Εβραίους, και υποστηρίζει ότι στα βουνά με τον ΕΛΑΣ υπήρχαν συνολικά 450 Θεσσαλονικείς Εβραίοι, μεταξύ των οποίων και δύο ανήλικοι. Ο ένας εκτελούσε χρέη αγγελιοφόρου και ονομαζόταν Μωσέ. Ο άλλος, που λεγόταν Κάρλο, πιάστηκε από τους Γερμανούς και βασανίστηκε. Ο Ααρών έγινε αξιωματικός και ήταν υπεύθυνος για τις αποθήκες πολεμοφοδίων στην περιοχή του. Θυμόταν την πρώτη του επαφή με τους Γερμανούς, όταν μια δύναμη 35 στρατιωτών αποπειράθηκε να περικυκλώσει το χωριό του. Αυτός μαζί με δυο άλλους αντάρτες, που αποδείχθηκε αργότερα ότι ήταν κι αυτοί Εβραίοι, πήγαν και έπιασαν δυο Γερμανούς αιχμαλώτους, ενώ οι υπόλοιποι ξέφυγαν. «Όταν τους είδαμε να τρέπονται σε φυγή καταλάβαμε ότι ο διάβολος δεν ήταν τόσο τρομερός». Σε μία άλλη περίπτωση, ο στρατηγός του, όπως ονομαζόταν ο αξιωματικός επικεφαλής χιλίων πεντακοσίων ανταρτών, έπεσε από το άλογό του και ο Κεραυνός, που τον έσωσε, ορίστηκε επί τόπου υπασπιστής του. Στον Κεραυνό ανατέθηκε, επίσης, ο ρόλος του συνδέσμου ανάμεσα στο αρχηγείο και τα βρετανικά αεροπλάνα που έφερναν εφόδια για τους αντάρτες.¹¹

Ο Μωσέ Σεγκόρα από τη Θεσσαλονίκη, το πολεμικό προσωνύμιο του οποίου ήταν Τοτός, ήταν επικεφαλής διμοιρίας της ΕΠΟΝ, υπό τη διοίκηση του Άρη Βελουχιώτη. Ο Άρης Βελουχιώτης ήταν ένας από τους ιδρυτές του ΕΛΑΣ που κατά καιρούς διεξήγαγε μάχες ενάντια σε Γερμανούς στρατιώτες και δεξιόφρονες αντιστασιακές δυνάμεις.¹² Τον πρώτο καιρό, η μονάδα του πολεμούσε στην περιοχή των Ιωαννίνων. Πήρε μέρος, επίσης, στην καταστροφή μιας γέφυρας στην Πίνδο και συμμετείχε με τη Συμμαχική Αποστολή σε σαμποτάζ σιδηροδρομικών γραμμών. Ενόσω γινόταν η γερμανική υποχώρηση, το φθινόπωρο του 1944, η μονάδα του συνεπλάκη με «δεξιούς» αντάρτες κοντά στο Κιλκίς. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μονάδες αυτές ήταν ανάμεικτες: η μονάδα του περιελάμβανε Ιταλούς που είχαν αυτομολήσει στον ΕΛΑΣ, ενώ οι αντίπαλοί του περιελάμβαναν Γερμανούς στρατιώτες. Σε ένα άλλο συμβάν, όταν ο εχθρός παραδόθηκε, οι Ελασίτες έστειλαν τους Ιταλούς τους να μαζέψουν τα όπλα. Οι Ιταλοί σφαγιάστηκαν. Οι Ελασίτες επιτέθηκαν και σκότωσαν τους περισσότερους από τους εχθρούς. Οι λίγοι που παραδόθηκαν, εκτελέστηκαν για λόγους εκδίκησης. Ο Σεγκόρα διαβεβαιώνει ότι η μονάδα του ήταν η πρώτη που πήκε στην απελευθερωμένη Θεσσαλονίκη.

Η οικογένεια των Νεγρίν από τα Τρίκαλα και την Καρδίτσα πρόσφερε αρκετούς αξιόλογους αντάρτες. Ο Βενιαμίν Νεγρίν, ο επονομαζόμενος και «Μάιος», προβιβάστηκε σε διοικητή διμοιρίας στο Σύνταγμα 1/38 του ΕΛΑΣ. Τραυματίστηκε βαριά καθώς ηγείτο μιας επιτυχούς επίθεσης ενάντια στις οχυρωμένες γερμανικές δυνάμεις, τον Απρίλιο 1944. Νοσηλεύτη-

κε σε αντάρτικο νοσοκομείο και, στη συνέχεια, επέστρεψε στη μάχη για να επιτύχει κατορθώματα που παρέμειναν θρυλικά. Τέτοιου είδους πολεμικοί αγώνες τον αποδυναμώσαν τόσο που τελικά πέθανε από ασθένεια κατά τα τέλη του 1945.¹³ Ο Αλμπέρτος Νεγρίν ταξίδευε στα χωριά της Θεσσαλίας όπου στρατολογούσε για τον ΕΛΑΣ. Τον Μάρτιο 1944 βρέθηκε κοντά στα Τρίκαλα και αποφάσισε να επισκεφθεί την οικογένειά του για να γιορτάσει το εβραϊκό Πάσχα. Συνελήφθη από τα γερμανικά μπλόκα και πέρασε το υπόλοιπο του πολέμου σε ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.¹⁴

Οι πολλές ιστορίες Εβραίων ανταρτών που έχουν δει μέχρι τώρα το φως της δημοσιότητας, αυξάνουν τις γνώσεις μας γύρω από την Αντίσταση αλλά, πέρα από μία γενική παρατήρηση σχετικά με την παρουσία των Εβραίων στα βουνά, δεν συμβάλλουν στη βαθύτερη κατανόησή της. Τούτο οφείλεται, κυρίως, στον προσωπικό χαρακτήρα που χαρακτηρίζει αυτές τις εξιστορήσεις και αντανακλά την περιορισμένη επίγνωση της γενικότερης εικόνας που είχαν οι συμμετέχοντες. Αυτό ακριβώς είναι που τους δίνει τέτοια αξία για την κατανόηση της εμπειρίας των απλών ανθρώπων κατά την Κατοχή. Πέραν τούτου, μετά τον πόλεμο οι αντάρτες αυτοί συνέχισαν να θυμούνται τη συμμετοχή τους και ανταλλάσσαν απόψεις με τους συναγωνιστές τους, αλλά γενικότερα κρατούσαν ταπεινή στάση για διάφορους λόγους. Πρώτον, διότι υπήρχαν κυβερνητικές πιέσεις προς πρώην αντάρτες που περιλάμβαναν μέχρι και φυλάκιση. Δεύτερον, η ίδια η εβραϊκή ηγεσία ήταν μάλλον διστακτική, κυρίως στον Βορρά όπου η πολιτική κατάσταση ήταν εχθρική απέναντι στην Αριστερά. Τρίτον, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση από την εβραϊκή κοινότητα στα βάσανα και τον χαμό της πλειονότητας των Εβραίων θυμάτων στο Άουσβιτς και την Τρεμπλίνκα. Τέλος, μόνο ένας ερευνητής αναδείχθηκε μέσα από την εβραϊκή μαχητική Αντίσταση, ο Ιωσήφ Μάτσας ο οποίος δημοσίευσε μόνο ένα μικρό μέρος από το υλικό που είχε συλλέξει. Όλοι αυτοί οι παράγοντες καθώς και άλλοι λόγοι συνέτειναν στη σιωπή.

Η μεταπολεμική επιστημονική μελέτη της ελληνικής Αντίστασης κατανέμεται σε τρεις κατηγορίες:

1. Η αριστερή θεώρηση της κομμουνιστικής ιστορίας όπως αυτή ειπώθηκε κυρίως από εκπατρισμένους Έλληνες. Δίπλα σε αυτές τις εξιστορήσεις υπάρχουν, επίσης, διάφορα απομνημονεύματα κομμουνιστών ηγετών, όπως είναι αυτά του Μάρκου Βαφειάδη.¹⁵ Η σημαντική ιστορία του ΕΛΑΣ, όπως καταγράφηκε από τον Στρατηγό Στέφανο Σαράφη, θέτει ένα πλαίσιο σχετικά με τις στρατιωτικές ενέργειες.
2. Αφηγήσεις από Βρετανούς αξιωματικούς – συνδέσμους σχετικά με τις ενέργειές τους και κατοπινές μελέτες βασισμένες σε βρετανικό αρχαιακό υλικό δημοσιεύτηκαν μετά τον πόλεμο και συνεχίζουν να διαμορφώνουν

την κοινή αντίληψη που έχουμε για αυτή την εποχή.¹⁶ Ευτυχώς, υπάρχει μια πληθώρα στοιχείων χάρη στις πληροφορίες που διοχέτευαν μαζικά στους συμμάχους οι Έλληνες και οι Ελληνίδες μέλη της Αντίστασης.¹⁷ Αυτά τα στοιχεία δεν έχουν ακόμη μελετηθεί ικανοποιητικά. Οι αμερικανικές αναφορές της Συμμαχικής Αποστολής παραμένουν κυρίως σε χειρόγραφα και δεν είναι γνωστές παρά μόνο σε αυτούς που συμμετείχαν και σε ένα πολύ μικρό αριθμό μελετητών. Τώρα που οι φάκελοι του Γραφείου Στρατηγικών Υπηρεσιών (Office of Strategic Services, OSS) δεν είναι πλέον απόρρητοι (από το έτος 2000), θα αρχίσουν να εμφανίζονται ολοένα και περισσότερες μελέτες για την προσφορά Ελληνοαμερικανών στον πόλεμο στην Ελλάδα.

3. Πρόσφατες μελέτες έχουν εκμεταλλευτεί αναφορές των ιταλικών και γερμανικών στρατών καθώς και διπλωματικές αναφορές σταλμένες από τις κατεχόμενες περιοχές.¹⁸ Τελευταία, οι Βουλγαρικές περιοχές έχουν τύχει περισσότερης επιστημονικής μελέτης. Το υλικό αυτό έχει συμπληρωθεί από μεταπολεμικές δίκες δωσίλογων στην Ελλάδα.¹⁹

Είναι, λοιπόν, ανάγκη να παύσουν να αιωρούνται στο κενό οι εβραϊκές εξιστορήσεις και τα απομνημονεύματα. Χρειάζεται να καταγραφούν προσωρινά, μέχρι να αξιολογηθεί η προσφορά τους στον πόλεμο. Αυτό, όμως, αποτελεί ένα εγχείρημα μεγαλύτερο από αυτό του παρόντος βιβλίου διότι αποτελεί κομμάτι της ιστορίας της επανάστασης στα βουνά η οποία ακόμη δεν έχει καταγραφεί. Μέχρι σήμερα, κανείς ερευνητής δεν έχει εντάξει την εβραϊκή ιστορία μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης ελληνικής εμπειρίας του πολέμου.²⁰ Μία τέτοια προσέγγιση δεν αποδίδει τα δέοντα στους Εβραίους της Ελλάδας. Εκείνοι που πολέμησαν ή που υπηρέτησαν στο αντάρτικο το έκαναν ως Έλληνες. Εκείνοι που ζήτησαν καταφύγιο το έκαναν, ορισμένοι ως Έλληνες, αλλά οι περισσότεροι ως Εβραίοι, που τους κυνηγούσαν οι Ναζί για να τροφοδοτήσουν τα εργοστάσια θανάτου τους – αν και πολύ λίγοι Εβραίοι είχαν γνώση της τραγικής τύχης που τους περίμενε. Όπως μου είπε ο Καπετάν Κίτσος: «Όλοι μου οι άνδρες ήξεραν ότι ήμουν Εβραίος, και ήμουν περήφανος να λέω ότι ήμουν Εβραίος που πολεμούσε για την Ελλάδα». Αυτό ήταν η απάντηση σε μια μακρά παράδοση υποτίμησης των Εβραίων από ορισμένα μέλη του ελληνικού στρατού, τακτικού και άτακτου. Εξάλλου η Ελλάδα δεν ήταν η μόνη που επιδείκνυε τέτοια συμπεριφορά. Οι περισσότεροι ευρωπαϊκοί εθνικιστικοί στρατοί ήταν ακόμη περισσότερο προσβλητικοί αν όχι – και επίσημα – αντισημιτικοί, ενώ η συμπεριφορά τους αυτή μεταφέρθηκε σε πολλά κινήματα παρτιζάνων στην Ευρώπη τον καιρό του πολέμου.²¹

Το ερώτημα που αντιμετωπίζουμε, λοιπόν, είναι το ζήτημα της προσέγγισης και της οριοθέτησης του υλικού μας. Αρκετές ανθολογίες της

Αντίστασης αποτελούν μία σειρά απομνημονευμάτων που έχουν συλλεχθεί με στόχο τον απλό αναγνώστη, αν και συγχρόνως παρέχουν πλούσιο υλικό και για τον μελλοντικό ερευνητή.²² Το επίπεδο της έρευνας μέχρι σήμερα δεν είναι αρκετά αναπτυγμένο, ώστε να μπορεί κανείς να γράψει μία ολοκληρωμένη ιστορία της εβραϊκής συμμετοχής. Μία τέτοια ιστορική καταγραφή θα προσέφερε μία άλλη ανάγνωση των γεγονότων που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα τον καιρό του πολέμου. Δεδομένου ότι το υλικό είναι σχεδόν άγνωστο, εκτός από ένα μικρό αριθμό μελετών δημοσιευμένων σε διάφορες γλώσσες, η παρούσα προκαταρκτική μελέτη δεν είναι παρά μια επιθυμία που έπρεπε να πραγματοποιηθεί από καιρό. Στα παρακάτω κεφάλαια, που αποτελούν μία προσφορά στη γενικότερη αυτή ιστορία, θα επιχειρήσω να τοποθετήσω τις συλλεχθείσες ιστορίες στο γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου έλαβαν χώρα και να τις εντάξω στον ρυθμό ζωής των βουνών κατά τα τριάμισα χρόνια της Κατοχής.

Μπορούμε να αρχίσουμε ορίζοντας πέντε στάδια εβραϊκής συμμετοχής στη μάχιμη Αντίσταση κατά την Κατοχή. Ορισμένα από τα στάδια αυτά συμπίπτουν με τη γενική επιστράτευση του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού στο αντάρτικο:

1. Οι Εβραίοι που αρνήθηκαν να παραδοθούν και συνέχισαν να μάχονται στα βουνά στο τέλος της άνοιξης και τις αρχές του καλοκαιριού του 1941. Το στάδιο αυτό περιλάμβανε απομεινάρια της ΒΕΦ και σκόρπιες μονάδες του σερβικού και του ελληνικού στρατού. Την εποχή αυτή εμφανίστηκαν διάφορες ομάδες από «κλέφτες», οργανωμένες σύμφωνα με την παράδοση των ορεινών «κλεφτών» της Τουρκοκρατίας.
2. Οι Εβραίοι που ξέφυγαν από τα καταναγκαστικά έργα από το τέλος καλοκαιριού του 1942 και μετά, και απορροφήθηκαν σε διάφορες μονάδες κλεφτών και ανταρτών (βλ. Κεφ. 4). Άλλοι πήγαν στα βουνά για ιδεολογικούς λόγους (βλ. Κεφ. 2).
3. Εκείνοι που στρατολογήθηκαν ή βοηθήθηκαν από το ΚΚΕ ή το ΕΑΜ την άνοιξη του 1943, κυρίως στη Θεσσαλονίκη, αλλά και αλλού στην Ελλάδα. Επίσης, μέλη εβραϊκών οικογενειών που διέφυγαν στα ορεινά χωριά και εκεί στρατολογήθηκαν σε μονάδες του ΕΛΑΣ.
4. Εκείνοι που ξέφυγαν από την Αθήνα το φθινόπωρο του 1943 και πήγαν στα βουνά. Εκεί βρήκαν ένα στρατό οργανωμένο αλλά ακόμη νεοσύστατο. Πολλοί από αυτούς ήταν σε στρατεύσιμη ηλικία και επιστρατεύθηκαν, αν δεν προσφέρθηκαν εθελοντικά.
5. Εκείνοι που έφυγαν από την πρώην ιταλική ζώνη κατοχής την άνοιξη του 1944, τον καιρό των τελευταίων διωγμών, και πρόφτασαν να πολεμήσουν ενάντια στις γερμανικές δυνάμεις που υποχωρούσαν.

Το πρώτο στάδιο ανήκει στην πραγματικότητα στον επίλογο του Ιταλο-Γερμανικού πολέμου και εκτίθεται εκτενέστερα αλλού.²³ Εκεί ακολουθούμε τις πράξεις και τα κατορθώματα της παλαιστινιακής αποστολής στη Βρετανική Εκστρατευτική Δύναμη. Μία μελέτη πιο συστηματική πάνω στα αρχεία και στα απομνημονεύματα εκείνων των συναγωνιστών μπορεί να φωτίσει περισσότερο τον μετέπειτα ρόλο που έπαιξαν οι Παλαιστίνιοι Εβραίοι στην Αντίσταση στις κατεχόμενες Γιουγκοσλαβία και Ελλάδα. Το δεύτερο στάδιο συγχωνεύεται με το τρίτο όπως θα δούμε στα παρακάτω κεφάλαια. Το τέταρτο και πέμπτο στάδιο καλύπτουν τον τελευταίο χρόνο του πολέμου και τους Εβραίους εκείνους που βρήκαν μian οργανωμένη Αντίσταση όπου μπόρεσαν να ενταχθούν.

Το τρίτο στάδιο, που διήρκεσε περίπου έξι μήνες, από τον Μάρτιο μέχρι τον Αύγουστο του 1943, είναι το πιο κρίσιμο για την κατανόηση της Αντίστασης. Μέσα από τις διάφορες ομάδες, άλλες βασιλόφρονες, άλλες δημοκρατικές και οι περισσότερες σοσιαλιστικές, αναδύθηκαν τρεις ομάδες που κατέχουν κυρίαρχη θέση στη μεταπολεμική ιστοριογραφία: ο ΕΔΕΣ, η ΕΚΚΑ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η κυριότερη οργάνωση στην οποία συμμετείχε το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας και όλα σχεδόν τα νησιά (εκτός της Κρήτης) ήταν το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, του οποίου η περίπλοκη ιστορία έχει «συσκοτισθεί» από τις μεταπολεμικές πολιτικές όσων είχαν συμμετάσχει σε αυτό καθώς και από πολλούς ερευνητές. Στα μέσα Μαΐου του 1943, οργανώθηκε κεντρικό αρχηγείο του ΕΛΑΣ που, εν όψει μεγάλης ιταλικής επίθεσης στα βουνά της Κεντρικής Ελλάδας, ανάγκασε το κίνημα να συγκεντρώσει τις σκόρπιες ομάδες ανταρτών της Μακεδονίας και Θεσσαλίας στην οροσειρά της Πίνδου. Εκεί μπόρεσε να τους εμποτίσει με μια ευρύτερη αντιστασιακή ταύτιση, γεγονός που βοήθησε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ να συνεχίσει την επανάστασή του στα βουνά και να περιορίσει (με τη βία) τις άλλες οργανώσεις στην Ήπειρο και τη Θράκη.²⁴ Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού ο Ταξίαρχος Έντμουντ Μάγερς κατάφερε να πραγματοποιήσει μία ένωση –έστω και προσωρινή– ανάμεσα στις νεοσύστατες οργανώσεις του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Κατά την ίδια περίοδο, το OSS άρχισε να οργανώνει την είσοδό του στα θυελλώδη ύδατα της βαλκανικής Αντίστασης, όπου ενεργούσε κάτω από την κυριαρχία της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής που μετονομάστηκε σε Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή (ΑΜΜ).²⁵

Αυτοί οι έξι μήνες είναι, ίσως, η δυσκολότερη περίοδος για τη μελέτη της συμμετοχής των Εβραίων, καθώς πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία έλαβε χώρα ο εκτοπισμός των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, της μητρόπολης των Ελλήνων Εβραίων. Είναι μικρός ο αριθμός των προφορικών ή γραπτών απομνημονευμάτων που έχουν διασωθεί. Η Αντίσταση στα βουνά οργανώθηκε επίσημα μόλις το καλοκαίρι του 1943, κατά την

περίοδο των τελευταίων απελάσεων. Το τελευταίο τρένο με Θεσσαλονικείς Εβραίους (η 19η τέτοια αποστολή)²⁶ έφυγε τη νύχτα της 10ης προς 11η Αυγούστου και έφτασε στο Άουσβιτς στις 18 Αυγούστου. Είχε μέσα χίλιους οκτακόσιους Εβραίους που είχαν επιλεγεί για καταναγκαστικά έργα κατά τα τέλη Μαρτίου, μαζί με τις τελευταίες οικογένειες της πόλης.²⁷

Μία μαζική διαφυγή στα βουνά ακόμη και από μελλοντικούς μαχητές, πόσο μάλλον από ηλικιωμένους και μικρά παιδιά, ήταν απλώς μη εφικτή εκείνη την εποχή. Όσον αφορά, δε, τους προηγούμενους έξι μήνες, η διαφυγή στα βουνά ήταν αδύνατη ενώ δεν υπήρχαν και οι κατάλληλες υποδομές για να κρυφτούν και να σωθούν. Αν και κανείς δεν σκεφτόταν εκείνη την περίοδο –Εβραίος ή Χριστιανός– τη διάσωση ή τη μαζική στρατολόγηση!²⁸ Αυτοί που κατάφεραν να φτάσουν στα βουνά είχαν στρατολογηθεί ατομικά, συνήθως από οικογενειακούς φίλους Χριστιανούς ή Κομμουνιστές. Οι περισσότερες από τις καταγεγραμμένες ιστορίες Εβραίων καλύπτουν τον τελευταίο ενάμιση χρόνο της γερμανικής Κατοχής. Αυτή η πραγματικότητα καθώς και οι υπάρχουσες πηγές που την επιβεβαιώνουν, τοποθετούν σε καλύτερη προοπτική τη σχέση μεταξύ των απελάσεων από τη Θεσσαλονίκη και το αντάρτικο.²⁹ Φωτίζει την ανισότητα της ιστορίας που αποκαλύπτουμε. Η ιστορία όμως βασίζεται σε πηγές και πρέπει πάντοτε να έχουμε στο νου την αποσπασματική φύση των γραπτών και προφορικών πηγών που έχουμε συλλέξει. Βασίζεται, επίσης, στη χρονολόγηση και αυτή η τελευταία δεν ανέχεται συναισθηματική αντιμετώπιση.

Ο ιατρός Ερρίκος Λεβή, από τα Ιωάννινα, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Μόνιμος αξιωματικός στον ελληνικό στρατό υπηρέτησε ως γιατρός σε μεραρχία πυροβολικού. Κατά την Κατοχή χρησίμευσε ως διερμηνέας για τους Γερμανούς. Το 1943 εργαζόταν στην Αθήνα στο 15ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο και ως ιατρικός υπάλληλος στο Υπουργείο Δημόσιας Υγείας. Μετά τις απελάσεις από τη Θεσσαλονίκη γύρισε στα Ιωάννινα με την οικογένειά του με σκοπό να συνδεθεί με τον Ζέρβα και τον ΕΔΕΣ. Μαζί με τον Ταγματάρχη Μακρυνιώτη της ελληνικής χωροφυλακής και άλλους κατασκόπευε για λογαριασμό του Ζέρβα και παρείχε πολύτιμες πληροφορίες στον ΕΔΕΣ για ενέργειες σαμποτάζ. Όταν τελικά ανέβηκε στα βουνά για να ξεφύγει από τους Ιταλούς που τον υποπτεύονταν, ο Ζέρβας τον έστειλε πίσω με την εξήγηση ότι ήταν πιο χρήσιμος ως γερμανόφωνος κατάσκοπος παρά ως ένας επιπλέον γιατρός στο καλά επανδρωμένο ιατρικό επιτελείο του. Συνελήφθη τον Φεβρουάριο του 1944 και στάλθηκε στο Άουσβιτς το Μάρτιο του '44 μαζί με όλη σχεδόν την εβραϊκή κοινότητα Ιωαννίνων, πολλά από τα μέλη της οποίας μπόρεσε να σώσει κατά τις περιπλανήσεις τους τον επόμενο χρόνο. Μετά τον πόλεμο γύρισε στο στρατό από όπου

αποστρατεύθηκε με το βαθμό του συνταγματάρχη. Το 1988 αναγνωρίστηκε για τη συμμετοχή του στην Αντίσταση.³⁰

Ένας από τους λίγους Εβραίους που υπηρέτησαν στον ΕΔΕΣ ήταν ο φίλος του Δαβίδ Ναχμίας, που ήταν ο σωματοφύλακας του Ζέρβα. Σύμφωνα με τους συγγενείς του, Ραφαήλ και Νίνα Ναχμιά, μόνον τρεις φορές αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει το πιστόλι του. Αργότερα τον συνέλαβε ο ΕΛΑΣ και λίγο έλειψε να τον τουφεκίσουν, ώσπου ένας φίλος του αξιωματικός τον αναγνώρισε και διέταξε να τον ελευθερώσουν. Ο Ναχμίας στρατολογήθηκε στον ΕΛΑΣ, μια σύμπτωση που του έσωσε τη ζωή. Αργότερα όμως το πλήρωσε με το να χάσει το βαθμό του αξιωματικού μετά τον πόλεμο και υπηρέτησε στο στρατό ως επιλοχίας για εννέα χρόνια.³¹

Ο Αλμπέρτος Πρίζναλης είναι ένα άλλο παρόμοιο παράδειγμα. Διέφυγε από τις βουλγαροκρατούμενες Σέρρες στη Θεσσαλονίκη και γύρισε στο σπίτι του όταν άρχισαν οι απελάσεις. Ένας Χριστιανός φίλος του τον συμβούλευσε να πάει στους αντάρτες και έτσι εντάχθηκε σε μια ομάδα που δρούσε κοντά στα χωριά Σεβάστεια και Σοχός. Μέσα στα καθήκοντά του ήταν και ο εφοδιασμός που συνήθως παρέχονταν από τις δυνάμεις κατοχής. Αργότερα συμμετείχε σε μάχες ενάντια σε Γερμανούς, Βούλγαρους και δωσίλογους Έλληνες, που συνιστούσαν την περίπλοκη πραγματικότητα στη Θράκη και τη Μακεδονία. Η ιστορία του αποτελεί τυπικό παράδειγμα μνήμης ενός αντάρτη, δεδομένου ότι η αφήγησή της είναι αποκομμένη από το ιστορικό πλαίσιο. Αυτό συμβαίνει κυρίως όταν αυτός που παίρνει τη συνέντευξη δεν κάνει πάντοτε τις κατάλληλες ερωτήσεις ώστε να ξυπνήσει τις αναμνήσεις του ερωτώμενου.³²

Ο Πρίζναλης θυμόταν ορισμένους Ελληνοεβραίους στην ομάδα του, τα ονόματα των οποίων δεν καταγράφηκαν κατά την συνάντησή μας, και επίσης έναν Πολωνοεβραίο ονόματι Jan (Jacob) Fuerst (Τζαν-Τζάκομπ Φουρστ). Αυτός ο Φουρστ, σε μεταγενέστερη συνέντευξη με τον συγγραφέα στο Λονδίνο, θυμήθηκε αρκετές μάχες, ιδιαίτερα εναντίον των γερμανικών μονάδων «999» στη Χαλκιδική.³³ Η δουλειά του Φουρστ ήταν να πείσει τα μέλη αυτών των μονάδων να αυτομολήσουν στους Έλληνες και να πολεμήσουν ενάντια στους Ναζί που τους είχαν καταδιώξει. Ορισμένοι από αυτούς πράγματι προσχώρησαν στους αντάρτες αλλά αρνήθηκαν να πολεμήσουν ενάντια σε οποιοσδήποτε γερμανικές δυνάμεις, παρά μόνο ενάντια στους SS, που τους μισούσαν και ήθελαν να τους δουν να καταστρέφονται.³⁴ Αυτό το σχέδιο δεν ήταν έργο του ΕΛΑΣ. Ο ΕΛΑΣ δεν είχε, άλλωστε, σχετική γνώση της κατάρτισης αυτών των μονάδων. Ήταν ένας Γερμανός λιποτάκτης που πληροφόρησε τους Έλληνες για τη δυνατότητα στρατολόγησης αυτών των δυσαρεστημένων μονάδων. Ο ιατρός Manfred Messerschmidt (Μάνφρεντ Μέσερσμιντ), μέλος της επιτροπής έρευνας σχετικά με τη δράση του Κουρτ Βάλντχαϊμ κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλε-

μο, μου διηγήθηκε (τον Νοέμβριο 1994) για την συνέντευξή του με τον Falk Harnak (Φαλκ Χάρνακ), έναν λοχία διαβιβάσεων της Βέρμαχτ, του οποίου ο αδελφός κατηγορήθηκε ότι ήταν Ρώσος κατάσκοπος και τουφεκίστηκε από τους Γερμανούς. Εξοργισμένος από την αδικία αυτή, ο Χάρνακ πήγε στην ελληνική Αντίσταση (ίσως το καλοκαίρι του 1943) και τους είπε για τα τάγματα «999», που αποτελούνταν από πολιτικούς κρατούμενους και «σοσιαλιστές». Ο ίδιος συμβούλευσε την Αντίσταση να τους δελεάσουν για να λιποτακτήσουν και να τους επιτρέψουν να πολεμήσουν μόνο ενάντια σε τάγματα των SS.³⁵

Την ιστορία των Εβραίων ανταρτών του Βορρά είναι δύσκολο να την ανιχνεύσουμε δεδομένων των ιδιαιτεροτήτων της Μακεδονίας. Οι τοπικές εθνικές ομάδες, ζώντας σε επισφαλείς συνθήκες – άλλοι από τον 19ο αιώνα και άλλοι από τον καιρό της μαζικής μικρασιατικής μετανάστευσης του 1922 – βρέθηκαν κάτω από τις συνεχείς πιέσεις των Ιταλών, των Γερμανών, των Βουλγάρων και των Ελλήνων για να δηλώσουν πολιτική προτίμηση.³⁶ Οι Εβραίοι, όπως και άλλες μειονότητες στη Μακεδονία, ήταν, όπως είναι λογικό, αναποφάσιστοι. Ο Ιωσήφ Κοέν από τη Φλώρινα, για παράδειγμα, ήρθε σε επαφή με τον δάσκαλό του, τον Ραββίνο Μπίβας, και του ζήτησε να οργανώσει νέους ντόπιους Εβραίους για την Αντίσταση. Ο Ιωσήφ ήταν σίγουρος για τη συμπαράστασή του, γιατί ο Ραββίνος έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια για τους ρεβιζιονιστές Σιωνιστές. Είχε διδάξει στους μαθητές του την ιστορία της εβραϊκής Αντίστασης στο Τελ Χάι της Βόρειας Γαλιλαίας, όπου ο Joseph Trumpeldor (Γιοσέφ Τρούμπελντορ), συνιδρυτής του Σώματος Ημιονηγών της Σιών και της Εβραϊκής Λεγεώνας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σκοτώθηκε στην Παλαιστίνη, υπερασπιζόμενος εκείνη τη θέση μάχης, το 1920. Ο Ραββίνος απάντησε, ωστόσο, ότι όλοι οι παρτιζάνοι ήταν κομμουνιστές. Παρόλα αυτά, ο Ιωσήφ πήρε μαζί του τέσσερις νέους, μεταξύ αυτών και τον νεότερο αδελφό του Πίνχας, καθώς και άλλους εφτά Χριστιανούς. Θυμήθηκε ότι πολέμησε στα βουνά με δέκα Εβραίους, μεταξύ αυτών τέσσερις κοπέλες από την Bitola (Μοναστήρι) της Γιουγκοσλαβίας. Επιβεβαιώνει ότι Γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι³⁷ πολέμησαν με τους αντάρτες. Πράγματι ήταν πολύ εύκολο να περάσει κανείς τα σύνορα και αρκετά άτομα, καθώς και μονάδες ολόκληρες, πολέμησαν στα μακεδονικά βουνά κατά την Κατοχή. Ο Κοέν ισχυρίστηκε ότι η Αντίσταση έσωσε το 25% των Εβραίων της Φλώρινας και βοήθησε 90 από αυτούς να ξεφύγουν προς τους Ιταλούς στην Καστοριά.³⁸

Αρκετοί αστοί Εβραίοι μπόρεσαν να φτάσουν στο αντάρτικο κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο Ισαάκ Νεχαμά, από την Αθήνα, για παράδειγμα, γεννημένος το 1927, μετά από συζητήσεις με τους γονείς του, διέφυγε στη Θεσσαλία μετά τον Σεπτέμβριο του 1943 και οδηγήθηκε σε μονα-

στήρι στην Πίνδο όπου εντάχθηκε στο 1^ο Σύνταγμα Ευζώνων του ΕΛΑΣ. Ο Ισαάκ είχε μάθει εβραϊο-ισπανικά στο σπίτι και γαλλικά σε καθολικό δημοτικό, και είχε σπουδάσει σε ελληνικό γυμνάσιο. Υπηρέτησε ως τηλεφωνητής και αποκρυπτογραφούσε στην περιοχή Τρικάλων και Λάρισας και, τουλάχιστον μια φορά, συμμετείχε σε μια αποστολή δολιοφθοράς εναντίον γερμανικής φάλαγγας τον Μάρτιο του 1944.³⁹

Ο Πωλ Νόαχ, από την άλλη μεριά, καταγόταν από οικογένεια που πήρε ενεργό μέρος στον πόλεμο και την Αντίσταση. Κατά τη διάρκεια του πολέμου πέρασε από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα και συμβούλεψε τους γονείς του να κάνουν το ίδιο και να ανοίξουν μαγαζί εκεί. Ένας από τους αδελφούς του ήταν λοχίας στο βουλγαρικό μέτωπο, ένας άλλος ήταν χιονοδρόμος στον ελληνικό στρατό στην Αλβανία. Στη συνέχεια αυτοί βρήκαν καταφύγιο σε σπίτια Χριστιανών και αργότερα εξαφανίστηκαν κάτω από άγνωστες συνθήκες που μπορεί να συνδέονταν με τις συμμαχικές υπηρεσίες πληροφοριών. Ένας τρίτος αδελφός, ο Ισίδωρος, ήταν τεχνικός διευθυντής σε εργοστάσιο αεροπλάνων, ενώ ο Πωλ υπηρέτησε στο Ναυαρχείο στην Αθήνα. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής οργάνωσε μαζί με φίλους του μια επιτροπή για να μαζέψει χρήματα να βοηθήσει τους πρόσφυγες από τη Θεσσαλονίκη. Τελικά σώθηκε από το ΕΑΜ. Ο Ισίδωρος πήγε στα βουνά όπου έγινε αξιωματικός και ήταν υπεύθυνος για την ανατίναξη γεφυρών. Αργότερα συμμετείχε στην απαγωγή και διάσωση του Ραββίνου Μπαρτζιλάι.⁴⁰

Τα απομνημονεύματα του Σαλβατώρ Μπεν Γιαΐς, που περιέχουν αξιόλογες πληροφορίες γύρω από τη συμπεριφορά των Ελλήνων και των Γερμανών απέναντι στους Εβραίους, δίνουν πληροφορίες για έναν από τους αδελφούς Νόαχ και φωτίζουν άλλες απόψεις της Αντίστασης. Ως κληρωτός με τον βαθμό του λοχία, ο Μπεν Γιαΐς ήταν υπεύθυνος για ένα κέντρο διαβιβάσεων στα βουλγαρικά σύνορα. Στις 26 Οκτωβρίου του 1940 τοποθετήθηκε στα αλβανικά σύνορα. Αναφέρει την παρακάτω στιχομυθία που είχε με τον συνταγματάρχη του στις 28 Οκτωβρίου, την ώρα που η θέση τους βομβαρδιζόταν από τους Ιταλούς:

<i>Συνταγματάρχη:</i>	Εβραΐε, είσαι εκεί;
<i>Μπεν Γιαΐς:</i>	Μάλιστα
<i>Συνταγματάρχη:</i>	Τι κάνεις εκεί;
<i>Μπεν Γιαΐς:</i>	Το καθήκον μου.
<i>Συνταγματάρχη:</i>	Πού είναι οι άλλοι;
<i>Μπεν Γιαΐς:</i>	Στο καταφύγιο.

Η στιχομυθία αυτή του χάρισε προαγωγή και μετάλλιο. Υπηρέτησε τους επόμενους έξι μήνες στο μέτωπο, μέχρι που πιάστηκε αιχμάλωτος.

Ύστερα από έξι εβδομάδες ως αιχμάλωτος πολέμου, δραπέτευσε και προσχώρησε στον ΕΛΑΣ. Περιέγραψε μια καταστροφική επίθεση σε ένα εργοστάσιο στη Νάουσα που βρισκόταν κάτω από γερμανικό έλεγχο, όπου ο ΕΛΑΣ υπέστη 50% απώλειες προσπαθώντας να προμηθευτεί τρόφιμα και νερό. Αργότερα, κάποιος ταγματάρχης Jones (Τζόουνς), ένας Βρετανός σύνδεσμος που μιλούσε ελληνικά, έπεσε με αλεξίπτωτο στο στρατόπεδο του ΕΛΑΣ κοντά στην Πρέβινα. Όταν έμαθε ότι ο Μπεν Γιαΐς ήταν Εβραίος, τον έπεισε να εγκαταλείψει την κομμουνιστοκρατούμενη οργάνωση. Έτσι, ο Μπεν Γιαΐς και ένας άλλος Εβραίος, ο Σλόμο Σένκα, έφυγαν κρυφά για την Καρδίτσα και από εκεί για την Αθήνα, όπου πέρασαν από ελληνικά και γερμανικά μπλόκα μια μέρα πριν από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας (9 Σεπτεμβρίου 1943). Στην Αθήνα τους έκρυψε ο Σαούλ Νόαχ. Μετά έμειναν σε έναν στρατηγό της αεροπορίας, τον Γεώργιο Λεμπίση, που βρισκόταν σε επαφή με τους Βρετανούς. Κατόπιν κρύφτηκαν στο σπίτι ενός παπά στη Φιλαδέλφεια, δεκαπέντε χιλιόμετρα έξω από την Αθήνα, ο οποίος είχε επιλέξει να ακολουθήσει την παρότρυνση του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Σύμφωνα με τον Μπεν Γιαΐς, οι Γερμανοί εκτέλεσαν τον παπά στις αρχές του 1944 επειδή βοηθούσε Εβραίους.⁴¹

Οι Εβραίοι του Βόλου συνέδραμαν με 71 μαχητές κατά τη διάρκεια του πολέμου, ενώ πολλοί άλλοι υπηρέτησαν σε βοηθητικές μονάδες. Αρκετοί σκοτώθηκαν ως αντάρτες, μεταξύ αυτών και οι Ιακώβ Σάββας και Λέων Σακής. Ο αδελφός του τελευταίου, ο Μωυσής, ήταν ηγετικό στέλεχος της ΕΤΑ στη Θεσσαλία.⁴² Ενεργό ρόλο στη διάσωση των Εβραίων του Βόλου έπαιξε ο Ιωακείμ, Μητροπολίτης Δημητριάδος, που πληροφορήθηκε από τον Helmut Scheffel (Χέλμουτ Σέφελ), τον Γερμανό Πρόξενο στο Βόλο, για την τύχη των Εβραίων που τύχαινε να συλληφθούν.

Ήταν πολύ σπάνιο να παραδέχεται Γερμανός αξιωματούχος τέτοιου είδους πληροφορίες για τούτο και κρίνεται άξιο να τονιστεί. Ο δήμαρχος Βόλου, Νικόλαος Σαράτσης, ο δημοτικός σύμβουλος, Ζήσης Μαντίδης, ο διοικητής της χωροφυλακής, Ηλίας Αγδινιώτης, και πολλοί άλλοι πολίτες, διευκόλυναν τη διαφυγή του ογδοντάχρονου Αρχираββίνου Μωυσή Πέσσαχ και άλλων 600 περίπου Εβραίων ντόπιων και προσφύγων.⁴³ Όταν αυτοί έφθασαν στα βουνά, έγιναν μέλη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.⁴⁴

Το πέμπτο και τελευταίο στάδιο καταγράφεται στο παράδειγμα του Αρμάνδου Ααρών από την Κέρκυρα. Κατά την απέλαση του Ιουνίου του 1944 που σταμάτησε στην Πάτρα, ο Αρμάνδος, ενώ στεκόταν στην γραμμή περιμένοντας νεώτερη διαταγή, πήρε την άδεια από έναν Έλληνα φρουρό να σταθεί στην άκρη για να μιλήσει με έναν παλιό φίλο. Όντας έξω από την γραμμή και καθώς η φάλαγγα άρχισε να προχωρά, τον πλησίασε ο Γεώργιος Μητζάλης (ή Μητσιάλης), ένας νεαρός κουρέας, και προσφέρθηκε να τον βοηθήσει. Είναι άγνωστο αν είχε από πριν γνώση της τύχης

που περίμενε τον Αρμάνδο, αλλά είναι πιθανό ότι προσφέρθηκε να τον βοηθήσει να δραπετεύσει επειδή θεώρησε άδικη τη σύλληψή του. Ο Μητζίλης τον πήγε στο χωριό Κώμη, όπου ο Αρμάνδος προσχώρησε στον ΕΛΑΣ και έμεινε εκεί κατά τους τελευταίους τέσσερις μήνες της Κατοχής. Τα καθήκοντά του περιελάμβαναν προμήθεια τροφίμων, λογιστικά και ένοπλες επιχειρήσεις.⁴⁵ Στο περίπλοκο θέατρο επιχειρήσεων της Πελοποννήσου κατά τα τελευταία στάδια του πολέμου βρίσκουμε επίσης τον Μπαρούχ Σιμπή, στέλεχος του ΕΑΜ από την Αθήνα.⁴⁶

Έχουμε ήδη αναφέρει διάφορους λόγους για τους οποίους το αντάρτικο στρατολογούσε μεταξύ των Εβραίων, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη. Το άνοιγμα των αρχείων του OSS το 2000 έχει φέρει στη δημοσιότητα μια αναφορά που μπορεί να φωτίσει μιαν άλλη πλευρά αυτής της στρατολόγησης πέρα από τη γνωστή ελληνική άποψη. Η αναφορά αυτή δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές, αλλά, για τους σκοπούς της μελέτης, μας παρέχει ένα συσχετισμό ο οποίος διαφορετικά παραμένει πολύ αβέβαιος. Η αναφορά αυτή, της 26ης Οκτωβρίου 1942, σημειώνει ότι τέσσερις Ρώσοι πράκτορες ήρθαν στη Θεσσαλονίκη και άλλοι τρεις ήταν στον Πειραιά. Είχαν έρθει από τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία «με σκοπό να οργανώσουν κομμουνιστικές ομάδες για να αντισταθούν στον Άξονα σύμφωνα με το πρότυπο των παρτιζάνων στη Γιουγκοσλαβία».⁴⁷ Η ίδια αναφορά υποστηρίζει ότι ρωσικά εφόδια εισάγονταν λαθραία στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα υπήρχαν ήδη κομμουνιστές ηγέτες που είχαν εκπαιδευθεί προπολεμικά στη Σοβιετική Ένωση, των οποίων η υπακοή στο σοβιετικό καθεστώς ήταν αδιαμφισβήτητη. Και οι ντόπιοι κομμουνιστές ήταν παρόμοια θετικά διακείμενοι.⁴⁸ Γι' αυτό γεννάται το ερώτημα – και παραμένει αναπάντητο – αν υπήρξε κάποιο συγκεκριμένο μήνυμα από τη Μόσχα προς το ΚΚΕ σχετικά με τους Εβραίους.

Κατά τα πρώτα δύο χρόνια μετά τη γερμανική εισβολή στην πατρίδα τους, η σοβιετική στάση απέναντι στους Εβραίους παρτιζάνους ειδικά, αλλά και στους Εβραίους γενικότερα, πέρασε διάφορες διακυμάνσεις. Ακόμη και πριν από την εισβολή, τα σύνορα με τη γερμανοκρατούμενη ανατολική Ευρώπη ήταν σχετικά περατά κι έτσι αρκετοί Εβραίοι μπόρεσαν να καταφύγουν στη Σοβιετική Ένωση. Για πολλούς από αυτούς, όμως, αυτή η διαφυγή δεν ήταν παρά μία προσωρινή αναστολή καθώς αργότερα έπεσαν θύματα των σφαγών που έκαναν τα Einsatzgruppen. Η ανάπτυξη των σοβιετικών δυνάμεων παρτιζάνων ήταν αργή εξαιτίας της θηριωδίας της ναζιστικής προέλασης και λόγω της άρνησης του Στάλιν να επιτρέψει αυτόνομες ένοπλες δυνάμεις μέσα στο σοβιετικό πληθυσμό. Το δίλημμα των Εβραίων δεν απασχολούσε τους πρώτους παρτιζάνους, εκτός από μερικούς ηγέτες. Έδιωχναν Εβραίους εθελοντές και ακόμη βοηθούσαν στον αφανισμό τους, αν και τα κίνητρά τους ήταν διαφορετικά από αυτά

των Ναζί. Για το λόγο αυτό και οι μονάδες Εβραίων παρτιζάνων είχαν να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο των σοβιετικών παρτιζάνων.

Η κατάσταση άλλαξε το καλοκαίρι του 1942 με την προτροπή του Π.Κ. Πονομαρένκο, Πρώτου Γραμματέα της Λευκορωσίας, που διοικούσε το Γενικό Επιτελείο της οργάνωσης παρτιζάνων.⁴⁹

Με προτροπή του Πονομαρένκο και με τη συμβουλή ηγετών των παρτιζάνων, ο Στάλιν αναθέωσε την οργάνωση παρτιζάνων στο υπ. αρ. 189 Διάταγμα της Λαϊκής Επιμελητείας Άμυνας, με ημερομηνία 5 Σεπτεμβρίου 1942, «Περί των καθηκόντων της Οργάνωσης Παρτιζάνων». Επρόκειτο, πλέον, για έναν «πόλεμο του λαού» στον οποίο «όφειλαν να συμμετάσχουν όλοι οι έντιμοι πολίτες, άνδρες και γυναίκες, που επιθυμούσαν ελευθερία από τον γερμανικό ζυγό». Δεν υπάρχει λόγος να πιστέψει κανείς ότι αυτό το διάταγμα δεν έγινε γνωστό στους κομμουνιστές παρτιζάνους διαμέσου της Ευρώπης και ίσως έτσι να εξηγείται η επίσκεψη στην Ελλάδα που περιγράφει στην αναφορά του κάποιος πράκτορας του OSS (ανεξάρτητα από επιβεβαίωση ή όχι εκ μέρους του ΚΚΕ ή σοβιετικών πηγών).

Ακόμη και αν αυτή η υπόθεση δεν αποδειχθεί ως σημαντικός παράγοντας που ευνόησε την ανάδυση ενεργούς κομμουνιστικής αντίστασης στην Ελλάδα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι άλλοι παράγοντες που παραθέσαμε παραπάνω συνέτειναν στη στρατολόγηση Εβραίων στη Θεσσαλονίκη.⁵⁰ Επιπλέον, οι τελευταίοι ήταν και πιθανοί υποψήφιοι. Πολλοί από αυτούς είχαν εμπειρία στον στρατό, ήταν οπωσδήποτε αντιναζιστές και βρισκόνταν υπό διωγμό και στην πόλη και στα στρατόπεδα καταναγκαστικών έργων. Η πλειονότητα, ωστόσο, των νεαρών Εβραίων, πλην ορισμένων εξαιρέσεων, αποφάσισαν να μην υπακούσουν στην κλήση για το αντάρτικο κατά τα τέλη του 1942 και τις αρχές του 1943.

Όταν άρχισαν να προσχωρούν στο αντάρτικο, κατά την άνοιξη του 1943, ήταν ήδη πολύ αργά για τους περισσότερους από τους πιθανούς μαχητές οι οποίοι είχαν αποφασίσει να συνοδεύσουν τις οικογένειές τους στην εξορία και είχαν ήδη απελαθεί στο Άουσβιτς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Leon Uris, *The Angry Hills*, New York, 1955.
2. Βλ. τη μαρτυρία του Μαξ Βαρών από την Καβάλα στο Γιαντ Βασέμ (#03/2989), σε περίληψη στο βιβλίο John Q. Iatrides (ed.), *Greece in the 1940s. A Bibliographic Companion*, University Press of New England, 1981, σσ. 85-86.
3. Βλ., μεταξύ άλλων, John Koliopoulos, *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece*, Oxford, 1983.
4. Κανείς δεν έχει υποστηρίξει ότι υπήρχαν περισσότεροι από τέσσερις Εβραίοι στον ΕΔΕΣ, και αυτοί ήταν κυρίως γιατροί, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Μάτσα. (βλ. Michael

Matsas, *Illusion of Safety*, New York, 1997, σσ. 283 κ.ε. σχετικά με τον ιατρό Ερρίκο Λεβή βλ. σσ. 283 κ.ε. και σχετικά με τον ιατρό Μιχαήλ Νεγρίν βλ. σσ. 298 κ.ε.). Εκτενέστερο απομνημόνευμα του Ερρίκου Λεβή βρίσκεται στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, Ινστιτούτο Σύγχρονου Εβραϊσμού, Τμήμα Προφορικής Ιστορίας, 146/18. Θα δούμε, ωστόσο, ότι υπήρχαν κι άλλοι. Μονάδες του ΕΛΑΣ δρούσαν κατά καιρούς στην περιοχή των Ιωαννίνων, και σε μία από αυτές τις ομάδες ανήκε και ο Θεσσαλονικιός Μωσέ Σεγκόρα (βλ. παρακάτω). Σχετικά με τις περιπέτειες ορισμένων νεαρών που ενεπλάκησαν στη διαμάχη μεταξύ ΕΔΕΣ και ΕΛΑΣ, βλ. Michael Matsas, *Illusion of Safety*, ό.π., σσ. 310 κ.ε.

5. Joseph Matsas, «The Participation of the Greek Jews in the National Resistance, 1940-1944», *Journal of Hellenic Diaspora*, 17, 1991, σσ. 66 κ.ε.
6. Το 1919 πολλοί Εβραίοι εργάτες άρχισαν να υποστηρίζουν την Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Εργασίας (Φεντερασιόν) που είχε οργανώσει ο Αβραάμ Μπεναρόγια. Πρβλ. Joshua Starr, «The Socialist Federation of Saloniki», *Jewish Social Studies*, 7, 1945, σσ. 323-36.
7. Γιαντ Βασέμ 03/4542. Υποστηρίζει ότι υπήρχαν γύρω στους 500 Εβραίους μαζί με τους αντάρτες στην περιοχή του στο τέλος Απριλίου του 1943. Πολλοί από αυτούς είχαν αποκτήσει μάχιμη εμπειρία στην Αλβανία και είχαν εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη και άλλες γερμανοκρατούμενες πόλεις για να πάνε στα βουνά τον προηγούμενο χειμώνα. Το ΕΑΜ οργάνωσε τη στήριξη των οικογενειών τους μέσω της ΕΠΟΝ.
8. Ο ΕΛΑΣ είχε μία τριμερή ηγεσία για κάθε μονάδα η οποία αποτελείτο από έναν στρατιωτικό διοικητή, έναν αντιπρόσωπο του ΕΑΜ και έναν καπετάνιο. Κάθε ομάδα αποτελείτο από τρεις αρχηγούς, ένα εξαμελές συνεργείο πολυβολητών και έξι ακροβολιστές, δηλαδή δεκαπέντε άνδρες. Η διμοιρία αποτελείτο από τρεις ομάδες, ένας λόχος από τρεις με τέσσερις διμοιρίες, ένα τάγμα από τρεις με τέσσερις λόχους και ένα σύνταγμα από τρία με τέσσερα τάγματα. Όλος ο στρατός οργανώθηκε τελικά σε τουλάχιστον επτά μεραρχίες και ορισμένες ειδικευμένες ταξιαρχίες. Πρβλ. Stephanos Sarafis, *ELAS, Greek Resistance Army*, London 1980, σσ. 156, 166 κ.ε. Ο στρατός ήταν οργανωμένος έτσι ώστε να είναι «ελαφρύς και ευκίνητος» και εκτελούσε κυρίως μικρές επιχειρήσεις δολιοφθοράς και ενέδρας.
9. Συνέντευξη με τον συγγραφέα την άνοιξη του 1996. Η αγγλική μετάφραση των γραμμένων στα ελληνικά απομνημονευμάτων του (Μωυσής Μιχαήλ Μπουρλάς, *Ελληνας Εβραίος και Αριστερός*, Σκόπελος, 2000) θα εκδοθεί σύντομα υπό τον τίτλο *A Greek, a Jew and a Leftist*.
10. *Legacy of Courage. A Holocaust Survival Story in Greece*, Bloomington, IN 2003.
11. Yosef Ben, Έλληνες Εβραίοι στο Ολοκαύτωμα και την Αντίσταση 1941-1944, Τελ Αβίβ, 1985, σ. 125 (στα εβραϊκά).
12. Η ΕΠΟΝ ήταν η οργάνωση νεολαίας του ΕΛΑΣ. Είχε αναλάβει διάφορες αποστολές, μεταξύ των οποίων ήταν και η συμμετοχή σε μάχες.
13. Στο Michael Matsas, *The Illusion of Safety*, ό.π., σσ. 294 κ.ε. περιέχεται περίληψη της ιστορίας που δημοσιεύτηκε στο *Ισραηλιτικό Βήμα* της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1946.
14. Συνέντευξη με τον συγγραφέα. Ο Νεγρίν έγραψε σε βιντεοκασέτα τα απομνημονεύματά του και είχε ευγένεια να μου τη δώσει. Πολλοί από τους Τρικαλινούς Εβραίους μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα εργασίας αμέσως μετά την καραντίνα στο Άουσβιτς, κι έτσι δεν γνώρισαν τη φρίκη εκείνου του στρατοπέδου εξόντωσης. Όπως ισχυρίζεται, δεν έμαθαν για τη δολοφονία των οικογενειών τους παρά πολύ αργότερα.
15. Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, 1985. Κριτική ανάλυση της βιβλιογραφίας έχει γίνει από τον Hagen Fleischer στον τόμο που επιμελήθηκε ο John O. Iatrides, *Greece in the 1940s. A Bibliographic Companion*, Hanover, NH and London. Βλ. επίσης Hagen Fleischer, *Im Kreuzschatten der Mächte: Griechenland 1941-1942*, Frankfurt am Main, 1986 και Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, Αθήνα 1988.

16. Μία καλή περίληψη αυτού του υλικού έχει γίνει στο André Gerolymatos, *Guerilla Warfare and Espionage in Greece 1940-1944*, New York, 1992. Οι φάκελοι του Γραφείου Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive, SOE), στο Kew Gardens του Λονδίνου είναι πλέον στη διάθεση των ερευνητών και περιλαμβάνουν τις αναφορές των Βρετανών αξιωματικών-συνδέσμων και γενικά σχόλια.
17. Τα στοιχεία αυτά ευτυχώς διασώθηκαν αλλά δεν μελετήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Πρβλ. André Gerolymatos, *Guerilla Warfare and Espionage*, ό.π.
18. John Hondros, *Occupation and Resistance: The Greek Agony, 1941-1944*, New York, 1983. Στο βιβλίο αυτό περιγράφεται περιληπτικά η γερμανική εμπειρία μέσα από μελέτες. Σύντομα μετά τον πόλεμο έγινε μια εκτίμηση βασισμένη σε συνεντεύξεις με Γερμανούς στρατηγούς για να συμπληρωθεί το δημοσιευμένο υλικό, γραμμένη από τον Robert M. Kennedy, *Geman Antiguerilla Operations in the Balkans (1941-1944)*, δημοσιευμένη από το αμερικανικό Υπουργείο Πολέμου, CMH Pub, Washington, DC, 1954, σσ. 104-18.
19. Ο αναγνώστης θα βοηθηθεί αν διαβάσει το κεφάλαιο «Σημείωμα για τις Πηγές» στο βιβλίο του Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The experience of Occupation 1941-1944*, New York, London, 1993, σσ. 423-428.
20. Ο Mazower στο *Inside Hitler's Greece* αφιέρωσε ένα κεφάλαιο ειδικά στους Εβραίους, όπως έκανε και ο Hondros στο *Occupation and Resistance*. Ο δεύτερος στηρίχθηκε κυρίως στη μεταπολεμική εξιστόρηση που συντάχθηκε από τους Michael Molho και Joseph Nehama, *In Memoriam*, Θεσσαλονίκη, 1948, και μεταγενέστερες εκδόσεις.
21. Βλ. Πρόλογο. Οι προκαταλήψεις, ειδικά στην καθεστηκία τάξη, αργούν να εξαλειφθούν. Έλληνες και Τούρκοι πολεμιστές στα Βαλκάνια χρησιμοποιούσαν εναλλακτικά τους όρους «δειλός» και «Εβραίος» ως προσβολές κατά τον 19ο αιώνα.
22. Έτσι έκανε ο Μάτσας στο βιβλίο του *Illusion of Safety*, που περιέχει πολλά καινούργια απομνημονεύματα σχετικά με την εβραϊκή αντίσταση στην Ελλάδα.
23. Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009.
24. Βλ. Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece*, ό.π., σσ. 298 κ.ε. Οι Έλληνες κομμουνιστές που ήταν κάτω από σοβιετική επιρροή διηύθυναν τον ΕΛΑΣ. Αλλά η μεγάλη πλειοψηφία των μελών και του βοηθητικού προσωπικού του ΕΛΑΣ αγνοούσε αυτή τη σχέση. Οι Βρετανοί εκμεταλλεύτηκαν την κομμουνιστική σχέση για τους σκοπούς τους, ενώ οι Αμερικανοί είχαν διαταγή να παραμείνουν αυστηρά ουδέτεροι στο πολιτικό μέτωπο και να διεξάγουν πόλεμο μόνο ενάντια στον γερμανικό και τον βουλγαρικό στρατό κατοχής.
25. Αυτή η ιστορία ήρθε μόλις πρόσφατα στο φως και αξίζει να μελετηθεί πιο λεπτομερειακά.
26. Σχετικά με τον αριθμό των αποστολών, βλ. *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009, Κεφ. 5.
27. Βλ. Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle 1939-1945. From the Archives of the Auschwitz Memorial and the German Federal Archives*, New York, 1997, σ. 465. Από αυτούς, 271 νέοι επιλέχθηκαν, εισήχθησαν στο στρατόπεδο και χαράχθηκαν με αύζοντες αριθμούς από 136919 ως 137189. Οι υπόλοιποι άνδρες, γυναίκες και παιδιά δολοφονήθηκαν με αέριο και τα πτώματά τους κάηκαν. Σε συνέντευξη με τον συγγραφέα ο Ισαάκ Σενιόρ (Αρ. 137135) επιβεβαίωσε ότι οι νέοι αυτής της αποστολής ήταν οι πρώτοι που επιλέχθηκαν για καταναγκαστικά έργα στα ερείπια του Γκέτο της Βαρσοβίας και μεταφέρθηκαν εκεί στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1943. Μεταξύ αυτών ήταν ο Δαβίδ Τσβί (Αρ. 137142) και ο αδελφός του (Αρ. 137141). Ορισμένοι από αυτούς τους σκλάβους πολέμησαν στην επανάσταση της Βαρσοβίας τον Αύγουστο του 1944. Βλ. Κεφ. 7.
28. Κατά τους πρώτους έξι μήνες της κατοχής υπολογίζεται ότι περίπου 5.000 Εβραίοι έφυγαν από τη Θεσσαλονίκη με κύριο προορισμό την Αθήνα που βρισκόταν στην ιταλική ζώνη κατοχής. Έφυγαν, όμως, σαν μεμονωμένα άτομα και πολλοί επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη μέσα σε ένα χρόνο. Η κατάσταση για τους Έλληνες ήταν διαφορετική από

την κατάσταση που επικρατούσε στη Γιουγκοσλαβία, όπου οι παρτιζάνοι του Τίτο είχαν γύρω τους άμαχους ακολούθους και φιλοξενούσαν, επίσης, χωρικούς όταν οι Γερμανοί στρατιώτες έκαναν σαρωτικές επιχειρήσεις. Βλ. Franklin Lindsay, *Beacons in the Night. With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia*, Stanford, CA, 1993.

29. Το γεγονός αυτό μπορεί να δώσει απάντηση στην εικασία του Μάτσα, βασισμένη στην προσωπική του εμπειρία, και σ' αυτή των Εβραίων που βρίσκονταν στην πρώην ιταλική ζώνη, ότι το μόνο που είχε να κάνει κανείς ήταν να ανεβεί στο λεωφορείο ή στο ταξί για να πάει στα βουνά. Τα πράγματα δεν ήταν τόσο εύκολα στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.
30. Βλ. Michael Matsas, *Illusion of Safety*, σσ. 283 κ.ε. και τα απομνημονεύματα του Λεβή στο Τμήμα Προφορικής Ιστορίας του Εβραϊκού Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ.
31. Βλ. απομνημονεύματα στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, Τμήμα Προφορικής Ιστορίας, Αρ. 146/19. Δεν είναι γνωστό αν άλλοι Εβραίοι υπηρέτησαν στον ΕΔΕΣ. Ο Πυρομάγλου, υπασπιστής του Ζέρβα, έγραψε στον Μαρσέλ Γιοέλ ότι κατά την γνώμη του υπήρχαν μερικοί Εβραίοι που υπηρέτησαν με χριστιανικά ψευδώνυμα. Σύμφωνα με συνέντευξη του Γιοέλ με τον συγγραφέα, τον Νοέμβριο του 2002, το γράμμα του Πυρομάγλου βρισκόταν σε ένα αρχείο που ο Γιοέλ μεταβίβασε στο ΚΙΣ στην Αθήνα κατά τη δεκαετία του 1950. Η τωρινή του θέση αγνοείται. Άλλοι πρώην αντάρτες, που συμβουλευτήκα, υποψιάζονταν ότι δεν υπήρχαν πάνω από δώδεκα Εβραίοι στον ΕΔΕΣ, όλοι τους με ψευδώνυμα.
32. Βλ. απομνημονεύματά του στο βιβλίο της Miriam Novitch, *Passage des barbares. Contribution à l'histoire de la déportation et de la résistance des Juifs grecs*, Paris, 1967.
33. Σε συνεντεύξεις με τον Πρίζναλη το 1972 και με τον Φουρστ το 1988. Οι μονάδες 999 ήταν *Strafbattillons*, μονάδες τιμωρίας συγκροτημένες από πολιτικούς και ποινικούς κρατούμενους, ορισμένοι από τους οποίους ανέλαβαν εθελοντικά στρατιωτική υπηρεσία για να βγουν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Υπήρχαν επίσης μονάδες 999 στη Ζάκυνθο και τη Ρόδο το 1944, οι οποίες εκτελούσαν χρέη φρουράς. Οι διαφορετικές τύχες των Εβραίων στα δύο αυτά νησιά αποτελούν δυνατό επιχείρημα για την εναντίωση σε μία καθολική άφεση για τη συμπεριφορά τέτοιων μονάδων κατά τον καιρό του πολέμου.
34. Όπως είναι φυσικό, δεν πέτυχαν όλες οι παρόμοιες προσπάθειες. Ο Theodore Hirschhorn (Τέοντορ Χίρσχορν), Βιενέζος Εβραίος που δούλευε ως μηχανικός ηλεκτρονικού για το εργοστάσιο Μέλισσα στη Θεσσαλονίκη και ήταν μέλος του ΕΑΜ, διέφυγε στο χωριό Ορμούλια της Χαλκιδικής που ελεγχόταν από τους αντάρτες. Εκεί συνέχισε να βοηθά και τους αντάρτες και τους χωρικούς. Στο τέλος Αυγούστου 1944 οι Γερμανοί εγκατέλειψαν τα Ορμούλια. Ο Hirschhorn συνόδευσε εθελοντικά μια αποστολή του ΕΛΑΣ σε ένα οχυρό στο Πόρτο Κουφό της Σιθωνίας που προσπάθησε να πείσει τους Γερμανούς να παραδοθούν. Οι Γερμανοί τον συνέλαβαν και τον φυλάκισαν στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, αλλά τον άφησαν ελεύθερο όταν εγκατέλειψαν τη Θεσσαλονίκη. (Επιστολή της 4ης Δεκεμβρίου 1999 στο αρχείο του συγγραφέα).
35. Ένας από τους σκοπούς της αποστολής «Ulysses» (Οδυσσέας) του OSS στο Πήλιο ήταν να παροτρύνει τους Γερμανούς να αυτομολήσουν. Τελικά οι Βρετανοί που κατεύθυναν τα πράγματα στην Ελλάδα, περιόρισαν αυτήν τη μέθοδο. Η βρετανική πολιτική, που μεταβιβάστηκε στους Αμερικανούς, ήταν να δέχονται μόνον παράδοση της τάξεως τάγματος, και επίσημα αποθάρρυνε μεμονωμένες αυτομολίες. Οι Αμερικανοί εννόησαν ότι η πολιτική αυτή είχε σκοπό να εμποδίσει την διαρροή όπλων και μάχιμου προσωπικού προς τον ΕΛΑΣ.
36. Πιο πρόσφατα εξετάστηκε στο John S. Koliopoulos, *Plundered Loyalties. World War II and Civil War in Greek West Macedonia*, New York, 1999.
37. Αυτός είναι ο γιουγκοσλαβικός όρος για τους άτακτους πολεμιστές τους και χρησιμοποιείται εναλλακτικά στη βιβλιογραφία με τον όρο αντάρτης. Ο Κοέν υπολόγισε

- περίπου 2.000 Εβραίους πολεμιστές αλλά δεν προσδιόρισε πόσοι από αυτούς ήταν Έλληνες ή Γιουγκοσλάβοι. Οι Εβραίοι της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας συνελήφθησαν από τους Βούλγαρους τον Μάρτιο του 1943 και στάλθηκαν στην Τρεμπλίνκα, όπου όλοι τους θανατώθηκαν. Βλ. Zhamila Kolonomos, Vera Veskovich-Vangeli, *The Jews in Macedonia During the Second World War (1941-1945)*, Skorje, 1986.
38. Υλικό που συγκεντρώθηκε στο Τελ Αβίβ τον Μάρτιο του 1997.
  39. Μουσείο Ολοκαυτώματος της Ουάσινγκτον, Φωτογραφικό Αρχείο W/S, # 00, και συνέντευξη με τον συγγραφέα τον Αύγουστο 2002.
  40. Βλ. απομνημονεύματα στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, Ινστιτούτο Σύγχρονου Εβραϊσμού, Τμήμα Προφορικής Ιστορίας, 25 (1946), και παρακάτω Κεφ. 6.
  41. Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, Τμήμα Προφορικής Ιστορίας, 146/1.
  42. Επιμελητεία του Αντάρτη του ΕΛΑΣ. Βλ. Michael Matsas, *Illusion of Safety*, ό.π., σσ. 221 κ.ε., που περιέχει κι άλλες μαρτυρίες για την ιστορία αυτή.
  43. Ραφαήλ Φρεζής, *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου. Μία σύντομη ιστορική επισκόπηση*, Βόλος, 1985. Το βιβλίο αυτό θεωρείται ως η επίσημη αφήγηση της εβραϊκής κοινότητας.
  44. Για τις ταλαιπωρίες της οικογένειας του Βίκτωρα Δασκαλάκη, στην οποία ανήκε το γνωστό κατάστημα ενδυμάτων «Αφοί Δασκαλάκη» στο Βόλο, βλ. Vital Eliakim, *Souvenirs de jeunesse d'un Juif salonicien*, 1997. Το βιβλίο περιέχει μία περιγραφή της κατάστασης στο Καρπενήσι κατά τα έτη 1943 και 1944.
  45. Την ιστορία διηγούνται με διαφορετικές λεπτομέρειες ο Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece*, ό.π., σ. 255, και ο Michael Matsas, *Illusion of Safety*, ό.π., σσ. 291-294 από γράμμα του Ααρών προς τον συγγραφέα και από προφορική συνέντευξη στο Μουσείο του Ολοκαυτώματος της Ουάσινγκτον, RG-50. 443*003.
  46. Βλ. απομνημονεύματά του στο Miriam Novitch, *Le passage des barbares*, ό.π., και παρακάτω Κεφ 6.
  47. NARA, RG 210, Box 410, Folder 3. Θα σημειώνεται εφεξής ως NARA, RG/Box/Folder.
  48. Το σημείο αυτό τονίζεται ιδιαίτερα στο D. George Kousoulas, *Revolution and Defeat. The story of the Greek Communist Party*, London, 1965.
  49. Kenneth Slepyan, «The Soviet Partisan Movement and the Holocaust», *Holocaust and Genocide Studies*, 14, Spring 2000, σσ. 1-27. Σχόλια του υποφαινόμενου ακολουθούν, σσ. 10-11.
  50. Βλ. Κεφ. 3 και 5 για τη στάση του ΕΑΜ.

Καπετάν Κίτσος: Ελευθερία ή Θάνατος

Ο ήλιος ανατέλλει πιο αργά το καλοκαίρι στην Ελλάδα. Σηκώνεται λάγνα πάνω από τη Θράκη, φωτίζει τη χερσόνησο της Χαλκιδικής που ξεπροβάλλει στο βόρειο Αιγαίο και αργά θερμαίνει τα σπίτια με τις αυλές που απλώνονται στην ακτή του Θερμαϊκού κόλπου ανατολικά από το εβραϊκό νεκροταφείο, εκεί όπου οι κάτοικοι, εγκαταστημένοι εκεί ήδη από τον 16ο αιώνα, φτάνουν τις εκατοντάδες χιλιάδες. Το φως σέρνεται δυτικά πάνω από την οδό Τσιμισκή, εκεί όπου τα εμπορικά περιμένουν τα αφεντικά τους. Σε λίγο ο ήλιος λούζει την περιοχή που απλώνεται ανάμεσα στην Πλατεία Αριστοτέλους και την Πλατεία Ελευθερίας. Οι Εβραίοι έχουν αρχίσει να κατευθύνονται βιαστικά προς τις πολλές Συναγωγές τους· θα δοξάσουν τον Θεό τους πριν να ανοίξουν τις κεντρικές αγορές για να τις επισκεφθούν τα διάφορα έθνη που ζουν μέσα και γύρω από τη Θεσσαλονίκη. Όσπου να φτάσει το φως στη συνοικία Βαρώνου Χίρς έχει αρχίσει να κουράζεται, όπως κουρασμένοι είναι και οι φτωχοί που ζουν στο μικρό οικοδομικό συγκρότημα κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό, εργατική συνοικία που βρίθεται από ζωή αλλά ψοφάει για δουλειά, κέντρο καπνεργατών, μοδιστρών, υπηρετριών, αχθοφόρων, ψαράδων και άλλων επαγγελματιών πενίας, που κερδίζουν μόλις λίγο παραπάνω από τον επιούσιο.

Η Θεσσαλονίκη είχε αλλάξει πολύ μέσα σε μια γενιά. Στο τέλος του 19ου αιώνα τα τείχη προς τη θάλασσα γκρεμίστηκαν και αντικαταστάθηκαν από παραλιακό πεζόδρομο. Γραμμές του τραμ τοποθετήθηκαν κατά μήκος των κεντρικών δρόμων. Μία μικρή οθωμανική σχολή χτίστηκε στην άκρη του εβραϊκού νεκροταφείου ανατολικά της βυζαντινής πύλης, πρώτο κτήριο του μετέπειτα πυρήνα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, που καλύπτει σήμερα το μεγαλύτερο μέρος του πρώην νεκροταφείου. Το 1908 οι Νεότουρκοι ανακήρυξαν τη δημοκρατία στην Πλατεία Ελευθερίας, και επί τρεις ημέρες η πλατεία αυτή ήταν το κέντρο της αυτοκρατορίας από όπου το Συμβούλιο Ένωσης και Προόδου, απαρτιζόμενο από τις διάφορες εθνικότητες που συγκροτούσαν τον πληθυσμό της μεγαλόπολης αυτής, άρχισε το προφητικό και μοιραίο ταξίδι του προς την Κωνσταντινούπολη. Σε λίγο διάστημα, ως αποτέλεσμα του πρώτου από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), η Θεσσαλονίκη αποκόπηκε

από την παραδοσιακή της ενδοχώρα και μετατράπηκε στο βορειότερο φυλάκιο ενός επεκτεινόμενου ελληνικού βασιλείου.

Καθώς τα γεγονότα εξελίχθηκαν ραγδαία και κατέληξαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η πόλη απέκτησε στρατηγική σημασία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και φιλοξένησε έξι διαφορετικούς στρατούς. Έτσι, η Θεσσαλονίκη υπέστη σοβαρές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος εγκατέστησε εκεί την προσωρινή του κυβέρνηση και άνοιξε την πόλη στις Συμμαχικές Δυνάμεις δίνοντάς τους την ευκαιρία να χτυπήσουν τα νώτα των Κεντρικών Δυνάμεων. Αυτό το σχεδιαζόμενο μέτωπο καθυστέρησε εξαιτίας της καταστροφικής περιπέτειας στα Δαρδανέλλια, αλλά μπήκε σε εφαρμογή μετά την ήττα της Καλλίπολης, το 1915. Από τότε και για τα επόμενα τρία χρόνια, χιλιάδες στρατιώτες είχαν πάρε-δώσε με τους ντόπιους Θεσσαλονικείς σε μια πολύγλωσση какоφωνία. Χτίστηκαν στρατόπεδα που μετά τον πόλεμο έγιναν φτωχογειτονιές. Αποξηράνθηκαν έλη, στρώθηκαν δρόμοι και σκάφτηκαν χιλιόμετρα από χαρακώματα. Η πολεμική οικονομία δημιούργησε περιουσίες για πολλούς ντόπιους και γενικά ήταν μια εποχή ευημερίας για τον πληθυσμό. Το 1917, όμως, μια αναπάντεχη πυρκαγιά κατέστρεψε το εμπορικό κέντρο της οθωμανικής πόλης μαζί με τη συνοικία όπου στεγαζόνταν Εβραίοι επί αιώνες. Η εβραϊκή κοινότητα δεν συνήλθε ποτέ από την καταστροφή αυτή. Το 1918, οι στρατοί της Αντάντ διέσπασαν τις βουλγαρικές αμυντικές γραμμές και έτσι έφεραν το τέλος του πολέμου νωρίτερα. Όμως, άλλες χειρότερες εισβολές έμελλε να εμφανιστούν στον ορίζοντα.

Στο μεταξύ, η Ελλάδα συνέχισε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο την αυτρωτική της στάση, γνωστή ως «Μεγάλη Ιδέα».¹ Με βρετανική παρότρυνση, οι Έλληνες εισέβαλαν στην Τουρκία αλλά ο Κεμάλ Ατατούρκ και ο Ισμέτ Ινονού σταμάτησαν την προέλασή τους στα βάθη του μικρασιατικού υψιπέδου και η κατοπινή υποχώρηση μετατράπηκε γρήγορα σε πανωλεθρία. Οι Τούρκοι έκαψαν τη Σμύρνη και πήραν εκδίκηση για τις ελληνικές παρατυπίες με σφαγές. Ακολούθησε η Συνθήκη των Σεβρών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία που όριζε ανταλλαγή πληθυσμών και αποτέλεσε την πρώτη από τις μεταπολεμικές πολιτικές λύσεις στις εθνικές διαμάχες. Ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε την ευκαιρία για να οδηγήσει Μικρασιάτες Έλληνες στη Θεσσαλονίκη. Σκοπός του ήταν να εξελληνίσει την πόλη όπου προπολεμικά οι Εβραίοι κυριαρχούσαν στην οικονομία της και αποτελούσαν τη μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού της. Ρημαγμένη από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, η Θεσσαλονίκη ξαναχτιζόταν από την ελληνική κυβέρνηση ως μια μοντέρνα ελληνική μεγαλούπολη. Η οικονομία της, που είχε πληγεί από την έξοδο μεσοαστών επιχειρηματιών (πολλοί από αυτούς Εβραίοι) και από την εισροή προσφύγων κατά τη διάρκεια του πολέμου, έπρεπε τώρα να

καλύψει τις ανάγκες δεκάδων χιλιάδων Μικρασιατών Ελλήνων, πάμπτωχων μιν, αλλά με αναπτυγμένο εμπορικό δαιμόνιο.

Η Θεσσαλονίκη είχε κυριολεκτικά μπει δυναμικά στον 20ό αιώνα. Το ερώτημα, όμως, παρέμενε: Ποιος θα την κυβερνούσε και ποιος θα έδραπε τα κέρδη της αποθήκης των Βαλκανίων; Ποια πρόσφατα ανεξαρτητοποιημένη βαλκανική εθνικότητα θα κατάφερνε να καταλάβει αυτό το κοσμοπολίτικο τρόπαιο, που αναδυόταν σαν τον φοίνικα από τις στάχτες των οθωμανικών Βαλκανίων; Και η εβραϊκή πλειονότητα της πόλης θα υποστήριζε, άραγε, την ελληνική κυριαρχία, θα αγωνιζόταν για την επιστροφή της οθωμανικής αρχής και την επανάκτηση της μακραιώνης αυτονομίας της, ή θα διάλεγε το αυστριακό και γαλλικό σχέδιο για ένα ελεύθερο λιμάνι, ίσως παρόμοιο με το καθεστώς που δόθηκε αργότερα στο Ντάντσιχ; Ορισμένα από τα ερωτήματα αυτά βρήκαν τη λύση τους στους βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Σερβία ήταν απασχολημένη με τη νέα Γιουγκοσλαβία όπου ηγεμόνευε. Η Βουλγαρία είχε ηττηθεί και απωθηθεί πέρα από τα βουνά της Ροδόπης. Η Αυστροουγγαρία δεν υπήρχε πια. Το τελευταίο απομεινάρι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά τη διάλυσή της, ήταν η φιλοξενία που πρόσφερε η εβραϊκή Θεσσαλονίκη στον αποσυρμένο σουλτάνο. Το ερώτημα που έμενε πλέον να απαντηθεί ήταν πώς θα φερόταν η ελληνική κυβέρνηση και οι τοπικές αρχές στον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης.

Τι είδους βοήθεια θα μπορούσαν, όμως, να βρουν οι εξαθλιωμένες μάζες της συνοικίας Βαρώνου Χίρς, το βιοτικό επίπεδο των οποίων κατέρρευσε ακόμη περισσότερο μέσα στο οικονομικό χάος της δεκαετίας του 1920; Μήπως θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν ένα πιάτο φαΐ δουλεύοντας σαν εργάτες στην αναστήλωση του κατεστραμμένου κέντρου της πόλης; Θα μπορούσαν, ίσως, να βρουν δουλειά στα αρχαιολογικά συνεργεία που έκαναν ανασκαφές στην αρχαία και ρωμαϊκή αγορά από την ακτή μέχρι πάνω από την ιστορική Εγνατία Οδό; Θα κατάφερναν να συναγωνιστούν ως εργάτες και μικροέμποροι τους Μικρασιάτες πρόσφυγες των οποίων την οικονομική ανόρθωση στήριζε δυναμικά η κυβέρνηση; Το 1924, ορίστηκε η Κυριακή ως ημέρα αργίας, γεγονός που ανάγκασε τους Εβραίους να ανοίγουν τα μαγαζιά τους το Σάββατο σε παράβαση των θρησκευτικών τους αρχών. Η επιβολή της ελληνικής γλώσσας έπληξε τη σεφαραδίτικη κουλτούρα που για τέσσερις αιώνες επικρατούσε στην πόλη. Οι επιγραφές στα μαγαζιά έπρεπε να είναι στα ελληνικά, αλλιώς υπέκειντο σε φορολογία. Το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα δεχόταν συνεχείς πιέσεις να αυξήσει το ελληνικό περιεχόμενο του προγράμματος. Η φτώχεια και οι αρρώστιες αυξάνονταν σταθερά κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Καθώς το ποσοστό των φτωχών στον πληθυσμό αυξανόταν, η υγεία τους χειροτέρευε από την ενδημική ελονοσία και την πανδημική φυματίωση.

Οι τρόποι φυγής από τη μιζέρια ήταν καθιερωμένοι από παλιά. Οι πλούσιοι βέβαια δεν υπέφεραν πολύ. Πολλοί πήραν τα πλούτη τους και πήγαν στη Γαλλία. Εκεί ευημέρησαν σεφαραδίτικες παροικίες, μέχρι που οι Ναζί τους απέλασαν στο Αουσβιτς το 1942.² Αυτοί που έμειναν, επωφελήθηκαν από την παροχή εργατικών χεριών και ίδρυσαν νέες μεγάλες επιχειρήσεις. Για τους φτωχούς ήρθε ανακούφιση σε δύο μορφές. Πρώτα ήρθε η αρωγή των ανώτερων τάξεων που μάζευαν χρήματα στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, ιδιαίτερα από την Τζόιντ, και τα χρησιμοποιούσαν για περίθαλψη και φιλανθρωπία. Εμφανίστηκαν καινούργιες συνοικίες, με ονόματα όπως «151» και Κάμπελ, παραφθορά του στρατοπέδου Camp Bell που χρησιμοποίησαν οι Βρετανοί κατά τον προηγούμενο πόλεμο μέχρι τη στιγμή της διάσπασης της βουλγαρικής άμυνας από τους Σέρβους και τους Έλληνες, γεγονός που οδήγησε στη γερμανική συνθηκολόγηση. Οι φτωχοί Εβραίοι του Κάμπελ έμελλε να υποστούν ένα πογκρόμ το 1932, γεγονός που οδήγησε στο να μεταναστεύσουν χιλιάδες Εβραίοι στην Παλαιστίνη τα επόμενα χρόνια.

Ο κόσμος έβρισκε ανακούφιση από τις δυσκολίες καταφεύγοντας σε διάφορες ασχολίες. Οι φτωχοί επιδίδονταν σε αθλήματα, είτε ομαδικά όπως το ποδόσφαιρο, είτε ατομικά όπως η πυγμαχία και η πάλη. Ιδιαίτερα στην πυγμαχία οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι είχαν εξαιρετικές επιδόσεις, τόσο τοπικά όσο και σε διεθνές επίπεδο, κερδίζοντας το Βαλκανικό Πρωτάθλημα Μεσαίων Βαρών και άλλα τοπικά ελληνικά βραβεία. Οι νέοι αυτοί έτρεφαν ακόμη ελπίδες, κατάλοιπο μιας εβραϊκής παράδοσης που τονίζοταν συνέχεια από την πληθώρα των εκπαιδευτικών δυνατοτήτων που τους παρέχονταν. Οι δυνατότητες αυτές περιελάμβαναν παραδοσιακά θρησκευτικά σχολεία, τα οποία είτε ανήκαν στις Συναγωγές είτε λειτουργούσαν ανεξάρτητα, ένα εκπαιδευτικό σύστημα που υποστηριζόταν από την Ισραηλιτική Κοινότητα και, τέλος, τα σχολεία που ίδρυσαν ξένοι υπήκοοι όπως Ιταλοί, Γάλλοι, Γερμανοί, Αμερικανοί κ.λπ., για να προωθήσουν την επίδρασή τους· καθένα από τα τελευταία είχε τις δικές του θρησκευτικές και εθνικές ιδιαιτερότητες. Μεταξύ αυτών, ήταν τα σχολεία της Alliance Israélite Universelle (Αλιάνς). Επρόκειτο για το εβραϊκό αντίστοιχο της γαλλικής mission civilisatrice, που σκόπευαν συγκεκριμένα στον εκμοντερνισμό της εβραϊκής νεολαίας. Και, βέβαια, υπήρχε το ελληνικό εθνικό σχολικό σύστημα, που προωθούσε ενεργά η κυβέρνηση ως το κυριότερο μέσο για τον εξελληνισμό της πόλης και για την ανάπτυξη μιας νέας ταυτότητας στο πρόσφατα κατακτημένο βόρειο μέρος της χώρας, την τελευταία «επιτυχία» της Μεγάλης Ιδέας.

Οι φτωχοί εργάτες έβρισκαν παρηγοριά σε ταβέρνες και καφενεία, όπου μπορούσαν να κάθονται με τις ώρες παίζοντας τάβλι και καπνίζοντας τσιγάρα. Σε λίγο η ινδική κάνναβη, ή χασίσι, δημοφιλές προϊόν

εισαγωγής από τον Λίβανο, έγινε διαθέσιμη στην αγορά και έγινε προϊόν ανταγωνιστικό των τυπικών βαλκανικών καπνών. Η φτηνή ρετσίνα και οι ατελείωτες πολιτικές συζητήσεις αποτέλεσαν την πλατφόρμα πάνω στην οποία στήθηκε μία νέα μορφή μουσικής. Επρόκειτο για μία τοπική παραλλαγή της βαλκανικής τζαζ που έμελλε να κατακλύσει τα λιμάνια από την Ρουμανία μέχρι το Κάιρο και απ' άκρου σ' άκρο στο Αιγαίο. Στη δεκαετία του 1930 το μπουζούκι πήρε τη θέση του στα καφεενεία ενώ το ευρύτερο φαινόμενο των ρεμπέτικων χαρακτήρισε τον υπόκοσμο της εποχής. Τα θέματά τους ήταν κοινά με την αμερικανική τζαζ: ναρκωτικά, φτώχεια, χαμένες αγάπες, ερωμένες και πόρνες, και η φυλακή, όπου ο μάγκας υπέφερε από τύψεις συνειδήσεως ή παραπονιόταν για την κακία των χωροφυλάκων.

Μέσα σε αυτήν την κοχλάζουσα δεξαμενή φτωχών Εβραίων με πλούσια πολιτιστική παράδοση και φτωχών Χριστιανών με πόθο για οικονομική σιγουριά και με νέα ταυτότητα μέσα στην ελευθερία ενός ελληνοχριστιανικού κράτους, εισχώρησαν δύο καινούργιες ιδεολογίες, ο φασισμός και ο κομμουνισμός, για να ανταγωνιστούν τον ελληνικό εθνικισμό που κατευθυνόταν από την Αθήνα. Στο μεταξύ, η ελληνική μοναρχία αμφισβητείτο από την αποχαλινωμένη στρατιωτική ιεραρχία και από τα διάφορα αντιμοναρχικά ρεύματα. Η αναταραχή αυτή δεν έλαβε τέλος παρά μονάχα τρεις δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εν μέσω συνεχούς κοινωνικής διαμάχης. Και οι δύο ιδεολογίες αποκτούσαν υποστηρικτές λόγω της φτώχειας: η μία υποσχόταν σωτηρία μέσω της δύναμης, με παράδειγμα τις επιτυχίες του Μουσολίνι και αργότερα του Χίτλερ, ενώ η άλλη υποσχόταν μεσσιανική λύση του προβλήματος της φτώχειας στο πλαίσιο μιας κοινωνίας χωρίς τάξεις και χωρίς χρήμα. Τα καινούργια «συστατικά» μόνο επιδείνωσαν την κατάσταση μιας φτώχειας, παροξυμμένης από εθνικό ανταγωνισμό, που δεν διορθωνόταν ούτε με εθνικισμό ούτε με θρησκεία. Ο αντισημιτισμός που καλλιεργήθηκε από το Ναζιστικό κόμμα, βρήκε ομάδες υποστηρικτών ανάμεσα στους Μικρασιάτες και τους Πόντιους μετανάστες στη Θεσσαλονίκη που είχαν φέρει μαζί τους τα παλιά αισθήματα ανταγωνιστικότητας προς τους Εβραίους, καθώς και σε ορισμένους προπολεμικούς αντισημίτες, όπως ήταν η οργάνωση «Τρία Έψιλον» (ΕΕΕ).

Το σύνολο των αντιθέσεων που χαρακτήριζαν τη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο του μεσοπολέμου αποτέλεσε έναν παράγοντα – αν και όχι τον καθοριστικό – που συνετέλεσε στη μετέπειτα καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το πρόβλημα είναι πολύ πιο περίπλοκο από αυτό που περιγράφουν οι σύγχρονοι μελετητές του Ολοκαυτώματος, οι οποίοι αποδίδουν την καταστροφή είτε στις τοπικές πολιτικές διαμάχες είτε στην αδιαφορία.³ Κατά τη διάρκεια σαράντα χρόνων, από το 1912 έως το 1952, η Θεσσαλονίκη πέρασε τις εξής καταστρο-

φικές αλλαγές που μεταμόρφωσαν τελείως τη σύσταση και τη δομή της πόλης και τη μετέτρεψαν από οθωμανικό εμπορικό κέντρο σε μοντέρνο πολιτειακό συγκρότημα:

1. Το 1912 η ομοιογενής ελληνική μοναρχία αντικατέστησε το πολυεθνικό οθωμανικό χαλιφάτο.
2. Η πυρκαγιά του 1917 κατέστρεψε την κεντρική εβραϊκή συνοικία.
3. Μεγάλο πλήθος επιτήδειων Ελλήνων μεταναστών που μετοίκησαν το 1923 συγκρούστηκε με τον τοπικό πληθυσμό.
4. Το παγκόσμιο κραχ των χρηματιστηρίων, το 1929, χειροτέρευσε την ήδη άθλια οικονομική κατάσταση.
5. Ο εμφύλιος σπαραγμός ανάμεσα σε μοναρχικούς και δημοκρατικούς και ανάμεσα σε θρήσκους και επαναστατικούς σοσιαλιστές εμπόδιζε κάθε ειρηνική λύση. Πράγματι, οι διαμάχες σταμάτησαν προσωρινά μόνο κατά τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά και την ιταλική εισβολή.
6. Η κατάκτηση από τους Ναζί και η βάρβαρη Κατοχή.
7. Η ακόμη πιο βάρβαρη κατοχή της Θράκης από τους Βούλγαρους που έστειλε δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη.
8. Η απέλαση και δολοφονία σχεδόν όλου του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης (περίπου 46.000).
9. Ο σκληρός εμφύλιος πόλεμος που έφερε αντιμέτωπους Έλληνες εναντίον Ελλήνων (ανεξαρτήτως καταγωγής).
10. Ο κατατρεγμός της Αριστεράς από την νικητήρια Δεξιά που κράτησε ως τη δεκαετία του 1970. Μια ενδιαφέρουσα και σημαντική συνέπεια αυτών των γεγονότων ήταν η ανάδειξη της Ελληνίδας γυναίκας μέσα από την παραδοσιακά πατριαρχική κοινωνία, την οποία δεν μπόρεσαν να αναχαιτίσουν οι διωγμοί των δεκαετιών 1930, 1940, 1950 και 1960.

Όσοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η απέλαση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης οφειλόταν εν μέρει στην αδιαφορία του πληθυσμού, δεν έλαβαν υπόψη τους έναν σημαντικό παράγοντα για την εξήγηση του φαινομένου: τις ικανότητες επιβίωσης των φτωχών που κάλυπταν όλη την κλίμακα από την παθητικότητα ως την επαναστατική δράση. Αυτή η κοινωνική τάξη, κάθε ένα από τα συστατικά μέλη της οποίας είχε δει από κοντά ή βιώσει τον θάνατο από πείνα, τον βιασμό ή το ξίφος και είχε υπομείνει συνεχή καταπίεση κατά την προηγούμενη γενιά, ίσως να είδε την εξαφάνιση των Εβραίων ως ένα ακόμη στοιχείο της μιζέριας του κόσμου. Υπήρχαν ανάμεσά τους ορισμένοι που υποστήριζαν τις απελάσεις, καθώς και άλλοι – κυρίως οι γεροντότεροι που γνώριζαν τους ντόπιους Εβραίους – που λυπόταναν επειδή έχαναν φίλους και γείτονες. Οι νεοφερμένοι υπερτερούσαν αριθμητικά αλλά και αυτών οι στάσεις ήταν

ποικίλες. Όλοι, λοιπόν, αυτοί οι παράγοντες πρέπει να ληφθούν υπόψη όταν μελετάται η αντίδραση του κοινωνικού «περίγυρου». Πέραν τούτου πρέπει να αναλυθούν σε μεγαλύτερο βαθμό, από ό,τι έχει γίνει ως τώρα, τα τοπικά πολιτικά πρόσωπα, η Εκκλησία και η περιφερειακή ηγεσία. Ίσως τότε μπορέσει να απαντηθεί το ερώτημα: Γιατί η Θεσσαλονίκη αντέδρασε διαφορετικά από την Αθήνα κατά την Κατοχή;⁴ Και, τέλος, αφού θα έχει ξεκαθαριστεί το υπόβαθρο, θα μπορέσουμε να επανεξετάσουμε το ζήτημα των ίδιων των δολοφόνων και να ρωτήσουμε γιατί απελάθηκαν οι Εβραίοι εκείνη ακριβώς την περίοδο; Όπως αποδεικνύεται, ο τοπικός πληθυσμός και ακόμη και η τοπική γερμανική διοίκηση δεν είχαν καμία ανάμειξη στη λήψη της απόφασης ή στον καθορισμό του χρόνου της απέλασης, όποιες κι αν ήταν οι προσωπικές τους πεποιθήσεις. Οι αποφάσεις αυτές πάρθηκαν στο Βερολίνο, τη Βιέννη και το Άουσβιτς.⁵

Ο Ισαάκ Μωσέ γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, στις 5 Μαΐου 1919, σε μια φτωχή αλλά κοινωνικά δραστήρια οικογένεια στη συνοικία Βαρώνου Χίρς. Η φτωχογειτονιά αυτή είχε χτιστεί στις αρχές του αιώνα για να στεγάσει Εβραίους πρόσφυγες από τα πογκρόμ του Κίσινεφ της Ουκρανίας και αλλού. Εξαιτίας της κοινωνικής αθλιότητας που επικρατούσε, το όνομα Εσκενάζι, που χαρακτηρίζει τους Εβραίους από την Ανατολική Ευρώπη, έφτασε να χρησιμοποιείται από τους ντόπιους Σεφαραδίτες με την έννοια «μαστρωπός». Ο πατέρας του Ισαάκ, Ιακώβ Μωσέ, ασχολιόταν με τον συνεχή αγώνα των καπνεργατών ενάντια στην εκμετάλλευση πρακτόρων και επιχειρηματιών που τους πίεζαν να εξάγουν τα υψηλής ποιότητας τοπικά καπνά στην παγκόσμια αγορά. Χιλιάδες νέοι και νέες στη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα κέρδιζαν μόλις τα προς το ζην από το επάγγελμα αυτό. Είχαν γίνει διάφορες προσπάθειες για να οργανωθούν σε σωματεία, κυρίως μέσω της Σοσιαλιστικής Συνομοσπονδίας Εργατών (Φεντερασιόν) που ιδρύθηκε από τον Αβραάμ Μπεναρόγια. Αργότερα, στη δεκαετία του 1930, οι προσπάθειες αυτές σκιάζονταν από τη νέα ρητορική του Κομμουνισμού.

Ο Ισαάκ Μωσέ πήγε σε εβραϊκό σχολείο στη συνοικία Βαρώνου Χίρς και μετά φοίτησε στο Collège des Frères, ένα γαλλικό καθολικό ιεραποστολικό γυμνάσιο της πόλης.⁶ Εκεί, αναλογιζόμενος τη γεμάτη φτώχεια ζωή που τον περίμενε, σκέφτηκε να γίνει ή καθολικός ή κομμουνιστής. Τελικά, τότε, δεν πήρε καμία απόφαση. Μετά φοίτησε στην Deutsche Schule για να προετοιμαστεί για σπουδές μηχανολογίας στη Γερμανία. Η άνοδος του Ναζισμού και του αντισημιτισμού, μαζί με τους ενδοιασμούς των γονιών του, τον έπεισαν ότι αυτός ο δρόμος δεν θα έφερνε αποτέλεσμα. Η ώρα της απόφασης γι' αυτόν ήρθε με το πραξικόπημα του Μεταξά και την αντικομμουνιστική του στάση, που τον ώθησαν να συμμετάσχει σε μια αντιφασιστική οργάνωση. Στην αρχή, η ομάδα του βοηθούσε τους

Μικρασιάτες πρόσφυγες και εκείνους που εξορίζονταν ή φυλακίζονταν από την κυβέρνηση. Μαζί με τον Μωυσή Μπενβενίστε και τον Εφραίμ Ρόζενμπεργκ μάζευαν χρήματα για τις οικογένειες, έγραφαν συνθήματα για το ΚΚΕ και πουλούσαν την εφημερίδα του ΚΚΕ «Ριζοσπάστης» σε καπνεργάτες και χαμάληδες. Ανάμεσα στις επαφές του ήταν ο συνδικαλιστής Αβραάμ Σουσιτιέλ, ο Αβραάμ Μπεναρόγια, ο Ιωσήφ Γκατένιο, ηγέτης του ΚΚΕ, κάποιος με το επίθετο Σαλιέλ, η οικογένεια Στρούμσα, ο Μισέλ Τιάνο και η Ρόζα Κοέν, που έγινε κομμουνίστρια και αργότερα αντάρτισσα.

Την 1η Μαρτίου 1940 κατατάχθηκε στον ελληνικό στρατό, όπου του ανακοινώθηκε ότι επειδή ήταν «φακελωμένος» από τον στρατό, δεν μπορούσε να γίνει αξιωματικός. Έκανε βασική εκπαίδευση στη Βέροια και μετά από τρεις μήνες τοποθετήθηκε στην Κοζάνη, κοντά στα αλβανικά σύνορα. Η μονάδα του παρέμεινε στην πρώτη γραμμή για τους επόμενους έξι μήνες. Η μονάδα του είχε επίσης σημαντικές απώλειες κατά την αποτυχημένη έφοδο του Μουσολίνι την επόμενη άνοιξη, όχι λόγω της ικανότητας του Ιταλού, αλλά λόγω της ανικανότητας του διοικητού του 50ού Λόχου, κάποιου ονόματι Μαντούβαλου, που χαρακτήριζε στη μνήμη του Μωσέ ως «φασίστας» και αντισημίτης. Στις 9 Μαρτίου του 1941, ο Μαντούβαλος έστειλε τρεις μονάδες, με ικανό αριθμό Εβραίων από τους Λόχους 30, 31 και 16 (από τη Βέροια), και χωρίς κάλυψη πυροβολικού, να περάσουν τη γέφυρα στην Τρεμπεσίνα που βομβαρδιζόταν από ιταλικά πυρά. Μόνο τον Απρίλιο του 1941 και ενώ ακόμη πολιορκούσαν το όρος Τρεμπεσίνα, πήραν διαταγή να παύσουν πυρ και να αφοπλιστούν. Η εντολή δόθηκε από μια γερμανική ομάδα που τους ανακοίνωσε ότι η Ελλάδα είχε παραδοθεί. Ο Μωσέ γύρισε σπίτι με τα πόδια, καλύπτοντας πάνω από χίλια χιλιόμετρα στην κατεχόμενη Ελλάδα. Όταν έφθασε τα στενά της γέφυρας της Καλαμπάκας, κοντά στα Μετέωρα, έμαθε ότι οι Γερμανοί συλλάμβαναν πολλούς στρατιώτες. Βαδίζοντας πάντοτε μόνος, ο Μωσέ γύρισε στη Λάρισα και πήρε άλλο δρόμο για τη Θεσσαλονίκη όπου, όταν έφθασε, έμαθε ότι το σπίτι του το είχαν καταλάβει οι Γερμανοί και αναγκάστηκε να βρει αλλού καταφύγιο. Οι συναντήσεις του με γνωστούς του από τα προπολεμικά χρόνια φαίνεται ότι τον επηρέασαν και, τελικά, γράφτηκε στο κομμουνιστικό κόμμα. Αρχικά ασχολήθηκε με τη διανομή φυλλαδίων και την οργάνωση βοήθειας για τα θύματα του λιμού⁷ του φεβρουάριου του 1941-1942, κατά τον οποίο υπολογίζεται ότι έχασαν τη ζωή τους πάνω από 100.000 άνθρωποι. Η απάντηση των Γερμανών σε κάθε επεισόδιο ήταν συλλογική τιμωρία. Μετά την καταστροφή της γέφυρας της Αξιούπολης τουφέκισαν 100 ομήρους που κρατούνταν φυλακισμένοι στις φυλακές Παύλου Μελά. Μεταξύ αυτών ήταν ο Αλμπέρτος Καράσσο, ο πατέρας της Νταιζης, που έμελλε αργότερα να παντρευτεί τον Ισαάκ

Μωσέ. Η τελευταία πράξη του Μωσέ στη Θεσσαλονίκη ήταν να βοηθήσει στη δολοφονία ενός SS που τρομοκρατούσε την εβραϊκή συνοικία και τους γύρω Έλληνες.

Μετά την υποχρεωτική καταγραφή όλων των Εβραίων ανδρών από ηλικίας δεκαέξι έως σαράντα πέντε ετών, που άρχισε στις 11 Ιουλίου 1942, ο Μωσέ βρέθηκε σε μια ομάδα εκατό Εβραίων που στάλθηκαν σκλάβοι σε καταναγκαστικά έργα στην κοιλάδα των Τεμπών.⁸ Κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής τους, ένα στέλεχος της τοπικής Αντίστασης τους μέμφθηκε που δεν πήγαιναν στα βουνά για να πολεμήσουν με τους αντάρτες. Τότε ο Μωσέ πήρε την απόφαση να το σκάσει. «Οι Εβραίοι δεν είχαν εμπιστοσύνη σε τέτοιες λύσεις. Δεν είχαν κατεύθυνση. Έπρεπε να δράσω μόνος μου και πάντοτε έδρασα μόνος μου», διηγήθηκε. Προσχώρησε στους αντάρτες στη Νάουσα. Με άλλους πέντε ή έξι άνδρες εγκαταστάθηκαν σε ένα μοναστήρι όπου κατοικούσε μια καλόγρια. Αρχικά είχαν ελαφρύ οπλισμό και μάζευαν τροφή από τα χωράφια.

Το τουφέκι του, πολεμική λεία ενός χωριάτη, ήταν στουμπωμένο από μια σκουριασμένη σφαίρα, αλλά αυτός μόνο το ήξερε. Ο μόνος άλλος Εβραίος που συνάντησε στην περιοχή αυτή ήταν κάποιος Αβραάμ που μιλούσε εβραϊκά και αγγλικά. Ο Μωσέ υποψιαζόταν ότι ήταν Υεμενίτης από την Παλαιστίνη που είχε έλθει με την ΒΕΕ.⁹ Η Αντίσταση στην περιοχή της Νάουσας δεν ήταν γενικά πολύ δραστήρια, εκτός από σποραδικές επιχειρήσεις, μέχρι το τέλος του Μαρτίου του 1943.

Τότε, στις 30 Μαρτίου πήραν διαταγή να μπουν στο χωριό Πάπια, κοντά στη Νάουσα, για να απελευθερώσουν τις σιταποθήκες και να μοιράσουν το σιτάρι στους χωρικούς. Την επόμενη ημέρα, έμαθαν ότι οι χωροφύλακες της Νάουσας μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη. Με ογδόντα πέντε οπλισμένους άνδρες επιτέθηκαν στους Γερμανούς που στρατοπέδευαν εκεί και συνέλαβαν τέσσερις, τους οποίους, όμως, απελευθέρωσαν σύντομα φοβούμενοι άγρια αντίποινα εκ μέρους των Γερμανών. Συγχρόνως, άρπαξαν όλα τα όπλα που μπορούσαν να μεταφέρουν, γεγονός που τους βοήθησε να στρατολογήσουν κι άλλους ντόπιους, μεταξύ των οποίων και ορισμένους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού. Την επόμενη ημέρα, οι Γερμανοί έκαναν μεγάλη επίθεση εναντίον των ανταρτών αλλά απωθήθηκαν. Ένας Πολωνός που υπηρετούσε με τους Γερμανούς πιάστηκε αιχμάλωτος, αλλά έμεινε να πολεμήσει ως αντάρτης ως την απελευθέρωση. Ο Μωσέ θυμάται ότι εκείνη την εποχή μπήκαν αρκετοί Εβραίοι στην Αντίσταση. Μέχρι τότε, εκείνος ήταν ο μόνος Εβραίος στην περιοχή. Οι περισσότεροι από αυτούς τους Εβραίους ήταν Θεσσαλονικείς που είχαν βρει καταφύγιο στην Πιερία και στο Πάικο. Στις αρχές του Απριλίου οι αντάρτες αριθμούσαν εκατό άτομα, ενώ κατά τα τέλη του ίδιου μήνα ή τις αρχές του επόμενου, κόντευαν τους πεντακόσιους, οι περισσότεροί τους

νέοι. Ως επί το πλείστον ήταν άοπλοι, είχαν μόνο ένα αυτόματο τουφέκι και μία αραβίδα Τόμσον που είχε φέρει μαζί του ο Πολωνός, που τον έλεγαν Ιωσήφ.

Οι Γερμανοί έκαναν μια μεγάλη επίθεση στις 20 Απριλίου – ημέρα γενεθλίων του Χίτλερ – κοντά στο χωριό Ούτσενα και μιαν άλλη αργότερα στο Ξερολίβαδο. Οι αντάρτες υπέστησαν πολλές απώλειες στις επιθέσεις αυτές, μεταξύ αυτών και το θάνατο του Σαλβατώρ Οβαδία. Ο Καπετάν Πέτρος, θυμάται ο Κίτσος, τον διέταξε να υποχωρήσει, αλλά ο Κίτσος απάντησε: «Θέλω να δω τους Γερμανούς να με βάζουν σημάδι!».¹⁰

Στις αρχές Μαΐου οι Γερμανοί ανακοίνωσαν ότι θα έδιναν αμνηστία σε όποιον αφοπλιζόταν εθελοντικά. Η ομάδα των ανταρτών αποφάσισε να φύγει από τη Νάουσα και να πάει στα Γρεβενά. Στο δρόμο για την Κοζάνη έπεσαν πάνω σε μια γερμανική περίπολο και, παρόλο που το 80% των ανδρών ήταν άοπλοι, κατάφεραν να σκοτώσουν είκοσι Γερμανούς και να τρέψουν σε φυγή τους υπόλοιπους. Η ομάδα πέρασε στη συνέχεια σε απελευθερωμένη περιοχή όπου δρούσαν Βρετανοί αξιωματικοί-σύνδεσμοι.¹¹ Στο χωριό Βλάτση οι Βρετανοί τους εφοδίασαν με όπλα (αυτόματα τουφέκια) και άλλα εφόδια. Στη Δαμασκησιά, όπου υπήρχε ένα αεροδρόμιο, μοιράστηκαν σε μονάδες και πήραν διαταγή να πάνε πίσω στο Βέρμιο. Μια ομάδα, που είχε χωριστεί κατά τη φυγή και είχε αιχμαλωτιστεί από τους Γερμανούς, όντας άοπλη έτυχε αμνηστίας και αφέθηκε ελεύθερη. Αυτή η ομάδα αργότερα ενώθηκε με το κύριο ανταρτικό σώμα και όλοι τους οπλίστηκαν. Τότε άρχισαν επιχειρήσεις δολιοφθοράς.

Από την έρευνα προκύπτει ότι δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε την ύπαρξη οργανωμένου και αποτελεσματικού αντιστασιακού κινήματος στην περιοχή που περιλαμβάνει τη Νάουσα, τα Γρεβενά και το Βέρμιο πριν από το τέλος του Μαΐου του 1943. Σύμφωνα, όμως, με τη μαρτυρία του Μωσέ, η μεγαλύτερη συγκέντρωση Εβραίων ανταρτών πρέπει να βρισκόταν σε αυτή την περιοχή της Μακεδονίας. Στην Εισαγωγή είδαμε ότι ο Ιωσήφ Μάτσας είχε υπολογίσει κάπου εξακόσιους πενήντα Εβραίους μαχητές στα βουνά. Βασιζόμενοι σε αναφορές και σε στοιχεία που δεν είχε συμπεριλάβει στην εκτίμησή του, πιστεύουμε ότι ο αριθμός ανέρχεται στους χίλιους περίπου. Οι περισσότερες πηγές βεβαιώνουν ότι τετρακόσιοι πενήντα Θεσσαλονικείς υπηρέτησαν στον ΕΛΑΣ και ορισμένοι αντάρτες θυμούνται ότι υπηρέτησαν με αρκετούς Εβραίους στις μονάδες τους. Όπως τονίζει ο Μωσέ, ο ίδιος είχε Εβραίους συναγωνιστές σε κάθε επιχείρηση ενώ αρκετοί σκοτώθηκαν έχοντας πολεμήσει μέχρι την τελευταία σφαίρα.¹² Το ερώτημα είναι πόσοι άλλοι Εβραίοι υπηρέτησαν, εκτός από αυτούς που θα συναντήσουμε στα επόμενα κεφάλαια, από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Το υλικό που έχει μαζέψει ο Μιχαήλ Μάτσας δείχνει συγκέντρωση Εβραίων στα Συντάγματα 50°, 16°, 24° και 54° και

στη 2^η Μεραρχία (τάγματα 11/34 και Υ/34) του ΕΛΑΣ, που πολέμησαν στην Αττική και στη Βοιωτία.¹³ Ας ακολουθήσουμε όμως την μαρτυρία του Μωσέ για να δούμε πού θα μας οδηγήσει σχετικά με τον αριθμό Εβραίων στο αντάρτικο. Ο αριθμός των Εβραίων μαχητών που αναφέρθηκε παραπάνω δεν περιλαμβάνει όλους εκείνους που συμμετείχαν στην ευρεία κοινωνική επανάσταση που λάμβανε χώρα στα βουνά. Ο Μωσέ βεβαιώνει την ύπαρξη σημαντικής οργάνωσης στις πόλεις, στα χωριά και σε κάθε μέτωπο, ικανής να παρέχει χρήματα, να προσφέρει τρόφιμα και εφόδια, να στρατολογεί μαχητές, να φροντίζει για τις οικογένειες των ανταρτών, να βοηθά άστεγους Εβραίους πρόσφυγες καθώς, επίσης, και να αναλαμβάνει την εκπαίδευση, την πολιτική διαπαιδαγώγηση και πλήθος άλλων δραστηριοτήτων, (βλ. την αναφορά της Νταϊζης Καρασσο, στο κεφάλαιο 3). Μετά το τέλος του πολέμου, σχεδόν 10.000 Εβραίοι κατέβηκαν από τα βουνά σε μια Ελλάδα έτοιμη να βυθιστεί στον εμφύλιο πόλεμο.¹⁴

Η πολεμική δράση, όμως, συνίστατο κυρίως σε δολιοφθορές, έλεγχο των δρόμων, ανατίναξη γεφυρών και προστασία της σοδειάς από τους Γερμανούς. Ο Μωσέ, που τώρα ήταν γνωστός με το πολεμικό του ψευδώνυμο «Κίτσος», έγινε «πολιτικός» και ανέλαβε τη διοίκηση πρώτα μιας διμοιρίας και, στη συνέχεια, ενός λόχου. Οργάνωναν συχνά επιθέσεις ενάντια σε συνεργάτες των Γερμανών τους οποίους οι κατακτητές προμήθευαν με όπλα για να πολεμήσουν τους «κομμουνιστές». Η ευρεία χρήση αυτού του χαρακτηρισμού στόχευε στο στιγματισμό όλων συλλήβδην των αριστερισουσών ιδεολογιών που ένωνε η αντίστασή τους στην κατοχή της πατρίδας και αντιπροσωπεύονταν από το ΕΑΜ.

Η Αντίσταση απέκτησε καλύτερο εξοπλισμό ύστερα από την παράδοση των Ιταλών, τον Σεπτέμβριο του 1943. Μια ολόκληρη μεραρχία, η Πινερόλο, παραδόθηκε και ενώθηκε με τους αντάρτες. Όσοι από τους Ιταλούς δεν ήθελαν να πολεμήσουν, σκορπίστηκαν στα χωριά. Στα μέσα Οκτωβρίου αφοπλίστηκαν από τον ΕΛΑΣ.¹⁵ Τα καινούργια όπλα επέτρεψαν την αύξηση της στρατολόγησης. Ο Κίτσος συμμετείχε σε μια μάχη ενάντια στους Ιταλούς και μερικούς Γερμανούς στην Καστοριά. Κατέστρεψαν την γέφυρα στο χωριό Τσούκα και ενεπλάκησαν σε μάχη με τις εχθρικές δυνάμεις. Στην Καστοριά ήταν το αρχηγείο των Σλαβομακεδόνων. Εκεί ο Κίτσος συνέλαβε τον υπαρχηγό του διοικητή των συνεργατών των Γερμανών, Anton Kaltchev (Άντον Κάλτσεφ), και τον παρέδωσε για ανάκριση, όπου και αποδείχτηκε ότι ήταν κατάσκοπος.¹⁶ Έγινε επίσης μία απόπειρα να σκοτώσουν τον Γερμανό διοικητή στην Αρδέα. Οι Γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι βοήθησαν στην επιχείρηση εκείνη κρατώντας έναν ολόκληρο λόχο στα μετόπισθεν για να εξασφαλίσουν μία ασφαλή υποχώρηση. Γενικά οι Γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι προσέφεραν ηθική υποστήριξη στον ΕΛΑΣ σε όποια βουνά δρούσαν από κοινού.

Μία μεγάλη επιχείρηση εναντίον των Γερμανών έγινε στο Κωστοχώρι στα τέλη Σεπτεμβρίου 1943, όταν ο ΕΛΑΣ έστησε ενέδρα σε δύο φορτηγά γεμάτα στρατιώτες των SS και τους σκότωσε όλους. Όσο γινόταν φανερό ότι η θέση των Γερμανών είχε υποστεί πλήγμα μετά την ήττα στο Στάλινγκραντ, τόσο αυξανόταν η πίεση να ελέγχονται οι δρόμοι. Ένας από τους στόχους του ΕΛΑΣ ήταν να κλειστεί ο δρόμος της Καστανιάς κοντά στην Κοζάνη. Οι Γερμανοί, από τη μεριά τους, αύξησαν τις επιθέσεις τους για να κρατήσουν τους δρόμους ανοιχτούς, αλλά είχαν έτσι μεγάλες απώλειες. Ο αδελφός της Νταϊζης Καράσσο, ο ανθυπολοχαγός Μάρκος Καράσσο, πήρε μέρος σε πολλές από αυτές τις μάχες και σκοτώθηκε στο Μουχαρέμ Χάνι (βλ. παρακάτω), όπου σκοτώθηκαν και κάπου διακόσιοι πενήντα Γερμανοί. Στα παραμεθόρια βουνά, στα σύνορα της Γιουγκοσλαβίας, οι Γερμανοί έχασαν πολλούς, μεταξύ αυτών και έναν στρατηγό. Στο χωριό Κερασιά, ο Κίτσος και μια μικρή ομάδα ανδρών προκάλεσαν σημαντικές απώλειες σε μια γερμανική μονάδα που τους επιτέθηκε. Για την πράξη αυτή αναγνωρίστηκε ως εθνικός ήρωας.

Στη συνέχεια, ακολούθησε επίθεση στο γερμανικό αρχηγείο στη Βέροια. Αυτός και οι 17 άνδρες του προκάλεσαν βαριές απώλειες και ξέφυγαν σώοι και αβλαβείς. Οι Γερμανοί, όμως, τουφέκισαν 50 Έλληνες ως αντίποινα. Γύρω στις 20 Απριλίου 1944, οι Γερμανοί συγκέντρωσαν περίπου 110.000 βαριά οπλισμένους άνδρες για να ξανανοίξουν τους ορεινούς δρόμους. Ο Κίτσος, που ήταν τοποθετημένος τότε στο χωριό Μέγα Ρέμα κοντά στην Έδεσσα, έλαβε διαταγή να παραμείνει στη θέση του και να πολεμήσει. Πολέμησαν, διασκορπίστηκαν και ανασυντάχθηκαν. Αργότερα, αυτός και πέντε-έξι άλλοι άνδρες έλαβαν τη διαταγή να αναλάβουν τους συνεργάτες των Γερμανών. Πράγματι, για τους επόμενους μήνες τους συλλάμβαναν και τους οδηγούσαν στο αρχηγείο του ΕΛΑΣ. Σχετικά με τις αποστολές δολιοφθοράς, ο Κίτσος διηγείται ότι, όταν σχεδιαζόταν μια επιχείρηση, ένας διοργανωτής ερχόταν από το αρχηγείο και την συζητούσε μαζί του. Αφού συμφωνούσαν πάνω στο σχέδιο, ο Κίτσος μαζευε μία ομάδα πέντε-έξι ανδρών και ζητούσε υποστήριξη από το στρατό. Την εποχή αυτή, ο στρατός της Αντίστασης ήταν πλήρως οργανωμένος και αριθμούσε, σύμφωνα με τον Κίτσο, 60.000 – 80.000 τακτικούς και άλλους 200.000 σε εφεδρεία. Η βάση του ήταν στην κοιλάδα του Αγγελοχωρίου, όπου κρύφτηκε στα χωράφια για δυο μήνες και συμμετείχε σε πολλές μάχες για να προστατεύσει τη σοδειά. Τον Ιούλιο του 1944 διατάχθηκε να γυρίσει στα Γρεβενά, όπου πήρε μέρος στη μάχη γύρω από τα χωριά Μπάταλα και Περιβόλι, κατά την οποία σκοτώθηκε ο διοικητής του, ο «Παπαφλέσσας».¹⁷ Χωρίς να λογαριάσει ζητήματα αρμοδιότητας ή επιπτώσεις, ο Κίτσος διέταξε να επιτεθούν ενάντια στους Γερμανούς οι οποίοι υπέστησαν βαριές απώλειες. Η προηγούμενη βρετανική βοήθεια είχε τώρα ενισχυθεί από εκείνη των Καναδών και των

Ρώσων αξιωματικών-συνδέσμων, θυμάται ο Κίτσος.

Πέρα από τις συχνές μάχες με τους Γερμανούς, ο ΕΛΑΣ ήταν αναγκασμένος να αντιμετωπίζει και τις εθνικιστικές στάσεις εναντίον των Ελλήνων που υποκινούσε ο Άξονας. Ο Κίτσος είχε να αντιμετωπίσει τον Καπετάν Ζήση και τη «διεθνή» ταξιαρχία του που απαρτιζόταν, όπως λέει, από Ιταλούς, Τατάρους και Σενεγαλέζους. Τέτοιου είδους διαμάχες για εξουσία κράτησαν την περιοχή σε συνεχή αναβρασμό και δυσκόλεψαν το έργο της ιστορικής έρευνας για τις επόμενες γενιές. Σε μία αιματηρή μάχη στον Πελαργό συμμετείχαν τουρκόφωνοι Έλληνες από τον Πόντο και τον Καύκασο. Το χωριό είχε διασπαστεί στα δύο, ανάμεσα στους ελληνόφωνους Έλληνες, που υποστήριζαν τον ΕΛΑΣ και τους τουρκόφωνους, που υποστήριζαν τους Γερμανούς.¹⁸ Ο Κίτσος τους θεωρεί ως τους καλύτερους μαχητές που συνάντησε ποτέ. Ανάμεσα στις βαριές απώλειες που υπέστησαν και οι δύο πλευρές ήταν και ο αρχηγός τους, στρατηγός Μπαμπαγιώργης, που πληγώθηκε και πέθανε στα χέρια του Κίτσου ο οποίος και τον έθαψε.¹⁹

Τον Οκτώβριο του 1944, η υποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα είχε ήδη προχωρήσει σημαντικά. Αν και είχαν διαπραγματευθεί μια συμφωνία με τους Βρετανούς να παραδώσουν την Αθήνα και την Πελοπόννησο χωρίς μάχη, δεν υπήρχε αντίστοιχη συμφωνία σχετικά με τον Βορρά.²⁰ Το σχέδιό τους ήταν να ανοίξουν το δρόμο για τη Θεσσαλονίκη και από εκεί να συνεχίσουν βόρεια μέσω της Βουλγαρίας. Αυτό τους ανάγκασε να περάσουν μέσα από δίκτυο δρόμων που ελεγχόταν από τον ΕΛΑΣ. Μια ενέδρα στο χωριό Σταυρός, κοντά στη Βέροια, προκάλεσε μεγάλη μάχη στην τελευταία ίσως περιοχή που βρισκόταν κάτω από γερμανική κατοχή. Εκεί ο Κίτσος έχασε τον Κάρολο Μπουρλά, τον αδελφό της Γιολάντας. Η σωρός του δεν βρέθηκε ποτέ. Ο Κίτσος λυπήθηκε ιδιαίτερα για την απώλεια αυτή, γιατί ήταν περήφανος που είχε τη φήμη διοικητή που φρόντιζε για την ασφάλεια των ανδρών του. Πράγματι, δεν του έλειψαν ποτέ εθελοντές. Όταν ρώτησε κάποτε τους άνδρες του γιατί ήταν πρόθυμοι να υπηρετήσουν στις αποστολές του, του απάντησαν: «Γιατί ξέρουμε ότι θα μας φέρεις πίσω ζωντανούς».²¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Βασισμένη στον ελληνικό εθνικισμό του Βασιλείου της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα.
2. Serge Klarsfeld, *Le mémorial de la déportation des Juifs de France*, Paris, 1978, αποστολές αρ. 44 και 45. Βλ. Steven Bowman, «The Great Powers and the Jews: British and French Consuls on Interwar Greek Jewry», *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*, Division B, Volume II, Jerusalem, 1990, σσ. 379-386.
3. George Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Conditions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley, 1983. Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims and Bystanders*,

- New York, 1992. Andrew Apostolou, «The Exception of Salonika»: Bystanders and Collaborators in Northern Greece», *Holocaust and Genocide Studies*, 14, Fall, 2000, σσ. 165-196.
4. Οι συνθήκες της Κατοχής στις δύο πόλεις ήταν τελείως διαφορετικές: Ιταλοί στην Αθήνα και Γερμανοί στη Θεσσαλονίκη, η οξυδέρκεια και οργανωτικότητα της ηγεσίας της Αριστεράς στην Αθήνα, η διαφορετική συμπεριφορά των Γερμανών πριν και μετά το Στάλινγκραντ, ο ρόλος των Συμμάχων στο Νότο σε σύγκριση με το Βορρά και η Αντίσταση μετά τις απελάσεις των Εβραίων, καθώς και διάφοροι άλλοι παράγοντες.
  5. Βλ. Steven Bowman, «The Timing of the Deportations of the Jews», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση (9-11 Δεκεμβρίου 1994)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1998 σσ. 221-229.
  6. Η ιστορία του είναι βασισμένη σε δακτυλογραφημένο κείμενο από την πεντάωρη συνέντευξή του στο Γιαντ Βασέμ τον Απρίλιο του 1988 (YVS 03/4542) και αρκετές συνεντεύξεις που έδωσε στον υποφαινόμενο τον Μάρτιο και Δεκέμβριο του 1992. Ο Μωσέ φρόντισε να τονίσει ότι διηγήθηκε μόνο εκείνες τις επιχειρήσεις για τις οποίες μπορούσε ο ίδιος να δώσει μαρτυρία και ότι οι παρατηρήσεις του περιορίζονταν μόνο στη δική του συμμετοχή. Αυτό ισχυροποιεί την ιστορική αξία των συνεντεύξεών του.
  7. Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-1944*, New Haven and London, 1993. Το κεφ. 3 αφορά κυρίως την Αθήνα. Η κατάσταση ήταν χειρότερη στη Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα για την αστικοποιημένη εβραϊκή κοινότητα, που είχε λίγο επαφή με τα χωριά. Βλ. λεπτομέρειες στο Steven Bowman(ed.) *The Holocaust in Salonika. Eyewitness Account*, New York, 2002.
  8. Άλλοι Εβραίοι στάλθηκαν στα ορυχεία χρωμίου στη Χαλκιδική και άλλοι στη Λάρισα και τη Θήβα για να επιδιορθώσουν τη σιδηροδρομική γραμμή. Υπήρχαν και άλλα στρατόπεδα εργασίας όπου εγκλείστηκαν Εβραίοι και Χριστιανοί. Αποτελούσε, όμως, τακτική της ναζιστικής κατοχής να απογυμνώνει την εβραϊκή κοινότητα από όλους τους σωματικά υγιείς άνδρες και ιδιαίτερα τους διανοούμενους. Αυτοί οι τελευταίοι σπάνια επιζούσαν στα τάγματα καταναγκαστικών έργων. Για την αντίδραση της Ισραηλιτικής Κοινότητας στην τακτική καταναγκαστικών έργων, βλ. τη λεπτομερή αναφορά του Ποιτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ – Παρατηρητής, 1993. Ο Μωσέ θυμάται ότι ο αδερφός του Αλμπέρτου Καράσσο πέθανε εκεί από ελονοσία.
  9. Περίπου 2.500 Παλαιστίνιοι (κάπου 2.000 Εβραίοι και 400 Άραβες) ήταν στη Βρετανική Εκστρατευτική Δύναμη (BEF) στην Ελλάδα. Αναφέρονται ορισμένοι Υεμενίτες Εβραίοι και μερικοί από αυτούς ήταν στην Αντίσταση (Βλ. Γιαντ Βασέμ, φάκελος 03/2703 και περίληψη αυτού στο John O. Iatrides (ed.) *Greece in the 1940s. A Bibliographic Companion*, Hanover, NH and London, 1981, σ. 87.
  10. Υπάρχουν αρκετά γράμματα του Ισαάκ Μωσέ («Κίτσου») στα αρχεία του Ιωσήφ Μάτσα που μαρτυρούν τη φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ τους μετά την επίσκεψη του Κίτσου στην Ελλάδα την δεκαετία του 1980. Τα γράμματα αυτά συμπληρώνουν τις παραπάνω συνεντεύξεις. Ευχαριστώ την Αλέγγρα Μάτσα που τα διάβασε μαζί μου.
  11. Η Βρετανική Αποστολή Harling (Χάρλινγκ) ήρθε τον Οκτώβριο του 1942 για να ανατινάξει την γέφυρα του Γοργοπόταμου (στις 25 Νοεμβρίου) και παρέμεινε για να οργανώσει την Αντίσταση. Βλ. E.C.W. Myers, *Greek Entanglement*, Gloucester, 1985.
  12. Σε ένα από τα γράμματά του στον Ιωσήφ Μάτσα, ο Κίτσος απαριθμεί τις παρακάτω μάχες στις οποίες συμμετείχε: στη Νάουσα, όπου μία μικρή ομάδα ανταρτών πήρε 90 όπλα από τον εχθρό, στην Υπαπαντή, στα Ούτσενα, στο Ξερολίβαδο, στον Βυθό, κοντά στην Καστοριά, στο Αμουδάρι, στην Καστοριά (εναντίον Ιταλών και Βουλγαροαλβανών), στο Καζοβάκι, όπου ανατίναξε γέφυρες, στο Μέγα Ρέμα, στο Θεοδωράκειο στην Αρδέα, στην Κερασιά όπου με επτά αντάρτες έστρεψε σε φυγή μία διμοίρια Γερμανών, στη Βέροια, στα Άντερα, όπου έδιωξαν τους Γερμανούς από το Πάικο, στο

- Αρκουδοχώρι ή Αγγελοχώρι, στο Κιλκίς (4 Νοεμβρίου 1944), στον Πελαργό, στην Αβδέλα και στον Περίβολο. Βλ. Σημ. 19.
13. Εβραίοι αξιωματικοί διοικούσαν ορισμένες μονάδες σε αυτήν την περιοχή: Ο Σαμ Εσκεναζή ήταν διοικητής λόχου στο Σύνταγμα 10/54. Ο Βενιαμίν Νεγρίν ήταν διοικητής διμοιρίας στο Σύνταγμα 1/38. Ο «Σκούφος» διοικούσε μία διμοιρία στο Τάγμα 11/34. Και ο Μάρκος Καρασσο διοικούσε μία διμοιρία στο 16ο Σύνταγμα.
  14. Βλ. CZA (Central Zionist Archives) 5/64571 που περιλαμβάνει μια λίστα από πόλεις που το 1946 είχαν 8.489 Εβραίους, 867 από τους οποίους είχαν γυρίσει από την Πολωνία. Στο μεταξύ αρκετά καράβια με Εβραίους είχαν φύγει για την Παλαιστίνη.
  15. Για το τι απέγιναν βλ. στο Richard Lamb, *War in Italy 1943-1945: A Brutal Story*, New York, 1996, σσ. 152 κ.ε. Βλ. επίσης John Iatrides, *Greece in the 1940s*, ό.π.
  16. Πρβλ. John S. Koliopoulos, *Plundered Loyalties. World War II and Civil War in Greek West Macedonia*, New York, 1999. Μετά τον πόλεμο έλαβαν χώρα στη Θεσσαλονίκη δύο δίκες του Anton Kaltchev. Ο Kaltchev ήταν Σλαβομακεδόνας που είχε γεννηθεί στο χωριό Σπήλαια, μεγάλωσε στη Βουλγαρία και υπηρέτησε ως υπολοχαγός στις βουλγαρικές δυνάμεις που έκαναν σύνδεσμο με τους Γερμανούς στη Θεσσαλονίκη και με τους Ιταλούς στην Καστοριά (σσ. 64 κ.ε.). Για την ιστορία του βλ. σ. 66 υποσημείωση. Ο άνθρωπος αυτός ήταν πράγματι κάτι περισσότερο από κατάσκοπος. Ήταν σημαίνουσα προσωπικότητα στην εθνικο-πολιτική διαμάχη γύρω από την περιοχή της Μακεδονίας. Ο Κολιόπουλος δεν αναφέρει τη σύλληψη του υπαρχηγού του Kaltchev από τον ΕΛΑΣ.
  17. Και ο Παπαφλέσσας και ο Κίτσος (Τζαβέλας) ήταν ήρωες της Επανάστασης του 1821, αλλά ο Μωσέ πήρε το ψευδώνυμό του από τον λοχαγό υπό τον οποίο είχε υπηρετήσει στην Αλβανία.
  18. Χωριά με μεικτό πληθυσμό βρέθηκαν σε δύσκολη θέση ανάμεσα στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και τον Αξονα. Βλ. Koliopoulos, *Plundered Loyalties*, ό.π., σσ. 72-73.
  19. Ένας άλλος Εβραίος αντάρτης, ο Μωρίς Χαΐμ, είπε στον Κίτσο ότι ο γιατρός έκανε λάθος όταν έδωσε την πληγή του Μπαμπαγιώρη και έτσι δημιουργήθηκε μόλυνση. Ο Χαΐμ πάτησε σε νάρκη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και σκοτώθηκε.
  20. Ο Σουηδός αντιπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού Hans Ehrenstrale με πληροφόρησε σχετικά με το ρόλο του ως μεσολαβητή στην Πάτρα και ο Edgar Thomashaussen με πληροφόρησε σχετικά με το ρόλο του ως επίσημου μεσολαβητή στην Αθήνα το 1941 και 1944. Η ακαδημαϊκή αμφισβήτηση πάνω σε τέτοιες συμφωνίες προέρχεται από την έλλειψη γραπτών τεκμηρίων. Εντούτοις, οι υποχωρήσεις από τα αστικά κέντρα έγιναν με ελάχιστη παρακώλυση. Βλ. Lars Baerentzen, «Liberation of the Peloponnese» στο John O. Iatrides (ed.), *Greece in the 1940s*, Hanover NH, and London, 1981, σ. 139. Για την Αθήνα βλ. Stefanos Sarafis, *ELAS: Greek Resistance Army*, London, 1980, σ. 412.
  21. Ο Σαράφης στο βιβλίο *ELAS* σταματάει τον κατάλογο των επιχειρήσεων στις 31 Οκτωβρίου 1944. Καμία από τις παραπάνω επιχειρήσεις δεν αναφέρονται από τον Σαράφη, ο οποίος όμως παραδέχεται ότι ο εκτενής κατάλόγός του δεν είναι πλήρης. Ο Κίτσος συνέχισε να πολεμάει μετά απ' αυτήν την ημερομηνία. Κυνηγώντας τους Γερμανούς στα βόρεια, ο ΕΛΑΣ τους έφθασε στο Κιλκίς στις 4 Νοεμβρίου 1944, περίπου 40 χιλιόμετρα βόρεια από τη Θεσσαλονίκη. Ο ΕΛΑΣ διέπραξε σφαγή στις γερμανικές δυνάμεις και στους συνεργάτες τους που διέφευγαν μαζί τους. Ο Κίτσος διηγείται ένα πραγματικό μακελειό, δυσάρεστο, αλλά αναγκαίο. Ο Κίτσος θυμάται μερικούς από τους Εβραίους αντάρτες που πολέμησαν μαζί του: Ισαάκ Εμμανουήλ, Ισαάκ Ρούσσο, Ιακώβ Λεβής («Περικλής»), Ερρίκος Πιπανό, Ισαάκ Οβαδία από την Τσεχοσλοβακία, Ντάνι Οβαδία (που σκοτώθηκε στη μάχη στο Σπουργίτι), Σαμπετάι Χασσών, Αβραάμ Βαρών, Αβραάμ Χασσών, Δαυίδ Κοέν, Σαλιέλ, Μωρίς Μπέλο, («Μαλιαρόπουλος»), Μωρίς (Μωσέ) Πίνχας, Μωύς Μπουρλάς, Κάρολος Μπουρλάς, Μάρκος Καρασσο, οι τρεις αδελφοί Κοέν, ο Χαΐμ, («Τσίκο»), ο Μωρίς και ο Ελί, Μωσέ Μιωνής, Ιωνάς

Μιωνής, Ροέλ Νισαχών, Ζαχαρίας Κοέν. Ο Νταρίκο που έπαιζε ακορντεόν, Αττίας από την Καβάλα, Ισαάκ Λαζάρ, Σαλβατώρ Λαζάρ (σκοτώθηκε από νάρκη μετά τον πόλεμο), Ραούλ Σαΐας, Μωρίς, Ρούλα ή Ραχήλ Λεβή (σύζυγος του Περικλή), Κούνιο ο φαρμακοποιός (αδελφός της Σάρας Κούνιο), και Μωρίς Χαΐμ, φοιτητής της Ιατρικής (αυτόν τον θυμάται και η Φάνυ Φλωρεντίν: βλ. Επίλογο, και σημ. 19 παραπάνω).

Η Καπετάνισσα Σαρίκα και το Πέρασμα της Εύβοιας

Πολλά απομνημονεύματα Ελλήνων Εβραίων αναφέρουν την αλληλεγγύη των εβραϊκών οικογενειών καθώς και την απροθυμία των νεαρών Εβραίων να εγκαταλείψουν τους γονείς τους που, όπως πίστευαν, θα πήγαιναν σε μια νέα και ξένη πατρίδα στο βασίλειο της Κρακοβίας. Ήταν, επίσης, δύσκολο για παιδιά μεγαλωμένα στις πόλεις να προσαρμοστούν στη δύσκολη ζωή του βουνού.

Η Νταίζη Καρασσο, γεννημένη το 1926, σπούδασε σε ελληνικό δημόσιο σχολείο αλλά εξαιτίας του πολέμου κατάφερε να ολοκληρώσει μόνο μερικές από τις τάξεις του γυμνασίου. Ο πατέρας της και ο μικρός της αδελφός ήταν οι μόνοι από τους άντρες συγγενείς της που δεν επιστρατεύτηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Τον Απρίλιο του 1941 οι Γερμανοί μπήκαν στη Θεσσαλονίκη και άρχισαν τις κατασχέσεις των εβραϊκών επιχειρήσεων. Μεταξύ αυτών δήμευσαν και το βιβλιοπωλείο Μόλχο, το μεγαλύτερο στη Μακεδονία, και ο πατέρας της, διευθυντής του βιβλιοπωλείου, έχασε τη δουλειά του. Στις μαζικές συλλήψεις του καλοκαιριού πιάστηκε αιχμάλωτος και, ύστερα από κράτηση δεκαοχτώ μηνών σε διάφορες φυλακές, τουφεκίστηκε στις 30 Δεκεμβρίου 1942 σε αντίποινα για την καταστροφή μιας γέφυρας από την Αντίσταση. Φοιτητές που δούλευαν στη φυλακή έδωσαν το ρολόι του στον γιο του Μάρκο (Μορδοχαίος, στα εβραϊκά). Του είπαν ότι η τελευταία παράκληση του πατέρα του ήταν να προστατεύσει την οικογένειά του και να μπει στην Αντίσταση για να πολεμήσει τους Γερμανούς. Πολλοί από τους φίλους του πατέρα και του αδελφού της Νταίζης μπήκαν στο αντάρτικο, ενώ ο Μάρκος κρυβόταν σε Χριστιανούς φίλους όσο διαρκούσαν οι συνεχείς συλλήψεις για αποστολή σε καταναγκαστικά έργα. Με τον καιρό άρχισε να στρατολογεί για την Αντίσταση ενώ η Νταίζη έκανε τον σύνδεσμο με τους νέους που ο αδελφός της είχε πείσει να στρατευθούν. Η ίδια, όμως, θυμάται ότι όταν πήγαινε στα σπίτια για να κανονίσει τη φυγή των νέων στα βουνά, οι manάδες τους την έδιωχναν.¹ Μερικοί από τους φίλους της που ήταν ενεργά μέλη σε σιωνιστικές οργανώσεις νεολαίας μπήκαν κι αυτοί στην Αντίσταση.

Στις αρχές Απριλίου του 1943, η Νταίζη Καρασσο² έφυγε στο βουνό με τη μητέρα της και τη μικρή της αδελφή, μετά από συνεννόηση ενός

Εβραίου φίλου τους με έναν μαυραγορίτη από το χωριό Δάφνη, κοντά στη Νιγρίτα. Ο ίδιος μαυραγορίτης³ ήταν ο τοπικός στρατολόγος για το κομμουνιστικό κόμμα και για το αντάρτικο. Μετά από διάφορες περιπέτειες – ανάμεσα σε άλλα χρειάστηκε να παρουσιάσουν τη μητέρα της ως μόνιμο κάτοικο Γαλλίας για να δικαιολογήσουν την περιέργη προφορά της στα ελληνικά – έφτασαν στο χωριό Θεοδωράκια, όπου φιλοξενήθηκαν από τον τοπικό δάσκαλο μέχρι το Πάσχα. Όταν εμφανίστηκε ένας καταδότης, ο τοπικός χωροφύλακας τους προειδοποίησε για να το σκάσουν. Πήγαν στο Κιλκίς, εκεί όπου έμενε ο θυρωρός από το σπίτι τους στη Θεσσαλονίκη. Μην έχοντας ταυτότητες αναγκάστηκαν να γυρίζουν στα χωριά. Τελικά κατέληξαν στη Νιγρίτα, όπου η Νταϊζη μπήκε στην Αντίσταση. Τέτοιες εμπειρίες εξηγούν γιατί οι περισσότεροι Εβραίοι – ιδιαίτερα οι φτωχοί – δεν διέφυγαν στα βουνά.

Η Νιγρίτα, με πληθυσμό περίπου εννέα χιλιάδων ατόμων, ήταν η έδρα του 19ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.⁴ Η Νταϊζη μπήκε στην ΕΠΟΝ, όπου βοηθούσε στην παρασκευή τροφίμων και ρούχων και παρείχε βοήθεια στις οικογένειες των ανταρτών στα είκοσι δύο χωριά της περιοχής Νιγρίτας και Σερρών. Επίσης, βοηθούσε στη στρατολόγηση νέων ανδρών, φύλαγε σκοπιά, κουβαλούσε πυρομαχικά, μοίραζε φυλλάδια και έκανε προπαγάνδα στη Νιγρίτα.⁵ Στις εθνικές εορτές γίνονταν διαδηλώσεις και όταν κάποτε οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι προσπάθησαν να διαλύσουν μια τέτοια διαδήλωση πυροβολώντας εναντίον των διαδηλωτών, η Νταϊζη και άλλες κοπέλες χόρεψαν το χορό του Ζαλόγγου γύρω από το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη.

Πολλές κοπέλες υπηρέτησαν με διάφορους τρόπους στην Αντίσταση στις πόλεις και στα βουνά, από πληροφοριοδότες ως και μαχήτριες. Οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικές όταν μεταμφιέζονταν σε πόρνες, αν και το σινάφι των πορνών της Αθήνας είχε αρνηθεί να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον κατακτητή μετά τη νίκη των Γερμανών. Όταν αναγκάστηκαν – λόγω πείνας – να αναθεωρήσουν τη θέση τους, άρχισαν να συλλέγουν πληροφορίες, που μέσω ανεξάρτητων φορέων συγκεντρώνονταν και προωθούνταν στο Κάιρο.

Αρκετές κοπέλες, μεταξύ αυτών και μερικές Εβραιοπούλες, προσφέρθηκαν ως συνοδοί σε αξιωματικούς της Βέρμαχτ κι έτσι κατάφεραν να αποσπούν πληροφορίες σε ιδιωτικές στιγμές. Ήταν, όμως, Χριστιανές οι περισσότερες από τις κοπέλες που οργάνωσαν παρόμοια δίκτυα και πολλές από αυτές είχαν αποκτήσει θρυλική φήμη στα χρονικά της Αντίστασης.

Επειδή οι νεαρές Εβραιοπούλες διέτρεχαν μεγαλύτερο κίνδυνο να τουφεκιστούν ή να σταλούν στην Πολωνία αν συλλαμβάνονταν, οι περισσότερες διέφευγαν στα βουνά. Το Γιαντ Βασέμ, από την δεκαετία του 1950 και μετά, συλλέγει μαρτυρίες μεταναστών και μεταξύ αυτών διαθέτει

ικανό αριθμό απομνημονευμάτων Ελλήνων. Αυτές οι μαρτυρίες περιέχουν πολλές λεπτομέρειες για την Αντίσταση και πρέπει να μελετηθούν περαιτέρω. Ορισμένες από αυτές καλύπτουν το θέμα της ιστορίας μας.

Οι Εβραίες κοπέλες υπηρέτησαν με διάφορους τρόπους που φαινομενικά δεν ταίριαζαν στην ευγενή αστική ανατροφή και την υψηλή μόρφωσή τους. Επίσης, προέρχονταν από πατριαρχική κοινωνία που παραδοσιακά προστάτευε τις γυναίκες από τις επαφές με τη σκληρή πραγματικότητα της δημόσιας ζωής των Βαλκανίων. Οι κοπέλες είχαν εξαιρετική εκπαίδευση και γνώσεις γύρω από την ισπανική, τη γαλλική, την ιταλική, τη γερμανική ή την ελληνική κουλτούρα. Πολλές από αυτές ήταν πολύγλωσσες και έδειχναν έντονο ενδιαφέρον για τον έξω κόσμο, ένα ενδιαφέρον που ολοένα αυξανόταν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου.

Η Ματίλντα Μπουρλά, για παράδειγμα, αποφάσισε να γίνει νοσοκόμα όταν είδε ένα έργο για την Φλόρενς Νάιτινγκελ. Έφυγε από τη Θεσσαλονίκη και πήγε να επισκεφθεί το θείο της στην Αθήνα, ο οποίος την βοήθησε να μπει ως μαθητευόμενη στο Νοσοκομείο Ελπίς. Η Ματίλντα δούλεψε εκεί μέχρι τη στιγμή που κινδύνευσε η ζωή της, όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν την ιταλική ζώνη κατοχής τον Σεπτέμβριο του 1943. Στη διάσωσή της συνέβαλε ο ίδιος ο γιατρός του βασιλιά, που την βοήθησε να διαφύγει στα βουνά πάνω από τη Θήβα, όπου υπηρέτησε σε ένα νοσοκομείο της Αντίστασης. Όταν οι Γερμανοί πλησίασαν για να καταλάβουν την θέση όπου βρισκόταν, οι νοσοκόμες ανέβασαν τους ασθενείς ψηλότερα στο βουνό. Κάθε νοσοκόμα κουβαλούσε από έναν πληγωμένο άνδρα στην πλάτη της για ώρες. Μέχρι και σήμερα υποφέρει ακόμα από πόνους στην πλάτη και ρευματισμούς. Τιμήθηκε για την προσφορά της με μετάλλια από τη Γαλλία και την Ελλάδα. Πολλές Εβραίες νοσοκόμες υπηρέτησαν στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό κατά τη διάρκεια του πολέμου ενάντια στην Ιταλία το 1940-1941. Ορισμένες από αυτές υπηρέτησαν αργότερα στην Αντίσταση, είτε στο ΕΑΜ στις πόλεις, είτε στη στρατιωτική του πτέρυγα, τον ΕΛΑΣ στα βουνά.

Στις πόλεις της ιταλικής ζώνης κατοχής, όπου οι Εβραίοι και ιδιαίτερα οι γυναίκες δεν διώκονταν, οι Εβραίες ενεργούσαν ως αγγελιοφόροι ή σύνδεσμοι, μετέφεραν λαθραία οπλισμό και έκαναν προπαγάνδα. Άλλες μπορούσαν να επικοινωνούν με τα κατοχικά στρατεύματα και έτσι βοηθούσαν στη διάσωση στελεχών της Αντίστασης που κινδύνευαν. Ορισμένες μπήκαν στην Αντίσταση και, όπως είδαμε, ενεργώντας ως συνοδοί αξιωματικών του Άξονα, συνέβαλαν στη ροή των πληροφοριών που συνέγγυαν στα κέντρα της βρετανικής κατασκοπείας.

Πολλές γυναίκες συμμετείχαν στις μαχητικές μονάδες του ΕΛΑΣ που διακήρυσσε την απελευθέρωση του θηλυκού φύλου από τα δεσμά της πατριαρχίας. Το επαναστατικό αυτό μήνυμα υποστηρίχτηκε απρόθυμα και από άνδρες χωρικούς οι οποίοι γίνονταν με αυτόν τον τρόπο κοινωνοί

της νέας τάξης πραγμάτων που εισήγαγε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στα βουνά που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του. Το τέλος του πολέμου, ωστόσο, σήμανε και την απόρριψη τέτοιου είδους μηνυμάτων. Η ελληνική Δεξιά και οι Βρετανοί καταδίκασαν την αριστερή Αντίσταση ως κομμουνιστική, διευκολύνοντας, έτσι, τους άντρες στα χωριά να επανακτήσουν την κυριαρχία τους πάνω στις γυναίκες τους. Ανέρχονται, όμως, σε δεκάδες χιλιάδες οι γυναίκες που δεν δέχθηκαν να εκχωρήσουν το δικαίωμά τους στην ισότητα. Πολλές από αυτές πέρασαν μία ή δύο δεκαετίες στη φυλακή μετά τον πόλεμο, επειδή αρνήθηκαν να απολογηθούν για τη συμμετοχή τους στην Αντίσταση και την επανάστασή της.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στα χρονικά της διαμάχης με την εμφάνιση γυναικών μαχητριών, ιδιαίτερα στα αντιστασιακά κινήματα που κατευθύνονταν από κομμουνιστές. Υπήρχαν, βέβαια, μεταξύ τους μερικές σκληροπυρηνικές κομμουνίστριες, αλλά οι περισσότερες μαχήτριες ήταν μορφωμένες κοπέλες σοσιαλιστικών τάσεων που επιστράτευαν χωρικές ή ήταν οι ίδιες προσφυγοπούλες εξαιτίας των διωγμών του Άξονα. Επικρατούσε αυστηρότατη ηθική και ο στρατός προστάτευε την τιμή τους τιμωρώντας τους παραβάτες με θάνατο. Επέτρεπε όμως στα μέλη του αντάρτικου να παντρεύονται μεταξύ τους και παπάδες για το σκοπό αυτό.

Οι περιπτώσεις αρκετών Εβραίων γυναικών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως διότι οι Εβραίοι δεν αναφέρονται ούτε στη γενικότερη βιβλιογραφία για την Αντίσταση ούτε στις νεώτερες μελέτες για τις γυναίκες στο αντάρτικο. Η Ντόρα Μπουρλά πολέμησε στα βουνά της Μακεδονίας και ήταν γνωστή στους συμπολεμιστές της ως Ταρζάν. Μία άλλη Ντόρα, η Ραμπάν, ανήκε σε μια μάχιμη μονάδα τριάντα γυναικών. Όταν τελείωσε ο πόλεμος στην Ελλάδα, ένας Εβραίος αντάρτης την γλίτωσε λέγοντάς της ότι η κομμουνιστική ηγεσία είχε αποφασίσει να στείλει τη μονάδα της στην Κορέα ως δείγμα αλληλεγγύης. Η Ντόρα ήταν τυχερή, γιατί απ' ό,τι θυμάται όλες οι συναγωνίστριές της σκοτώθηκαν στην Κορέα.

Άλλες Εβραίοπούλες αναδείχτηκαν σε σημαντικές θέσεις στον ΕΛΑΣ λόγω της δυναμικής τους προσωπικότητας. Η Κάρμεν Κάκις από τη Δράμα, για παράδειγμα, με τα κόκκινα μαλλιά και τη γλυκιά φωνή της στο τραγούδι, ήταν καπετάνισσα, εντεταλμένη να στρατολογεί γυναίκες στην Αντίσταση.⁶ Πολλές φορές την έστειλαν στη Σκόπελο για ανάπαυση⁷ όπου έμενε με τη Λιλή Μιτράνη. Η Μιτράνη ήταν δασκάλα από τη Θεσσαλονίκη που είχε ζητήσει από την κυβέρνηση μετάθεση σε μία ασφαλή περιοχή όπου θα μπορούσε να διδάσκει φανερά ως Εβραία. Αυτό κατόρθωσε να κάνει στη Σκόπελο όπου παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Παράλληλα, ανήκε στη Αντίσταση και προσέφερε κατά καιρούς τη φιλοξενία της σε όσους συναγωνιστές την είχαν ανάγκη.⁸

Ύστερα από την αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα, βρετανικές και ελληνικές δυνάμεις τους αντικατέστησαν, συνοδευόμενες από δυτικούς δημοσιογράφους. Παρακάτω θα δούμε αναφορές Βρετανών και Παλαιστινίων δημοσιογράφων. Εδώ θα σταθούμε στην ιστορία μιας καπετάνισσας, όπως την έγραψε ο ατρόμητος Ελληνοαμερικανός ανταποκριτής Κωνσταντίνος Πούλος, που μπήκε στην Ελλάδα στα μέσα Αυγούστου 1944 και βρισκόταν ήδη στην Αθήνα μία μέρα πριν φτάσουν οι βρετανικές δυνάμεις.⁹

Αθήνα, 23 Οκτωβρίου (ΟΝΑ-ραδιοφωνικώς). Η Σαρίκα Γ., μία δεκαοχτάχρονη Ελληνοεβραία από τη Χαλκίδα, είναι λοχαγός μιας διμοιρίας Ελληνίδων ένστολων ανταρτισσών που βρίσκονται στο νησί της Εύβοιας. Φορώντας ένα ζευγάρι μπότες Βρετανού στρατιώτη και κασκέτο, καθώς και σακάκι και στολή ιππασίας φτιαγμένη από Αμερικανική κουβέρτα, οδηγεί τη διμοιρία της κάθε μέρα στις επιχειρήσεις που διατάζει το αντάρτικο σύνταγμα στο οποίο ανήκει.

Είναι μια κοντή, γεροδεμένη κοπέλα με σκούρα μαλλιά και γαλανά μάτια. Τρέχει σαν άντρας και μπορεί να κατεβάσει με το τουφέκι ένα καρύδι από ένα δέντρο σε απόσταση 200 γιάρδων. Δίνει οδηγίες βηματισμού στη διμοιρία της που κατεβαίνει το βουνίσιο μονοπάτι με τόνο ζωηρό και υπερήφανο· άλλοτε φωνάζοντας ένα σταθερό «Επ, Επ, Επ», κι άλλοτε κρατώντας το ρυθμό με το μπράτσο της.

Μόνο μετά την παράδοση των Ελλήνων στους Ιταλούς αναγκάστηκε να διαφύγει στα βουνά. Από εκεί, ντυμένη σαν χωρική, γυρνούσε πότε-πότε πίσω στην γερμανοκρατούμενη Χαλκίδα για να μαζέψει πληροφορίες για το αντάρτικο σύνταγμά της. Όταν αυτό έγινε πολύ επικίνδυνο, άρχισε να διδάσκει σε σχολεία στο βουνό. Κατόπιν πήγε να εργαστεί στα κεντρικά γραφεία της Αντίστασης. Και αργότερα, όταν οργανώθηκε λόχος ανταρτισσών, διάλεξαν αυτήν για λοχαγό τους.

Από ολόκληρη τη μεγάλη οικογένειά της, από όλες τις αδελφές και τους γαμπρούς και τους θείους, μόνο αυτή και η μητέρα της έχουν μείνει. «Αυτή είναι η πατρίδα μου», μου είπε η Σαρίκα. «Εδώ γεννήθηκα και μεγάλωσα. Οί Έλληνες είναι ο λαός μου, ο αγώνας τους είναι αγώνας μου. Εδώ ανήκω».

Η Σαρίκα είναι μία από έναν απίστευτο αριθμό Ελληνίδων που συμμετείχαν στην ατρόμητη Αντίσταση. Καμιά φορά δημιουργείται η εντύπωση ότι στα βουνά υπήρχαν πιο πολλές γυναίκες από άντρες.¹⁰

Είδα οργανώτριες, μαγειρίσσες, πλύστρες, κοινωνικές λειτουργούς και νοσοκόμες να εκτελούν τα καθήκοντά τους ακούραστες κάτω από τις πιο δύσκολες συνθήκες. Δούλευαν δέκα έως δώδεκα ώρες την ημέ-

ρα οργανώνοντας γυναικείες επιτροπές περίθαλψης, σχολεία, βρεφικούς σταθμούς, κλινικές και νοσοκομεία στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές της Ελλάδας.

Παρακολούθησα μια διαδήλωση τεσσάρων χιλιάδων γυναικών και δεκαεφτά ιερέων, μαζεμένων από διάφορες περιοχές που εκτεινόταν σε μία ακτίνα τριανταπέντε χιλιομέτρων, να βαδίζουν προς ένα χωριό που βρισκόταν κάτω από την κυριαρχία των Ναζί για να απαιτήσουν την απελευθέρωση δεκάδων ομήρων. Δεν πέτυχαν τον στόχο τους, αλλά καθώς εγώ έφευγα εκείνες συζητούσαν για τα λάθη τακτικής που είχαν κάνει και σχεδίαζαν μία μεγάλη μαζική διαδήλωση καλώντας κι άλλες γυναίκες από άλλα χωριά.

Στη Ρούμελη πολλοί μου διηγήθηκαν την ιστορία της Αριάδνης Ντάλαρη, μιας οδοντιάτρου από τη Λαμία που την βασάνιζαν οι Ναζί για δεκαπέντε ημέρες, προσπαθώντας να την κάνουν να μιλήσει για την Αντίσταση. Αφού δεν κατάφεραν να την κάνουν να λυγίσει, την έστησαν στον τοίχο και την τουφέκισαν. Δίπλα της στεκόταν μια ομάδα γυναικών που τραγουδούσε αντάρτικα τραγούδια.

Διηγούνται επίσης την ιστορία μιας άλλης γυναίκας από τη Ρούμελη, της Αγγελικής Μοντεσάντου, που καταδικάστηκε σε θάνατο για αντιστασιακές πράξεις. Όταν ανέβηκε στην εξέδρα έβαλε η ίδια τη θηλιά γύρω από τον λαιμό της, την έσφιξε και φώναξε: «Πεθαίνω ευτυχής γιατί πεθαίνω για την πατρίδα μου».

Παρακολούθησα μια γυναικεία οργάνωση περίθαλψης να πηγαίνει από χωριό σε χωριό μαζεύοντας φαγητό και παλιά ρούχα για τις οικογένειες των οποίων τα σπίτια είχαν καεί από τους Γερμανούς. Μετά το πέρασμα των Ναζί, είδα τις γυναίκες να ξεθάβουν σάκους σιτάρι από τις κρυψώνες τους, κάτω από τα χωμάτινα πατώματα των σπιτιών τους. Σε άλλα μέρη είδα γυναίκες να κουβαλούν φαγητό και πολεμοφόδια σε απομονωμένα φυλάκια και φρουρές ανταρτών.

Ο Πούλος ήταν ένας ενεργητικός και επιθετικός ανταποκριτής, με καλό μάτι και καλή πένα. Χωρίς αμφιβολία έφερε πίσω μαζί του και πολλές άλλες καλές ιστορίες τις οποίες, όμως, δεν πρόλαβε να αναλύσει ή να καταγράψει. Ήταν, όμως, ο πρώτος που κατέγραψε για τους Συμμάχους – ήδη από τον καιρό του πολέμου – την ιστορία των ηρωικών γυναικών που υπηρέτησαν την Ελλάδα κατά την Κατοχή. Άλλες ιστορίες και αναλύσεις βγήκαν στο φως πενήντα χρόνια αργότερα από τις Αλταμιράνο, Χαρτ, Φουρτούνη και άλλους.¹¹ Οι ιστορίες των Εβραίων γυναικών, ωστόσο, παρέμειναν καταγεγραμμένες μόνο στην προφορική μνήμη, ή θάφτηκαν σε μεταπολεμικές καταθέσεις ή δυσεύρετες εκδόσεις στα εβραϊκά.

Η μορφή της Σαρίκας ήταν πολύ γνωστή στους δημοσιογράφους των

Συμμάχων, αν και ο Πούλος ήταν ο μόνος που της πήρε συνέντευξη και έγραψε ότι ήταν Εβραία. Εξαιτίας του μεταπολεμικού κατατρογμού των πρώην ανταρτών, η Σαρίκα μετανάστευσε στην Παλαιστίνη το 1946 και επέστρεψε σε έναν πιο συμβατικό τρόπο ζωής. Αυτή η πρώην καπετάνισσα στο αρχηγείο του ΕΛΑΣ στην Εύβοια, παντρεύτηκε τον Μαρτσέλο Φόρτη και έκανε οικογένεια. Αργότερα έδωσε συνέντευξη για τα ισραηλινά αρχεία. Όπως φαίνεται από την παρακάτω περίληψη, ο Πούλος είχε μόνον επιφανειακή γνώση γι' αυτήν την αξιοθαύμαστη νεαρή κοπέλα.

Η Σαρίκα (Σάρα Γεοσούα) ήταν αριστούχος μαθήτρια και ηγετική φυσιογνωμία στο γυμνάσιό της στη Χαλκίδα, την πρωτεύουσα της Εύβοιας. Ήταν ανηψιά του αντισυνταγματάρχη Μορδοχαίου Φριζή, που σκοτώθηκε στην Πρεμετή ενώ ήταν επικεφαλής επίθεσης ενάντια στους Ιταλούς εισβολείς. Όταν ήταν μόλις δεκαπέντε χρόνων, διέφυγε με τη μητέρα της στους γειτονικούς λόφους καβάλα σε ένα γαϊδούρι και βρήκε καταφύγιο στο χωριό Στενή, όπου δίδασκε στις γυναίκες ανάγνωση και γραφή ενώ, παράλληλα, προσπαθούσε να αφυπνίσει τη θηλυκή τους συνείδηση. Τέτοιες δραστηριότητες, που κατά κανόνα εκτελούνταν από τις κοπέλες της ΕΠΟΝ, αποτελούσαν τον πυρήνα της συμμετοχής της Αντίστασης στην κοινωνική επανάσταση που δονούσε την ελληνική ενδοχώρα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Όταν ειδοποιήθηκε ότι οι Γερμανοί άρχισαν να σαρώνουν την περιοχή, ο σύνδεσμός της την πήγε στα βουνά όπου η Σαρίκα άρχισε να δρα πιο ενεργά. Κρέμασε πάνω της δύο φυσεκλίκια και πήγαινε από χωριό σε χωριό και εξηγούσε την Αντίσταση στις γυναίκες. Κατάφερε έτσι να οργανώσει μια μονάδα από νεαρές κοπέλες, που αρχικά υπηρετούσαν ως βοηθητικές στους στρατώνες, δουλεύοντας στην κουζίνα, στο πλυσταριό κ.λπ. Αργότερα, τους έμαθαν να χειρίζονται τα όπλα και να παρασκευάζουν κοκτέιλ Μολότωφ (μπουκάλια γεμάτα βενζίνη με στουπί που ανάβονταν και ανατινάζονταν). Βρετανοί παρατηρητές περιέγραψαν αργότερα με θαυμασμό το παράδοξο θέαμα μια μικροκαμωμένης κοπελίτσας μπροστά στην οποία συντάσσονταν για επιθεώρηση άνδρες μαχητές δυο μέτρα μπόι.

Στις αρχές του 1944 ήταν έτοιμες να αναλάβουν δράση. Η καπετάνισσα Σαρίκα και οι δώδεκα επίλεκτες κοπέλες της αποτέλεσαν ιδιαίτερη διμοιρία αντιπερισπασμού στην Αντίσταση. Όταν προγραμματιζόταν μια ενέργεια ενάντια στους Γερμανούς, η Σαρίκα και η μονάδα της πήγαιναν με κοκτέιλ Μολότωφ σε ένα μακρινό χωριό όπου «παρίσταναν» την μονάδα επίθεσης. Οι Γερμανοί ανταπέδιδαν. Οι κοπέλες εξαφανίζονταν αφού θεωρούνταν υπεράνω πάσης υποψίας και η κύρια δύναμη της Αντίστασης εκτελούσε την ενέργειά της αλλού. Μια φορά την έστειλε ο διοικητής της στο χωριό Κάμπια, του οποίου ο τοπικός ιερέας ήταν πληροφοριοδότης των Γερμανών. Ντυμένη ως χωρική, η Σαρίκα τού είπε πονηρά ότι είχε κάτι

να εξομολογηθεί αλλά ντρεπόταν να το κάνει σε τέτοιο ιερό χώρο. Μόλις ο ιερέας βγήκε από την εκκλησία, οι αντάρτες τον συνέλαβαν. Η ιστορία διαδόθηκε γρήγορα στη γύρω περιοχή και η φήμη της μονάδας και της Εβραίας αρχηγού της αυξήθηκε ανάλογα.

Όταν οι Γερμανοί έμαθαν ότι η «δασκάλα» δρούσε έξω από το χωριό Στενή, έστειλαν έναν καταδότη για να την αποκαλύψει. Αντί για την Σαρίκα, όμως, έπιασε την ξαδέλφη της, την Μέντη Μόσκοβιτς, που ήταν επίσης δασκάλα. Είχε κάνει το λάθος να ζητήσει τη «δασκάλα». Οι Γερμανοί την συνέλαβαν και κατέστρεψαν το σπίτι όπου κρυβόταν. Στον καταδότη έδωσαν το προνόμιο να δολοφονήσει την Μέντη, αφού πρώτα την κακομεταχειρίστηκαν βάνουσα και την βασάνισαν. Όταν η Σαρίκα έμαθε τα καθέκαστα της τραγωδίας ζήτησε από τον διοικητή της την άδεια να πάρει εκδίκηση. Οι αντάρτες έμαθαν την ταυτότητα του καταδότη και η Σαρίκα πήγε στο χωριό. Στον δρόμο συνάντησε τον καταδότη και τον ρώτησε για την ξαδέλφη της. Εκείνος απάντησε, «επιτέλους την ξεφορτώθήκαμε την Εβραία δασκάλα». Η Σαρίκα έβγαλε το πιστόλι της και τον σκότωσε. Αυτή η πράξη ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τον θρύλο γύρω από το πρόσωπό της.

Κάποτε ήρθε η πληροφορία ότι οι Γερμανοί σχεδίαζαν μπλόκο στα περίχωρα της Χαλκίδας. Η Σαρίκα στάλθηκε να προειδοποιήσει τους κατοίκους. Σκαρφάλωσε σε μια στέγη και με ένα megáφωνο κάλεσε τους χωρικούς να διαφύγουν προς τους αντάρτες. Η νεανική της φωνή βρήκε απήχηση και οι νεαροί μπήκαν στην Αντίσταση. Όταν οι Γερμανοί αποχώρησαν από την Ελλάδα, η Σαρίκα γύρισε στη Χαλκίδα όπου συνέχισε να δουλεύει με τους νέους. Καθώς οι πρώην αντάρτες δεν έχαιραν της εκτίμησης των νέων ηγετών της Ελλάδας, η Σάρα σύντομα συνελήφθη, αλλά την έσωσε η φήμη της. Ο ανακριτής την συμβούλευσε να σπεύσει στον τοπικό Ραββίνο και να του ζητήσει να την στείλει στην Αθήνα, από όπου μπόρεσε να εγκαταλείψει την Ελλάδα. Από το 1946 ζει στα περίχωρα του Τελ Αβίβ με την οικογένειά της.

Η Εύβοια ήταν κατά τη διάρκεια του πολέμου το σημείο συνάντησης των Εβραίων προσφύγων από την Αθήνα (επρόκειτο κυρίως για επιζώντες από τη Θεσσαλονίκη που είτε είχαν διαφύγει πριν από τους διωγμούς είτε το έσκασαν με ξένα πιστοποιητικά υπό την αιγίδα των εκεί ιταλικών αρχών). Όλοι αυτοί επιβιβάζονταν σε καΐκια με προορισμό το τουρκικό λιμάνι Τσεσμέ. Αυτή η παράνομη υπηρεσία θαλάσσιων μεταγωγών – μία από τις διάφορες που χρησιμοποίησαν σαν δρόμο διαφυγής το Αιγαίο – είχε οργανωθεί από δύο αδελφούς, ο ένας ζούσε στην Αθήνα και ο άλλος στη Σμύρνη, σε συνδυασμό με τις εβραϊκές δυνάμεις άμυνας της Παλαιστίνης, τη Χαγκανά, και τελούσαν υπό την προστασία του ΕΛΑΣ. Χάρη στις ενέργειες αυτής της υπηρεσίας σώθηκαν πάνω από χίλιοι Εβραίοι, καθώς και

αρκετοί μη Εβραίοι Έλληνες, μεταξύ αυτών και ο Γεώργιος Παπανδρέου, μελλοντικός πρωθυπουργός.

Η Εύβοια είναι ένα νησί επιμήκους σχήματος δίπλα στην ακτή της κεντρικής Ελλάδας. Το νησί χωρίστηκε από την ηπειρωτική Ελλάδα εξαιτίας της ηφαιστειακής ενέργειας που τρέφει τις θερμές πηγές των Θερμοπυλών και δημιουργεί το μεταβλητό ρεύμα στη θάλασσα που τόσο απασχόλησε τον Αριστοτέλη. Το βορεινό της άκρο κείται απέναντι από το Βόλο και το νότιο συνεχίζεται σε μια σειρά από νησίδες που οδηγούν στο αρχιπέλαγος και γνέφει στα βουνά και τις παραλίες της Αττικής. Οι Εβραίοι της Χαλκίδας, της πρωτεύουσας του νησιού, διέφυγαν για να σωθούν στα βουνά, όπου και επέζησαν οι περισσότεροι.

Εβραίες μητέρες από το Βόλο περνούσαν στο βόρειο άκρο του νησιού και μοίραζαν τα παιδιά τους στα σπίτια των ορεινών χωριών για να τα κρύψουν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Εβραίοι από την Αθήνα, συμπεριλαμβανομένων και αρκετών προσφύγων από τη Θεσσαλονίκη, πέρασαν στην Εύβοια μέσω του Ωρωπού, στο μακρινό τους ταξίδι για τη σωτηρία με προορισμό τη Μικρά Ασία και τη Μέση Ανατολή. Η Εύβοια, πέρα από το καταφύγιο που προσέφερε, αποτελούσε, επίσης, σημαντικό συγκοινωνιακό κόμβο μεταξύ Αττικής και Τουρκίας. Η κίνηση γινόταν και προς τις δύο κατευθύνσεις· στρατεύσιμοι και πρόσφυγες ταξίδευαν προς ανατολάς διαμέσου του Αιγαίου, ενώ Έλληνες και Βρετανοί αξιωματικοί ταξίδευαν προς δυσμάς με διάφορα μεταφορικά μέσα προς την κατεχόμενη Ελλάδα.

Η περίπλοκη ιστορία αντίστασης και δωσιλογισμού, διάσωσης και προδοσίας, ηρωισμού και δειλίας, που χάραξαν την ιστορία της Εύβοιας κατά τη διάρκεια του πολέμου, δεν θα εξεταστεί εδώ. Αντιθέτως, θα ασχοληθούμε, κυρίως, με την οργάνωση της διάσωσης των Εβραίων όπως αυτή προκύπτει από τα στοιχεία των αρχείων της Χαγκανά στο Τελ Αβίβ. Κρίνουμε προτιμότερο να αρχίσουμε από την περιγραφή του πληροφοριακού υλικού που έφτανε τακτικά στα γραφεία του Εβραϊκού Πρακτορείου στην Ιερουσαλήμ. Το υλικό αυτό προερχόταν από πληροφορίες που συλλέγονταν κατά τη διάρκεια ανακρίσεων προσφύγων που είχαν καταφέρει να διασχίσουν το Αιγαίο και να φθάσουν στην Παλαιστίνη. Διάφορες υπηρεσίες τους έπαιρναν συνέντευξη καθ' οδόν.¹² Στη συνέχεια, το υλικό προωθείτο στην Ιερουσαλήμ, όπου χρησιμοποιείτο για τη σύνταξη ανακοινωθέντων για «ευρεία» κατανάλωση, καθώς και για τις βρετανικές και εβραϊκές υπηρεσίες που βρίσκονταν στο Κάιρο. Τα απόρρητα στοιχεία, όπως ονόματα ανθρώπων που θα μπορούσαν να παράσχουν βοήθεια ή, αντίθετα, να προκαλέσουν κίνδυνο, χρησιμοποιούνταν για να προετοιμάσουν πράκτορες που πήγαιναν στην ηπειρωτική Ελλάδα καθώς και για μεταπολεμική χρήση. Αξίζει να τονιστεί ότι συνιστάται προσοχή όσον αφορά τα ονόματα

Ελλήνων Χριστιανών: ορισμένα από αυτά είναι προφανώς ψευδώνυμα, άλλα έχουν γίνει αγνώριστα από τις πολλαπλές αντιγραφές, ενώ άλλα είναι αποτέλεσμα φημολογιών.

Η διαδρομή Εύβοια – Τσεσμέ, περνώντας μέσα από το ψηφιδωτό των νησιών του Αιγαίου, χρησιμοποιείτο από λαθρεμπόρους ήδη πριν από τον πόλεμο. Με τη διαμεσολάβηση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, οι Βρετανοί και οι Ναζί διαπραγματεύονταν την παροχή τροφίμων στους Έλληνες ενόψει του επικείμενου λιμού. Συμφωνήθηκε να σταλούν τουρκικά σιτηρά στην Ελλάδα μέσα σε σουηδικά πλοία που έφεραν τη σημαία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Σήμερα γνωρίζουμε ότι οι Βρετανοί εκμεταλλεύτηκαν αυτή τη συμφωνία, όπως επίσης και άλλες μεθόδους, για να εισάγουν πράκτορες στην Ελλάδα. Οι Γερμανοί πιθανόν να το ήξεραν ή τουλάχιστον να το υποψιάζονταν. Παρόλα αυτά τα πλοία ταξίδεψαν και μολονότι ο λιμός δεν απετράπη, τα τρόφιμα έσωσαν χιλιάδες ζωές που διαφορετικά θα είχαν χαθεί.

Εκατοντάδες Εβραίοι άρχισαν να καταφθάνουν στην Εύβοια, ιδιαίτερα μετά τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν έγινε φανερό ότι οι Γερμανοί επρόκειτο να τους συλλάβουν. Μόλις οι Εβραίοι της Αθήνας αντιλήφθηκαν τον κίνδυνο (βλ. κεφ. 6), άρχισαν να φεύγουν προς τα βουνά ή την Εύβοια. Ο δεύτερος δρόμος μέσω του Μαραθώνα προς τον Ωρωπό, ήταν σχετικά ασφαλής γιατί ελεγχόταν, ως ένα βαθμό, από συμμορίες της Αττικής. Οι Εβραίοι μπορούσαν να ταξιδέψουν με το αυτοκίνητο ενός φίλου, με ταξί ή ακόμη και με το λεωφορείο μέχρι την ακτή, από εκεί να περάσουν απέναντι στο νησί και να βρουν καταφύγιο, με τη βοήθεια του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ ή ανεξάρτητα από αυτούς, στα τοπικά χωριά μέχρι να κανονίσουν το πέρασμά τους – διαμέσου θάλασσας – στην Τουρκία. Έτσι, ο Έλι Χασσίδ σε ηλικία είκοσι ετών, διέφυγε από τη Θεσσαλονίκη τον Μάρτιο του 1943 μαζί με τον Ιωσήφ Χασσίδ και πήγε με το τρένο στην Αθήνα όπου έμειναν μέχρι το Σεπτέμβριο. Στη συνέχεια, πήραν το λεωφορείο για τον Ωρωπό, πέρασαν στην Εύβοια και πήγαν στους αντάρτες στην Άνω Στενή. Ο Γιουμ-τάρ Μωσέ και αρκετοί άλλοι Εβραίοι από τα Ιωάννινα πέρασαν επίσης από τον Ωρωπό στους αντάρτες της Ερέτριας τον Οκτώβριο του 1943.¹³

Σύντομα έγινε κατανοητό ότι χρειαζόταν μία πιο οργανωμένη μέθοδος διαφυγής. Μετά από,τι ειπώθηκε σε προηγούμενα δημοσιεύματα, η επαφή φαίνεται να έγινε με πρωτοβουλία των ανταρτών του νησιού. Η αναφορά βασίζεται σε συνέντευξη με τον Αλμπέρτο Αμαρίλιο (ψευδώνυμο «Αλέκος») που υπήρξε γνωστός Σιωνιστής στη Θεσσαλονίκη μέχρι το 1941.¹⁴

Λίγο πριν φύγει από την Ελλάδα, στις 19 Απριλίου, τον πλησίασαν δύο ηγέτες των ανταρτών στην Εύβοια, ο Βύρων και ο Μίμης, και τον κάλεσαν σε ένα εστιατόριο. Είχαν ακούσει ότι είχε επαφές με τους διοικητές του βου Συντάγματος στα Καλύβια και του πρότειναν να τους μεταφέρει

την επιθυμία τους να έρθουν σε επαφή με το Κόμμα της Αριστεράς στην Παλαιστίνη για το οποίο είχαν ακούσει πολλά. Εξέφρασαν τις ευχαριστίες τους για τις εκατοντάδες ζευγάρια μπότες (διακόσιες για την ακρίβεια) που «τους είχαν στείλει οι Εβραίοι» και ζήτησαν να οργανωθούν οι Εβραίοι της Τουρκίας για να τους στείλουν χρήματα, πυρομαχικά και ρουχισμό. Ο σύνδεσμός τους θα ήταν ο Μιχαήλ Τραγώνης, στο χωριό Κουστέ κοντά στο Τσεσμέ. Έδωσαν στον Αμαρίλιο μισό χαρτονόμισμα πέντε χιλιάδων δραχμών ως σημείο αναγνώρισης για να κάνει την επαφή, αλλά αυτός δεν κατάφερε να κανονίσει τίποτα στη Σμύρνη και μεταβίβασε τις πληροφορίες και το χαρτονόμισμα στον ειδικό Αμερικανό απεσταλμένο στη Σμύρνη, τον Homer Davis (Χόμερ Ντέιβις).¹⁵ Ο Ντέιβις τού ζήτησε να κάνει γραπτή αναφορά για την κατάσταση στην Ελλάδα και τα εμπόδια που συναντούσαν οι Εβραίοι στη διαφυγή τους. Την αναφορά τη διάβασαν επίσης οι A. Barki (Α. Μπαρκή) που εργαζόταν για την Τζόιντ και ο Maurice J. de Givies (Μωρίς ντε Τσάβες) του Εβραϊκού Πρακτορείου. Σύμφωνα με τον Ehud Avriel (Εχούντ Αβριέλ), η Μοσάντ (Οργάνωση για την παράνομη μετανάστευση – κλάδος της Χαγκανά) έστειλε στις αρχές του 1944 τον Moshe Agami (Μοσέ Αγκάμι) στη Σμύρνη, για να δει τον Μπαρκή ο οποίος είχε ήδη αρχίσει να στέλνει λαθραία τρόφιμα και φάρμακα στον αδερφό του στην Αθήνα.¹⁶ Ο Μπαρκή έστειλε τον Αγκάμι στον Θωμά, τον αρχηγό των λαθρομεταφορέων, ο οποίος πληροφόρησε τον Αγκάμι ότι ήταν μέλος του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.¹⁷ Σύντομα συνάφθηκε συμφωνία που όριζε ότι η Μοσάντ θα πλήρωνε μία χρυσή λίρα για κάθε Εβραίο που θα έφθανε στην Τουρκία. Χάρη σε αυτήν την οδό διαφυγής, έφτασαν ως το τέλος του πολέμου πάνω από χίλιοι Εβραίοι με ασφάλεια στις τουρκικές ακτές. Από εκεί, στάλθηκαν μέσω Συρίας στην Παλαιστίνη, στη χερσόνησο του Σινά και στην Αίγυπτο. Ορισμένοι προσπάθησαν να περάσουν με δικά τους μέσα και μερικοί από αυτούς δεν τα κατάφεραν.¹⁸

Πώς οργανώθηκαν, όμως, τα πράγματα στην Εύβοια; Κάτω από ποιες συνθήκες γινόταν το ενδιάμεσο πέρασμα στο δρόμο για τη σωτηρία; Οι Εβραίοι, για όσο καιρό βρίσκονταν στο νησί, χρειαζόνταν κατάλυμα και προστασία. Ο Αμαρίλιο έδωσε λεπτομερή περιγραφή της ελληνικής Αντίστασης στην Εύβοια. Τον είχε φιλοξενήσει το 6ο Σύνταγμα που είχε τη βάση του στα Καλύβια. Απαρτιζόταν από πέντε έως δέκα τάγματα, το καθένα από τα οποία είχε 100 με 120 άνδρες κάτω από έναν καπετάνιο. Κάθε τάγμα διαιρούσαν σε ομάδες με δέκα έως είκοσι άνδρες η καθεμία. Κάθε σύνταγμα είχε δύο κομισάριους, ονομαζόμενους «πολιτικούς», οι οποίοι ήταν διορισμένοι από το ΕΑΜ και ήταν υπεύθυνοι για τα στρατιωτικά θέματα. Οι πολιτικοί του βου Συντάγματος ονομάζονταν Νικήτας και Ντόμπρος. Μια αμερικανική ομάδα συνδέσμου με δώδεκα στρατιωτικούς υπό την αρχηγία ενός Άγγλου λοχαγού, ονόματι Τζέιμς, ζούσε χωριστά

από τους αντάρτες.¹⁹ Οι δύο κομισάριοι, Βύρων και Μίμης, που είχαν την ιδέα για τη διοργάνωση εφοδιασμού, παραπονούνταν ότι οι Βρετανοί τους στερούσαν πολεμοφόδια, προτιμώντας τον αντίπαλό τους, τον ΕΔΕΣ.²⁰

Ο ΕΛΑΣ, όμως, είχε περίπου 100.000 έως 120.000 άνδρες και έλεγχε όλα τα βουνά της Ελλάδας, ενώ ο ΕΔΕΣ ήταν περιορισμένος στην Ήπειρο. Αυτή η πληροφορία έμελλε να γίνει γενικώς γνωστή στην Παλαιστίνη όταν έφτασαν εκεί Παλαιστίνιοι δημοσιογράφοι μαζί με τους Βρετανούς «απελευθερωτές».²¹ Στο μεταξύ, βοήθησε να δημιουργηθούν στενοί δεσμοί που βοήθησαν τους Εβραίους που προσπαθούσαν να γλιτώσουν, καθώς και τους επιζώντες κατά τους πρώτους μήνες μετά την υποχώρηση των Γερμανών.

Ο Αμαρίλιο έδωσε πιο σαφείς πληροφορίες για συγκεκριμένους αντάρτες στην Εύβοια και για σημαντικά πολιτικά πρόσωπα στην Αθήνα. Ο Μίμης, ένας από τους ηγέτες των ανταρτών στην Εύβοια, ήταν υπεύθυνος για τα δρομολόγια των πλοίων. Ήταν επίσης σιτιστής και υπεύθυνος για τα εφόδια και τον οικισμό. Έτρεφε ειλικρινή συμπάθεια για τους Εβραίους και ήταν συνειδητοποιημένος σοσιαλιστής. Ανώτερός του ήταν κάποιος Βύρων και κατώτερός του ένας ονόματι Στάθης. Ο Γιάννης Αγκίλας, πρόεδρος του χωριού Γραμματικό, βοήθησε στη διάσωση Εβραίων. Σύνδεσμός του ήταν ο Γεώργιος Μαύρος, ένας δικηγόρος που ήταν συνέταιρος σε ένα κατάστημα υφασμάτων με τον Σολομώντα Καμχή, πιστό υποστηρικτή του Βενιζέλου. Ο Μαύρος ήταν σημαντική πολιτική φυσιογνωμία που συμεριζόταν τους Εβραίους και τους βοηθούσε. Ένας άλλος εξέχων βενιζελικός που βοήθησε Εβραίους ήταν ο Κώστας Γαλανός (ψευδώνυμο Μπάρμπας). Η αστυνομία τού ζητούσε συχνά να ασκήσει την επιρροή του, δεδομένου ότι ήταν σημαντική ηγετική φυσιογνωμία του ΕΑΜ. Ο Αριστοτέλης Κοντογούναρης, διευθυντής του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και φίλος του Μαύρου, είχε επίσης βοηθήσει εθελοντικά Εβραίους. Οι τρεις τελευταίοι ήταν σημαίνοντα πρόσωπα στην Αθήνα και είχαν καλές επαφές με τους Βρετανούς. Ένας από τους στενούς φίλους του Αλχανάτη, ο Καραμετζάνης, ήταν κεντρικό πρόσωπο στον ΕΑΜ. Τον Σεπτέμβριο του 1943 οργάνωσε τη διαφυγή στα βουνά κάπου 1.500-2.000 Εβραίων.²² Ο Νίκος Μητούδης από τη Θεσσαλονίκη ήταν μέλος του ΕΑΜ και βοήθησε Εβραίους παρέχοντάς τους πλαστές ταυτότητες ώστε να μπορέσουν να φύγουν από τη Θεσσαλονίκη. Ένα άλλο σημαντικό μέλος του ΕΑΜ που συνέδραμε τους Εβραίους ήταν ο Κώστας Παππάς, ο οποίος ήταν και πρώην διοικητικό στέλεχος του Ελληνικού Κοινοβουλίου. Ο Φοίβος Παπαχρυσάνθου είχε ένα μεγάλο τυπογραφείο, όπου τύπωνε χαρτονομίσματα για την ελληνική κυβέρνηση. Ο Κώστας Ζαβιτσιάνος ήταν, επίσης, μέλος με σημαντική παρουσία μέσα στο ΕΑΜ και έλεγχε το κυβερνητικό ταμείο στην Αθήνα. Συνέπασχε με τον εβραϊκό πληθυσμό και τους βοηθούσε παρέχοντάς τους χριστιανικές ταυτότητες που προμηθεύονταν μέσω

των κυβερνητικών επαφών του. Στη λίστα του Αμαρίλιο θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τον Σωτήρη Παπαστρατή, ο οποίος ήταν επικεφαλής των ανταρτών που ήταν επιφορτισμένοι με το δίκτυο διαφυγής, σύμφωνα με μαρτυρία του Ιωσήφ Λοβίγγερ, μετέπειτα προέδρου του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου.

Ο Αμαρίλιο φρόντισε να αναφέρει τα άτομα στην Εύβοια που βοήθησαν τους Εβραίους. Μεταξύ αυτών κάποιος Δέδης, κεντρικό πρόσωπο στο ΕΑΜ, που έδρασε κοντά στα Ζάρακες και Τσακαίοι. Ο κυβερνήτης Στέλιος Χιώτης ήταν πρόσωπο εμπιστοσύνης που μετέφερε Εβραίους στην Τουρκία και ήταν φίλος ενός ιατρού στη Βάθεια, που ήταν γνωστός με το όνομα Κύριος. Ο Πτέραρχος Γεώργιος Λεμπίσης, προπολεμικά αρχηγός της αεροπορίας στη Μακεδονία, ήταν μασόνος και βοήθησε Εβραίους στην Αθήνα.²⁴ Συγγενής του ήταν ο δικηγόρος Σωτήρης Λεμπίσης, ηγετικό στέλεχος των ανταρτών στην Εύβοια. Πράκτοράς τους ήταν ο νεαρός Πετράκης που συνόδευε Εβραίους από την Αθήνα στην Εύβοια. Ο Πετράκης ήταν φίλος του Μωρίς Σαπόρτα. Ο Καπετάν Σταμάτης μετέφερε με πλοίο Εβραίους από την Ελλάδα. Ανάμεσα στους συνδέσμους που πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για να βοηθήσουν Εβραίους ήταν μεταξύ άλλων: ο Χρήστος Αναστασίου από την Εύβοια, που πληρώθηκε δύο εκατομμύρια δραχμές για να φέρει Εβραίους από την Αθήνα, ένας φοιτητής ονόματι Κώστας, που πληρώθηκε μία λίρα και δέκα σελίνια για κάθε Εβραίο που οδήγησε στο Μαραθώνα, ο Νίκος Κωστόπουλος, καπετάνιος από τον Πειραιά, ο οποίος μετέφερε με πλοίο Εβραίους στην Τουρκία και ένας πλοιοκτήτης ονόματι Γιάννης Κουκουλομάτης από την Αθήνα μπορούσε να μισθωθεί για να μεταφέρει Εβραίους στην Τουρκία.

Οι αναφορές του Αμαρίλιο μας δίνουν το κοινωνιολογικό προφίλ της ηγεσίας της Αντίστασης, γεγονός που μας βοηθά να εξηγήσουμε καλύτερα τη διαφορετική μοίρα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας. Στη Θεσσαλονίκη οι Εβραίοι ήταν σχετικά απομονωμένοι από τον υπόλοιπο πληθυσμό καθώς η κυριότερή τους απασχόληση ήταν το εμπόριο. Έτσι η Θεσσαλονίκη δεν ανέδειξε πολλούς Εβραίους ελεύθερους επαγγελματίες ή διανοούμενους που θα μπορούσαν να συνάψουν σχέσεις με ομολόγους τους στην ευρύτερη κοινωνία.²⁵ Αντίθετα στην Αθήνα (βλ. Κεφ. 6) οι Εβραίοι ακολουθούσαν επιτυχείς επαγγελματικές σταδιοδρομίες από τα τέλη του 19ου αιώνα. Τα πρόσωπα που ο Αμαρίλιο αναφέρει ως φίλους των Εβραίων στην Αθήνα ήταν βενιζελικοί, όπως ήταν και οι ίδιοι οι Εβραίοι φίλοι τους.²⁶ Στη Θεσσαλονίκη, όπως είδαμε προηγουμένως, ήταν Χριστιανοί της κατώτερης ή της μεσαίας τάξης, φοιτητές και απόστρατοι εκείνοι που είχαν φιλίες με τους κοινωνικά ισότιμους Εβραίους. Στην Αθήνα, πολλοί φιλοεβραίοι ήταν μασόνιοι και χρειάζεται να μελετηθεί περισσότερο η απήχηση αυτής της οργάνωσης στους Έλληνες στρατιωτι-

κούς, την εκκλησιαστική ιεραρχία και τους Εβραίους επαγγελματίες.²⁷ Και τέλος, το οικογενειακό δίκτυο – που περιλαμβάνει και στενούς φίλους – έφερε τα χαρακτηριστικά της γενικής δομής του ελληνικού παραδοσιακού πατριαρχικού συστήματος. Το φαινόμενο αυτό ήταν χαρακτηριστικό των Αθηναίων Εβραίων, που είχαν την ίδια παιδεία, ενδιαφέροντα και γλώσσα με τους Έλληνες που συναναστρέφονταν. Είναι εξαιρετικής σημασίας ο ρόλος που έπαιξε το ΕΑΜ στην Αθήνα στο δίκτυο διάσωσης και περιθάλψης Εβραίων και πρέπει να εξετάζεται ξεχωριστά από τη συμπεριφορά του ΚΚΕ προς τους Εβραίους, η οποία ήταν επίσης θετική, όπως είδαμε παραπάνω (Κεφ. 1).

Ο Αμαρίλιο αναφέρει, επίσης, στη λίστα του ορισμένα ονόματα τοπικών αξιωματούχων και αξιωματικών του ΕΛΑΣ στην Εύβοια καθώς και μερικών υποστηρικτών του ΕΔΕΣ, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρει τη συμπεριφορά τους απέναντι στους Εβραίους. Μεταξύ αυτών ήταν: ο Βύρων, ο προϊστάμενος του Μίμη, που επιστράτευσε τον Αμαρίλιο για να οργανώσει ανεφοδιασμό μέσω της Χαγκανά και ο Στάθης, ο υφιστάμενος του Μίμη. Ο Νικήτας και ο Ντόμπρος, πολιτικοί κομισάριοι του βου Συντάγματος, ο Ερμής, ο αρχηγός των ανταρτών στην Ευαγγελίστρα, ο Κώστας ή Κωνσταντίνος Γεωργίου, αγγελιοφόρος προς την Τουρκία και Αίγυπτο. Ο Λουκάς, αξιωματικός ανακριτής του ΕΑΜ στους Τσακαίους, ο Μιχάλης, αρχηγός ανταρτών στον Λιμνιώνα, ο Μίχος, φαρμακέμπορος στην Αθήνα και μέλος του ΕΔΕΣ που βοήθησε Εβραίους να ξεφύγουν προς την Αίγυπτο, ο Μήτσος, αρχηγός ανταρτών στο Γραμματικό, και ο μυστηριώδης Μιχαήλ Τραγώνης, αντιπρόσωπος του ΕΛΑΣ στην Τουρκία.

Στις αρχές του 1944, το Γραφείο Εβραϊκών Υποθέσεων και Μετανάστευσης στην Ιερουσαλήμ ήξερε, μέσω της αναφοράς του Αμαρίλιο, ότι ο Λέων Αζουλαί είχε διοριστεί από το ΕΑΜ αντιπρόσωπος όλων των Εβραίων προσφύγων στην Εύβοια. Ο Λέων την εποχή αυτή είχε κιάλας συμπληρώσει δυο χρόνια ως μέλος του ΕΑΜ και ήταν ο πιο κατάλληλος να οργανώσει μια κατάσταση που καθημερινά γινόταν δυσκολότερη και περισσότερο επικίνδυνη. Μία ενδεχόμενη μαζική συρροή Εβραίων στο νησί θα σηματοδοτούσε μία είδους αποσταθεροποίηση. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να οδηγήσει τους Γερμανούς να προβούν σε μαζικές συλλήψεις και σκληρή τιμωρία του τοπικού πληθυσμού. Υπήρχαν εξάλλου αρκετοί καταδότες για να ειδοποιήσουν τους Γερμανούς για το πώς εξελισσόταν η κατάσταση.²⁸ Μία εσωτερική απόρρητη αναφορά καταγράφει τις τοποθεσίες όπου βρίσκονταν Εβραίοι στο νησί. Ο Λέων Αζουλαί βρισκόταν στο χωριό Γυμνόν όπου ήταν επικεφαλής εικοσιτεσσάρων Εβραίων. Ο Ισαάκ Χανέν (ψευδώνυμο «Σοφιανός») ήταν επικεφαλής πενήντα Εβραίων. Στο χωριό Θεολόγος υπήρχαν αρκετοί Εβραίοι από τη Χαλκίδα και στη Μαγούλα βρίσκονταν δεκατέσσερις Εβραίοι. Στο αρχηγείο των ανταρτών,

τέλος, στη Στενή βρίσκονταν πενήντα Εβραίοι. Η αναφορά τονίζει ότι ο Ραββίνος παρέμενε στη Χαλκίδα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Αμαρίλιο δεν αναφέρει τη Σαρίκα ούτε κατονομάζει κανέναν άλλον από τους Εβραίους αντάρτες.

Νέες αποκαλύψεις, από τα πρόσφατα αποχαρακτηρισμένα έγγραφα του OSS, προσθέτουν ένα καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία της Εύβοιας. Στο τέλος του 1942, λίγο καιρό αφού οι Σοβιετικοί είχαν στείλει πράκτορες σε ελληνικές πόλεις και οι Βρετανοί είχαν εγκαταστήσει την αποστολή τους στη Στερεά Ελλάδα, οι Αμερικανοί άρχισαν να εξετάζουν τα ενδεχόμενα πεδία δράσης που θα μπορούσαν να έχουν στην Ελλάδα. Οι περισσότεροι ερευνητές, ακολουθώντας τις βρετανικές θέσεις της εποχής του πολέμου και βασιζόμενοι στην εσωτερική αμερικανική πολιτική, έχουν παντελώς αγνοήσει το αμερικανικό ενδιαφέρον προς την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η Ιταλία, άλλωστε, ήταν σύμμαχος του Άξονα· τα αμερικανικά στρατεύματα βρίσκονταν στη Βόρεια Αφρική με κατεύθυνση προς την Τυνησία και προετοιμαζόνταν για εισβολή στην Ιταλία. Η αμερικανική στρατηγική φαινόταν αποφασισμένη να κάνει εισβολή στην Ευρώπη από το Νότο, για να απελευθερώσει τη Ρώμη, και από τα βορειοδυτικά, για να απελευθερώσει το Παρίσι. Ο OSS όμως είχε ευρύτερες βλέψεις.

Ο υποδιοικητής του OSS ήταν ο αντισυνταγματάρχης (αργότερα Συνταγματάρχης) Ulius L. Amoss (Γιούλιους Λ. Έιμος). Στις 25 Ιουνίου του 1942, έστειλε στον Ταγματάρχη David K. E. Bruce (Ντέιβιντ Κ. Ε. Μπρους), Διοικητή του τμήματος πληροφοριών του OSS, ένα «Βασικό Διάγραμμα για τη Δημιουργία και τη Λειτουργία του Τμήματος Μυστικών Πληροφοριών της Ανατολικής Ευρώπης».³⁰ Στις 11 Αυγούστου, ο Έιμος έστειλε νέο προσχέδιο για ένα Έκτακτο Ελληνικό Πρόγραμμα. Η εκπόνηση αυτού του σχεδίου υπήρξε πιθανότατα και ο λόγος για τον οποίο ο Έιμος είχε μπει στο OSS, στις 16 Δεκεμβρίου 1941, ύστερα από παράκληση του William Donovan (Ουίλιαμ Ντόνοβαν), ιδρυτή και διοικητή του OSS. Ο Έιμος είχε εξηγήσει τη λογική του σχεδίου του και την ανάγκη να κρατηθεί απόλυτα μυστικό³¹ στον Ντόνοβαν, παραθέτοντας περιληπτικά μία συζήτηση που είχε με κάποιον καθηγητή Karl Haushofer (Καρλ Χάουσχοφερ) το 1922. Σύμφωνα με τον Έιμος, ο Χάουσχοφερ είχε εξαγγείλει μια «Γεω-πολιτική που επηρέαζε κάθε πολιτισμένο άνθρωπο στον κόσμο» και ιδιαίτερα τους Γερμανούς. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, η Ελλάδα ήταν το πιο σημαντικό από τα βαλκανικά κράτη!

Παρά τις συμφορές που είχε βιώσει η Ελλάδα ως αποτέλεσμα της Μικρασιατικής καταστροφής, παρά τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ανατροπές που επακολούθησαν και παρά την απειλή μιας τουρκικής εισβολής, ο Χάουσχοφερ τοποθετούσε την Ελλάδα στην υψηλότερη θέση

ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη, ακολουθούμενη από τη Γιουγκοσλαβία, την Τουρκία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Αλβανία. Και πρόσθεσε:

Η ήττα της Ελλάδας είναι προσωρινή. Η Ελλάδα είναι συνηθισμένη σε συμφορές και θα μετατρέψει και αυτήν σε επιτυχία. Οι Ελληνοαμερικανοί θα φέρουν νέα δύναμη στην πατρίδα, θα εισάγουν νέα προσόντα και επαγγέλματα... ..Οι «Παλιοί Έλληνες» θα στηρίξουν το εγχείρημα. Ένα κύμα πατριωτισμού θα παρασύρει κάθε ελληνική παροικία στον κόσμο.

Ο Χάουσχοφερ προέβλεπε εισροή χρημάτων από Έλληνες και φιλέλληνες, δημιουργία νέων ευκαιριών και ένα νέο κύμα μετανάστευσης. «Η Ελλάδα», είχε προφητεύσει, «έχει μεγάλη σημασία για τα μελλοντικά σχέδια της Γερμανίας». Η Ελλάδα ήταν το κλειδί για την ανατολική Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο εξαιτίας του δυναμικού της στο εσωτερικό και διεθνές εμπόριο, την πολιτική και την κατασκοπεία. Η Γερμανία σκόπευε να γεμίσει την Ελλάδα με μυστικούς πράκτορες και να την αναγκάσει να υποστηρίξει τα μελλοντικά σχέδια της Γερμανίας.

Εντυπωσιακή παρουσίαση, χωρίς αμφιβολία! Αν και ο Χάουσχοφερ, σύμφωνα με τον Έιμος, θεωρείτο τσαρλατάνος στη Δύση, ωστόσο ο ίδιος ο Έιμος ήταν αρκετά οξυδερκής για να κατανοήσει τη βασιμότητα των επιχειρημάτων του. Πράγματι, οποιοσδήποτε ανέλυε την αύξηση της γερμανικής επιρροής στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του 1930, θα αναγνώριζε τη σημασία που έδιναν οι Ναζί στον οραματισμό του. Γι' αυτό, ο Έιμος άρπαξε την ευκαιρία να αντικρούσει το σχέδιο Χάουσχοφερ υπό την προστασία του OSS. Το πρώτο στάδιο θα ήταν το Έκτακτο Ελληνικό Πρόγραμμα, η εφαρμογή του οποίου θα ετίθετο υπό την εποπτεία του Σταύρου Θεοφανίδη, υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας της Ελλάδας και ειδικού σε αμερικανικά θέματα, που τελούσε υπό τις διαταγές του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, αντιπροέδρου της εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης στο Κάιρο. Ο Έλληνας πρέσβης στην Άγκυρα θα συνέλεγε υλικό και θα το έστελνε στον Θεοφανίδη που βρισκόταν στη Νέα Υόρκη. Ο απώτερος έλεγχος, όμως, θα ανήκε στα χέρια του OSS. Τα στοιχεία θα προέρχονταν από την απανταχού ελληνική διασπορά την οποία ένωναν οι Έλληνες ναυτικοί. Οι ελληνικές αποικίες, από την Αιθιοπία ως τη Ρουμανία και από την Τουρκία ως τη Βιέννη, θα ήταν επίσης σημαντικές, καθώς περιελάμβαναν ένα από τα σπουδαιότερα θέατρα του πολέμου. Ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, υπουργός Εθνικής Ασφάλειας στην κυβέρνηση Μεταξά, μισθοδοτείτο ακόμη από την κυβέρνηση και δρούσε στη Νότιο Αμερική. Ο Ναύαρχος Κανάρης, της γερμανικής υπηρεσίας κατασκοπείας *Abwehr* (Άμπνερ), ήταν «Έλληνας» που υπηρετούσε στον γερμανικό στρατό και θα μπορούσε να πεισθεί να αλλάξει παράταξη. Το εγχείρημα του Έιμος για τη δημιουργία ενός παγκόσμιου δικτύου πιθανών Ελλήνων πρακτόρων

επισκίασε τελείως το φόβο των Αμερικανών για τους «Κομμουνιστές». Σχεδίασε και υποσχέθηκε να οργανώσει την ελληνοαμερικανική κοινότητα μέσω της ΑΗΕΡΑ (Αμερικανοελληνική Εκπαιδευτική Προοδευτική Ένωση), της πανταχού παρούσας στις ΗΠΑ ελληνικής αδελφότητας και μέσω της παγκόσμιας παρουσίας του ορθόδοξου κλήρου. Ο Ντόνοβαν εντυπωσιάστηκε τόσο, που αποφάσισε τη χρηματοδότηση του Ειδικού Ελληνικού Προγράμματος για ένα διάστημα έξι μηνών (από τον Ιανουάριο έως τον Ιούλιο του 1943). Το κόστος ανερχόταν στα 300.000 δολάρια. Στις 16 Ιουλίου, ο Ντόνοβαν πρότεινε τη συνέχιση του Προγράμματος και τη μετατροπή του από έκτακτο σε τακτικό. Πλάι στη βασική πολεμική του λειτουργία, τη συλλογή πληροφοριών στην ηπειρωτική Ελλάδα, προστέθηκε στη συνέχεια η συνεργασία με την αμερικανική Επιτροπή Προσφύγων Πολέμου κι έτσι, οι ενέργειες του Προγράμματος επεκτάθηκαν στη λήψη πρωτοβουλιών για τη διάσωση Εβραίων.

Ο Έιμος αποσύρθηκε από το Πρόγραμμα όταν αυτό άρχισε να λειτουργεί σε τακτική βάση. Χάρη, όμως, στη διορατικότητα και τα επιχειρήματά του για το πρόγραμμα, επετεύχθη ο μυστικός σύνδεσμος με τη βρετανική SIS (Μυστική Υπηρεσία Πληροφοριών) στο Κάιρο. Η συνεργασία αυτή είχε, αργότερα, ως συνέπεια την ανάπτυξη μίας σημαντικής αμερικανικής βάσης στην τουρκική ακτή, κοντά στο Τσεσμέ. Η βάση, με τη συνθηματική ονομασία «Βοστώνη», είχε τοποθετήσει θέσεις υποκλοπής μηνυμάτων σε ολόκληρο το Αιγαίο και χρηματοδοτούσε αποστολές στην ανατολική Ελλάδα και την Κρήτη.

Επικεφαλής της βάσης είχε τεθεί ο Ταγματάρχης John L. Caskey (Τζον Λ. Κάσκει).³² Ήδη από την 11η Ιουλίου του 1942, ο τότε λοχαγός Κάσκει είχε σταλεί στη Σμύρνη για να εγκαταστήσει εκεί κέντρο επαφών για την κατεχόμενη Ελλάδα. Σύνδεσμός του στην SIS ήταν ο Αντιπλοίαρχος N.C. Rees (N. Σ. Ρις), ο οποίος ήταν διοικητής βάσης σε άλλον κόλπο. Ο τόμος των αναφορών του Κάσκει σχετικά με τις αποστολές του αρχίζει με την «Εβδομαδιαία Αναφορά 1» της 30ης Δεκεμβρίου 1943 και φτάνει μέχρι την 5η Ιανουαρίου 1944.³³ Στο κεφάλαιο αυτό θα περιοριστούμε στις επαφές που είχε με την Εύβοια.

Στις 11 Ιανουαρίου, ο Κάσκει ανέφερε ότι οι αντάρτες της Εύβοιας δεν ήταν αξιόπιστοι. Ήταν δύσπιστοι απέναντι στους Βρετανούς οι οποίοι δεν είχαν καταφέρει να στείλουν αποστολή κοντά τους, αλλά ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με τους Αμερικανούς. Αυτή η σημείωση υπήρχε σχεδόν σε όλες τις αναφορές του OSS από την Ελλάδα και συνέτεινε στις προστριβές ανάμεσα στις αμερικανικές και τις βρετανικές αποστολές. Στις 4 Φεβρουαρίου, τρεις Ιταλοί στρατιώτες, τέσσερις Εβραίοι πρόσφυγες, και τριάντα πέντε Έλληνες πολίτες από την Εύβοια έρχονταν με καϊκι από την Εύβοια για να καταταγούν στον ελληνικό στρατό. Το καϊκι άραξε

στη βρετανική βάση, γεγονός που οδήγησε στην απόφαση εκ μέρους των Βρετανών να μην δέχονται πολίτες στο μέλλον. Στις 3 Μαρτίου, ο Λοχαγός Trig (Τρίγκ), κυβερνήτης του Άγιος Νικόλαος, ενός από τα δέκα καΐκια που εκτελούσαν το δρομολόγιο εκείνη την εποχή, δέχθηκε, ύστερα από παρακλήσεις των ανταρτών, να μεταφέρει εικοσιέξι Εβραίους πρόσφυγες στην Τουρκία. Στα μισά του δρόμου, όμως, το καΐκι χάλασε³⁴ και αναγκάστηκε να αράξει στην βάση του Ρις – κωδική ονομασία Κιοστέ – και να αφήσει τους πρόσφυγες εκεί. Ο Ρις παραπονέθηκε για την εισβολή αλλά αφού ο Κάσκειυ ζήτησε συγνώμη, ο Ρις δήλωσε ότι «ήταν πρόθυμος, αν χρειαστεί, να φροντίσει για τους πρόσφυγες που φέρνουν τα καΐκια μας αν αράζουν διακριτικά στη χερσόνησο του Τσεσμέ». Όσο για τον Κάσκειυ, εκείνος δήλωσε ότι δεν ενοχλήθηκε που ένα από τα καΐκια του καθυστέρησε μια εβδομάδα «προκειμένου να μεταφέρει σαράντα Εβραίους πρόσφυγες τους οποίους είχαν σίγουρα ξαλαφρώσει από τα υπάρχοντα τους» οι ντόπιοι Έλληνες υποπράκτορες.³⁵

Εδώ εντοπίζεται μια βασική διαφορά ανάμεσα στους Αμερικανούς και τους Βρετανούς. Οι Βρετανοί ενοχλήθηκαν που οι Εβραίοι γέμισαν την Εύβοια με πρόσφυγες και που, μέσα στον πανικό τους να φύγουν από την Ελλάδα, προκάλεσαν άνοδο των τιμών στα καΐκια. Και τα δύο αυτά γεγονότα εμπόδιζαν την εφαρμογή της βρετανικής οδηγίας να σώσουν βρετανούς στρατιώτες.³⁶ Συγχρόνως, χαλούσαν τα σχέδια των Βρετανών για λαθραία εισαγωγή Βρετανών πρακτόρων στην Ελλάδα. Αυτή η εκ πρώτης όψεως κατανοητή ενόχληση έκρυβε πίσω της ένα μεγαλύτερο βρετανικό πρόβλημα, αυτό των αραβικών παραπόνων και πιέσεων ενάντια στην εβραϊκή μετανάστευση στην Παλαιστίνη, την οποία οι Βρετανοί είχαν περιορίσει σύμφωνα με τον περίφημο Λευκό Χάρτη του 1939.

Τα πράγματα ξεκαθάρισαν κάπως κατά τη διάρκεια μίας συνεδρίασης στις 29 Απριλίου του 1944 μεταξύ του Ταγματάρχη Κάσκειυ, του Συνταγματάρχη Simonds (Σίμοντς) και του Ταγματάρχη Caridia (Καρίντια) της «A Force» (Δύναμης Α). Στη συνεδρίαση,

ο Συνταγματάρχης Σίμοντς ανέφερε ότι ο αυξανόμενος αριθμός των Εβραίων που έρχονταν (πληρώνοντας οι ίδιοι μεγάλα ποσά στους καπετάνιους των καϊκιών) προκαλούσε δυσκολίες στις σχέσεις μεταξύ της Δύναμης Α και των αντισημιτικών Τουρκικών αρχών. Για ανθρωπιστικούς λόγους, ο ίδιος δεν μπορούσε να αποτρέψει τη διάσωση των Εβραίων, αλλά πίστευε ότι για χάρη του πρωταρχικού στόχου η μεταφορά αυτή δεν θα έπρεπε να γίνεται από τις μυστικές υπηρεσίες που δρούσαν ήδη στην περιοχή. Εξέφρασε, μάλιστα, την ελπίδα να οργανωθεί εβραϊκή (!) υπηρεσία διάσωσης, που θα έκανε τις δικές της διαπραγματεύσεις με τους Τούρκους και θα χρησιμοποιούσε τα δικά της καΐκια.

Ο Κάσκεϋ εξέθεσε περιληπτικά το πρόβλημα που αντιμετώπιζε και ζήτησε οδηγίες από το Κάιρο:

Το OSS της Σμύρνης έχει πλήρη συνείδηση των κινδύνων που αφορούν στο έργο του και εμπεριέχονται σε κάθε ενέργεια που ενοχλεί τους Τούρκους και γι' αυτό αποφεύγει κατά κανόνα κάθε επιχείρηση διάσωσης και διαφυγής. Ο Ταγματάρχης Κάσκεϋ διαβεβαίωσε ότι θα καταβληθεί κάθε προσπάθεια για να μην επιβαρυνθεί η Δύναμη Α (A Force) με Εβραίους πρόσφυγες, αλλά τόνισε ότι ενόψει των πρόσφατων ανακοινώσεων του Προέδρου Roosevelt (Ρούσβελτ) και του Πρέσβη Steinhardt (Στάιναρντ) θα γινόταν ολοένα δυσκολότερο για μία αμερικανική υπηρεσία να αρνηθεί την παροχή βοήθειας σε εγκαταλειμμένους Εβραίους. Ο Ταγματάρχης Κάσκεϋ, όπως και ο αντιπλοίαρχος Ρις και άλλοι, πίστευαν ότι οι Τούρκοι σίγουρα δεν θα επέτρεπαν στους Εβραίους ένα τέτοιο εγχείρημα, τη δρομολόγηση, δηλαδή, καΐκιων για το δικό τους έργο διάσωσης. Το πρόβλημα ήταν περίπλοκο και η OSS της Σμύρνης ευχαρίστως θα δεχόταν κατευθυντήριες οδηγίες από το Αρχηγείο στο θέμα αυτό.

Η μνεία του Κάσκεϋ στις «πρόσφατες ανακοινώσεις» του Αμερικανικού Προέδρου και του Πρέσβη των ΗΠΑ στην Τουρκία συνδέεται με την τραγωδία γύρω από προειδοποιήσεις και την παροχή βοήθειας στους Εβραίους της πρώην ιταλικής ζώνης κατοχής. Στις 26 Ιανουαρίου 1944, ο Cordell Hull (Κόρντελ Χαλ), Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών, έστειλε εγκύκλιο τηλεγράφημα σε όλες τις αμερικανικές πρεσβείες, εκτός των Λονδίνου, Λισαβόνας, Μαδρίτης, Στοκχόλμης, Βέρνης και Άγκυρας, ανακοινώνοντας την ίδρυση της Επιτροπής Προσφύγων Πολέμου στο υψηλότερο επίπεδο της αμερικανικής κυβέρνησης (Υπουργεία Εξωτερικών, Οικονομικών και Πολέμου) «για να λάβει μέτρα για την άμεση διάσωση και περίθαλψη των Εβραίων της Ευρώπης και άλλων θυμάτων εχθρικού διωγμού». Για κάποιον λόγο, ο οποίος δεν αναφέρεται στα σχετικά με την Ελλάδα αρχεία του αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών, το εν λόγω μήνυμα δεν έφτασε στον Αμερικανό πρέσβη στο Κάιρο παρά μόνο τον Μάρτιο. Το Υπόμνημα προς το ελληνικό Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών στο Κάιρο, με ημερομηνία 16 Μαρτίου 1944, αναφέρει μόνο βοήθεια και διάσωση προσφύγων· οι Εβραίοι δεν μνημονεύονται καθόλου. Στις 23 Μαρτίου, ο Harold Schwartz (Χάρολντ Σβάρτς), Σύμβουλος της Πρεσβείας, εξηγεί τη μη παραλαβή του μηνύματος και το υπόμνημα. Ο Χαλ έστειλε τηλεγράφημα στις 24 Μαρτίου αναγγέλλοντας το βραδινό ραδιοφωνικό ανακοινωθέν του Προέδρου όπου προειδοποιούσε τον Άξονα και τους δορυφόρους του να μην βοηθήσουν «το πρόγραμμα του

Χίτλερ για εξόντωση των Εβραίων και άλλων παρόμοιων ομάδων». Στις 29 Μαρτίου, το ραδιοφωνικό ανακοινωθέν δόθηκε στην ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο και το ίδιο βράδυ ο Έλληνας πρωθυπουργός, Εμμανουήλ Τσουδερός, εξέδωσε διάγγελμα:

Απευθύνεται έκκληση σε όλους τους Έλληνες να λάβουν ιδιαιτέρως υπ' όψιν τους την πρότασή του να βοηθήσουν οι σύμμαχοι βαλκανικοί λαοί στη διάσωση και διαφυγή σε ουδέτερα ή φιλικά κράτη των Εβραίων που απειλούνται τώρα από έναν νέο και απάνθρωπο διωγμό. Η ίδια σύσταση ισχύει και για τα άλλα θύματα της ναζιστικής τυραννίας.

Το διάγγελμα αυτό μεταδόθηκε στην Ελλάδα την 31η Μαρτίου 1944 στις 1.15 μ.μ., 7.30 μ.μ. και 10.30 μ.μ.

Οι Εβραίοι που βρίσκονταν στην πρώην ιταλική ζώνη κατοχής συνελήφθησαν ανήμερα του εβραϊκού Πάσχα του 1944, που άρχισε το βράδυ της 24ης προς την 25η Μαρτίου. Ένα βουβό ερώτημα παραμένει αναπάντητο: γιατί παρεμβλήθη ένα χρονικό διάστημα δύο μηνών από την έκδοση του προεδρικού διατάγματος του Προέδρου Ρούσβελτ μέχρι την άφιξή του στον έμπιστό του πρέσβη στο Κάιρο Lincoln MacVeagh (Λίνκολν Μακ Βη);

Διάφορες υπηρεσίες – πολιτικές, στρατιωτικές και μη – που θα μπορούσαν να συνδράμουν στη διάσωση μεγάλου αριθμού Εβραίων από την Ελλάδα είχαν ήδη αναλάβει δράση ανάμεσα στους Βρετανούς και τους Αμερικανούς. Μεταξύ αυτών ήταν ο ΕΛΑΣ, βρετανικές, αμερικανικές και ιδιωτικές υπηρεσίες καϊκιών,³⁸ αντιπρόσωποι της Τζόιντ, η UNRRA (Οργανισμός Αρωγής και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών), το Εβραϊκό Πρακτορείο, οι αμερικανικές διπλωματικές υπηρεσίες στο Κάιρο, στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη, καθώς επίσης και ο Έλληνας πρόξενος στη Σμύρνη. «Δεδομένης της γεωγραφικής θέσης της Ελλάδας, που είναι μια από τις ευνοϊκότερες στην κατεχόμενη Ευρώπη, ο αριθμός των αποδράσεων είναι πολύ χαμηλός», παρατήρησε ο Άλφρεντ Κοέν, νομικός σύμβουλος στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, στις 31 Μαΐου 1944. Νωρίτερα τον ίδιο μήνα, ο Irving Friedman (Ιρβινγκ Φρίντμαν) σε υπόμνημα με ημερομηνία 18 Μαΐου έγραφε: «Από τον Δεκέμβριο, περίπου διακόσιοι πενήντα Εβραίοι πρόσφυγες [έχουν φυγαδευτεί] από την Εύβοια με καϊκία του Βρετανικού ναυτικού με τη συμβολή αμερικανικού στρατιωτικού προσωπικού». Θα ήταν καλύτερα, πρόσθεσε, αν τα καϊκία αυτά, που είναι χωρητικότητας πενήντα με εξήντα ατόμων, μετέφεραν περισσότερα από είκοσι άτομα κατά μέσο όρο σε κάθε ταξίδι.³⁹

Στις 28 Ιουνίου, ο Burton Berry (Μπάρτον Μπέρυ), Αμερικανός Γενικός Πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη, επισκέφθηκε τον Ταγματάρχη Κάσκει και τον ρώτησε αν αυτός, ο Κάσκει, «μπορούσε να κάνει κάτι να

βοηθήσει τους Εβραίους». Ο Κάσκεϋ απάντησε ότι δεν είχε τη δυνατότητα να το κάνει. Δυστυχώς δεν γνώριζε ότι ο Μπέρυ κατέβαλλε σημαντικές προσπάθειες και στην Τουρκία και στην Ουάσιγκτον για να επιτύχει την διάσωση των Εβραίων σύμφωνα με τις εντολές της Επιτροπής Προσφύγων Πολέμου, κι έτσι δεν είχε πολλή υπομονή για την τήρηση του στρατιωτικού πρωτοκόλλου.⁴⁰ Οι δυσκολίες με τους Τούρκους συνεχίστηκαν ώσπου η τουρκική κυβέρνηση διέκοψε τις σχέσεις με τη Γερμανία στις αρχές Αυγούστου του 1944. Από το σημείο αυτό και ύστερα ήταν ελεύθερη να συνεργάζεται ανοιχτά με τους Συμμάχους και έτσι ορισμένα από τα προβλήματα σχετικά με τους Εβραίους πρόσφυγες βελτιώθηκαν.⁴¹

Τα θέματα που ανέφερε περιληπτικά ο Άλφρεντ Κοέν στην αναφορά του απαριθμήθηκαν στο υπόμνημα, με ημερομηνία 5 Ιουλίου 1944, που ετοίμασε ο Henry Hill (Χένρυ Χιλ) για τον Πρέσβη Μακ Βη για να το μεταφέρει αυτός στις ΗΠΑ, πράγμα που προκάλεσε επιπρόσθετη καθυστέρηση.⁴²

Το παρακάτω απόσπασμα δίνει μια εικόνα σχετικά με το αποτέλεσμα που είχε η εντολή του Προέδρου, τον Ιανουάριο, «να ληφθούν μέτρα για την άμεση διάσωση και περίθαλψη των Εβραίων της Ευρώπης και άλλων θυμάτων εχθρικού διωγμού».

Έλληνες Εβραίοι – Επιτροπή Προσφύγων Πολέμου

Η Πρεσβεία έχει αναφερθεί στις οικονομίες, τη συντήρηση και την πιθανή χρήση διαμετακομιστικής υπηρεσίας των αγγλοαμερικανικών υπηρεσιών πληροφοριών για Έλληνες Εβραίους. Έχει ζητηθεί από το Στέιτ Ντιπάρτμεντ να απευθυνθεί στο Υπουργείο Πολέμου και αυτό με τη σειρά του να απευθυνθεί στο βρετανικό Υπουργείο Πολέμου, ώστε τα δύο αυτά Υπουργεία να δώσουν εντολή στις βρετανικές και αμερικανικές υπηρεσίες πληροφοριών να διευκολύνουν την αποχώρηση Εβραίων από Ελλάδα και να παράσχουν χρυσές λίρες στην Ελλάδα για τη συντήρηση των κρυμμένων Εβραίων. Το θέμα χειρίζεται, κυρίως, ο Πρέσβης Στάινχαρντ.

Το ζήτημα εκτεινόταν, ωστόσο, πέρα από τη διαμετακομιστική γραμμή Εύβοιας – Σύμυρνης. Έφτανε, διαμέσου των διαφόρων βρετανικών υπηρεσιών, μέχρι το Λονδίνο και εισχωρούσε σε σχεδόν όλους τους βρετανικούς διπλωματικούς σταθμούς που βρίσκονταν κατά μήκος και πλάτος του μεσογειακού θεάτρου επιχειρήσεων.⁴³ Ακόμη και η έκκληση του Ραββίνου Μπαρτζιλιάι, όταν ήρθε κάτω από την προστασία του ΕΛΑΣ (βλ. Κεφ. 6), για χρηματική βοήθεια προς την Αντίσταση, έφθασε στο υψηλότερο

επίπεδο και έτυχε χαρακτηριστικής τιμητικής απάντησης εκ μέρους του Τσώρτσιλ:

Αυτό απαιτεί προσεκτική μεταχείριση. Είναι πολύ πιθανό, οι πλούσιοι Εβραίοι να πληρώσουν μεγάλα ποσά χρημάτων για να αποφύγουν να δολοφονηθούν από τους Ούνους. Θα είναι δυσάρεστο να πέσουν τα χρήματα αυτά στα χέρια του ΕΛΑΣ, αλλά δεν βλέπω κανέναν λόγο γιατί να πάμε εμείς να μαλώσουμε με τις ΗΠΑ γι' αυτό... Θα ήταν για εμάς μεγάλη ευθύνη η παρεμπόδιση της διαφυγής των Εβραίων, ακόμη κι αν αυτοί είναι πλούσιοι Εβραίοι. Γνωρίζω πως η μοντέρνα νοοτροπία λέει ότι πρέπει όλοι οι πλούσιοι να εκτελούνται οπουδήποτε τους συναντά κανείς, αλλά θα ήταν κρίμα να υιοθετήσουμε μια τέτοια στάση στην παρούσα κατάσταση. Εξάλλου, θα έχουν σίγουρα πληρώσει τόσο ακριβά για την απελευθέρωσή τους, ώστε στο μέλλον θα είναι απλώς φτωχοί Εβραίοι και, ως εκ τούτου, θα έχουν τα κανονικά προνόμια των κοινών θνητών.⁴⁴

Η Μεγάλη Βρετανία είχε το δικό της πρόγραμμα. Σχεδίαζε να επαναφέρει τον βασιλιά στην Ελλάδα και να νικήσει το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, εκ μέρους του οποίου φοβόταν κομμουνιστική κατάληψη της χώρας.

Το παραπάνω υλικό δείχνει τη διαφοροποίηση στην τακτική που ακολούθησαν οι Βρετανοί και οι Αμερικανοί στρατιωτικοί, καθώς και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι στρατιωτικοί εξαιτίας των πολιτικών πιέσεων που ασκούσαν εκ μέρους των διπλωματών. Οι Εβραίοι ήταν απλώς οι ανεμοδείκτες σε τέτοιες πιέσεις. Η Μεγάλη Βρετανία ήταν απρόθυμη να στείλει υλικό στον ΕΛΑΣ, ο οποίος είχε άμεση ανάγκη από παπούτσια, όπλα και πυρομαχικά. Οι Βρετανοί δεν επέτρεπαν στους Αμερικανούς να αναμειγνύονται στα σχετικά με την περικοπή της βοήθειας προς τον ΕΛΑΣ, ενώ το γραφείο του OSS στη Σμύρνη είχε λάβει διαταγή να μην μοιράζει όπλα σε άλλες οργανώσεις.⁴⁶ Τα επιχειρήματα για ανώτερα ανθρωπιστικά ιδεώδη, που επικαλούνταν οι Βρετανοί, ακούγονταν αστεία μπροστά στις απεριόριστες πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήγαγαν ενάντια σε Γερμανούς πολίτες και στην αμέλειά τους για τις «παράπλευρες απώλειες» που προκαλούσαν ανάμεσα στους εργαζόμενους σκλάβους και τους άλλους φυλακισμένους των Ναζί.

Η Εύβοια, χάρη στην ευνοϊκή γεωγραφική θέση της, εμφανίζεται μέσα από αυτές τις αναφορές και αφηγήσεις ως ένας σημαντικός σταθμός στο δίκτυο μεταφορών προς και από την Ελλάδα. Τα βουνά και οι ακτές της έκαναν τον γερμανικό έλεγχο σχεδόν αδύνατο, αν και οι Γερμανοί φρόντιζαν να «τιμωρούν» την Αντίσταση κάνοντας εκκαθαρίσεις κάθε φορά που τους δινόταν η ευκαιρία, όπως έγινε τον Ιανουάριο του 1944.

Η Εύβοια κατόρθωσε να προστατέψει τους δικούς της Εβραίους που ζήτησαν βοήθεια από το αντάρτικο και να παράσχει καταφύγιο σε πολλούς άλλους που ήρθαν από την ηπειρωτική Ελλάδα. Ο ΕΛΑΣ αναμείχθηκε σε συμμαχικές επιχειρήσεις μεταφέροντας Εβραίους πρόσφυγες με τα καΐκια του. Οι Εβραίοι είχαν ενεργό συμμετοχή στην Αντίσταση. Βοήθησαν ομοθρήσκους τους να φυγαδευτούν στην Τουρκία και συνέβαλαν στην οργάνωση νέας γραμμής ανεφοδιασμού των ανταρτών που βρίσκονταν στην Εύβοια και την κεντρική Ελλάδα, ως συμπλήρωμα στη βρετανική υποστήριξη. Το μνημείο του Συνταγματάρχη Μορδοχαίου Φριζή, που βρίσκεται σε κεντρικό σημείο στη Χαλκίδα, αποτελεί την απόδειξη του σεβασμού του Ιωάννη Μεταξά στο θάρρος και τη θυσία του Συνταγματάρχη στον πόλεμο ενάντια στους Ιταλούς εισβολείς, συνιστά φόρο τιμής και θυμίζει την συνεισφορά των Ελλήνων και Παλαιστινίων Εβραίων στο νησί κατά τη διάρκεια του πολέμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Πρβλ. Ismail Kadare, *Chronicle in Stone*, London, 1987. Παρόμοια κατάσταση αναφέρεται στα Ιωάννινα, όπου μητέρες νέων που ανέβηκαν στο βουνό, τούς γύρισαν πίσω στο σπίτι.
2. Ήταν κόρη του Αλμπέρτο Καρασσο, που εκτελέστηκε ως όμηρος την 30ή Δεκεμβρίου 1942, μαζί με 44 Έλληνες Χριστιανούς σε αντίποινα για την καταστροφή μιας γέφυρας. Ο δίδυμος αδερφός του εκτελέστηκε την 1η Μαΐου 1944 μαζί με 199 Έλληνες Χριστιανούς. Οι δύο δίδυμοι αδερφοί είναι θαμμένοι σε δυο κοινούς τάφους σε χριστιανικό νεκροταφείο. Η Νταιζή παντρεύτηκε αργότερα τον Ισαάκ Μωσέ («Κίτσος») και γέννησε δίδυμες κόρες. Τον Νοέμβριο του 1949 μετανάστευσαν – χωριστά – στο Ισραήλ.
3. Ήταν συμπολεμιστής του Αλμπέρτο Μόλχο, τον οποίο πυροβόλησαν και τραυμάτισαν οι Γερμανοί επειδή προσπάθησε να ξεφύγει από τα καταναγκαστικά έργα. Ο φίλος αυτός φρόντισε ειδικά την πληγή εμποδίζοντάς την να κλείσει, γιατί αν γιατρευόταν, οι Γερμανοί θα τον εκτελούσαν. Ο Μόλχο στάλθηκε στο Άουσβιτς με την πρώτη αποστολή στις 15 Μαρτίου 1943. Στον φίλο που πήγε να σώσει τον Αλμπέρτο, του ζητήθηκε να σώσει την οικογένεια του άλλου Αλμπέρτου, του Καρασσο.
4. Αναγνώρισε κάποιον «Λεωνίδα» ως γραμματέα της περιοχής. Αυτός αργότερα έγινε διοικητής. Τον διαδέχτηκε ο «Χρήστος». Οι διανοούμενοι και επαγγελματίες και ιδιαίτερα οι δάσκαλοι της Νιγρίτας όπως και άλλων περιοχών συνεισέφεραν στην Αντίσταση.
5. Γιαντ Βασέμ, 03/0544. Σε άλλο σημείο στην συνέντευξή της του 1988 θυμάται ότι συνάντησε μόνον άλλον έναν Εβραίο στα βουνά. Αυτός ήταν ο Αλμπέρτος Πρίζναλης από τις Σέρρες (Βλ. Κεφ. 1). Τούτο φανερώνει ότι οι Εβραίοι στα βουνά που υποδύθηκαν χριστιανούς και τα ψεύτικα χαρτιά που τους παρέιχαν το ΕΑΜ ή ο ΕΛΑΣ είχαν τόση επιτυχία ώστε, εκτός αν οι Εβραίοι γνωρίζονταν προσωπικά μεταξύ τους, δεν υπήρχε κανένας τρόπος να υπολογίσει κανείς, είτε πολεμιστής είτε μελετητής, με κάποια ακρίβεια το μέγεθος της εβραϊκής ιστορίας στα βουνά. Για το ρόλο των γυναικών στην ΕΠΙΟΝ βλ. τα απομνημονεύματα που έχουν συλλεχθεί από τις Altamirano, Fourtouni και Hart.
6. Περισσότερα στοιχεία για την Κ. Κ. μπορεί να βρει κανείς στα απομνημονεύματα

- του αδερφού της, Φρέντερικ Κάκις, *Legacy of Courage. A Holocaust survival story in Greece*, Bloomington, Indiana, 2003. (Ελληνική έκδοση *Η κληρονομιά του θάρρους*, εκδ. Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2007). Η μητέρα τους ήταν γυναίκα έξυπνη και ανεξάρτητη και η υπόλοιπη οικογένεια πήρε ενεργό μέρος στο αντάρτικο.
7. Η μητέρα της και οι δύο νεώτεροι αδελφοί της κρύβονταν στη γειτονική Σκιάθο. Τα αγόρια ανήκαν στην νεολαία του ΕΛΑΣ, την ΕΠΟΝ (βλ. Κεφ. 1).
  8. Συνέντευξη με την κόρη της, Γέτη Μιτράνη. Η οικογένεια Μόλχο κρύφτηκε επίσης στη Σκόπελο, όπως αφηγήθηκαν σε συνέντευξη στο βιβλιοπωλείο τους το 1998. Κατά τη διάρκεια του πολέμου αγνοούσαν οι μεν την ύπαρξη των δε. Μετά τον πόλεμο, ο γιος του Μόλχο ξανάνοιξε το βιβλιοπωλείο και προσέλαβε την Νταϊζή Καραάσο - Μωσέ, μέχρι που αυτή μετανάστευσε με την οικογένειά της.
  9. Constantine Poulos, «Report on Greece», Taminent Library, New York University, Box I, File 39, σσ. 21-23 (ανατύπωση με άδεια του αρχειοφύλακα της βιβλιοθήκης Taminent). Ο Πούλος μπήκε στην Ελλάδα από την Τουρκία με ένα καΐκι του OSS (βλ. παρακάτω) και έγραψε σειρά από άρθρα με βάση τις εκτενείς περιηγήσεις του στην κατεχόμενη Ελλάδα.
  10. βλ. τη διδακτορική διατριβή της Deborah Renee Altamirano, *Up in arms: The lives and times of women activists in the World War II Greek Resistance*, University of California at Santa Barbara, March 1993. Η Altamirano υποστηρίζει ότι το ένα τρίτο του γυναικείου πληθυσμού ήταν αναμειγμένο σε αντιστασιακές ενέργειες.
  11. βλ. προηγούμενη σημείωση, Eleni Fourtouni, *Greek Women in Resistance*, New Haven, 1985. Janet Hart, *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Ithaca, 1996.
  12. Άλλοι Εβραίοι πρόσφυγες έδωσαν αναφορές στον Αμερικανό πρόξενο, το Εβραϊκό Πρακτορείο και τους προκατόχους της Μοσάντ στην Κωνσταντινούπολη. Άλλοι έδωσαν αναφορές σε διάφορες άλλες υπηρεσίες μεταξύ αυτών βρετανικές και αμερικανικές στην Παλαιστίνη και το Κάιρο. Μεγάλο μέρος αυτού του υλικού βρίσκεται στα Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία στην Ιερουσαλήμ.
  13. Ο υποφαινόμενος πήρε συνέντευξη και από τους δύο τον Μάρτιο του 1992. βλ. επίσης Σωτήρης Παπασπαστιάς, «Μέρες του 1943-1944 στην Εύβοια», 1995, σσ. 116-23, για τη διαφυγή των Εβραίων από την Εύβοια και τον ρόλο του συγγραφέα, για τον οποίο τιμήθηκε από το Γιαντ Βασέμ. Ευχαριστώ τον αδελφό του Ορέστη, που μου έδωσε αντίγραφο αυτού του δυσεύρετου δημοσιεύματος.
  14. Ελλάδα, Μάρτιος 1943 – Απρίλιος 1944, Αρχεία της Χαγκανά, Αρχείο, 14/51, με ημερομηνία 11.06.1944, σ. 84. Όταν νόμιμος απεσταλμένος των Σιωνιστών στην Ισραηλτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης και ταμίας της Κοινότητας και του Νοσοκομείου Χίρς, καθώς και του Κέρεν Χαγεσόντ στην Ελλάδα, ήταν εξαιρετική πηγή για το Εβραϊκό Πρακτορείο. Το 1941 έφυγε για την Αθήνα και από τον Μάρτιο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1943 υπηρέτησε στη μυστική εβραϊκή επιτροπή για την παροχή βοήθειας στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης μαζί με τον Δανιήλ Αλχανάτη, Πέπο Μπενοζιλιο, και δύο μη Σιωνιστές, τους Χαΐμ Μπενρουμπή και Έλι Αττάς. Ο Μπενρουμπή και ο Αττάς ήταν μέλη της Μπενέ Μπερίτ και πιθανώς κρατούσαν επαφές με Έλληνες μασόνους, που αργότερα βοήθησαν Εβραίους να κρυφτούν και να διαφύγουν.
Ο Αλμπέρτος Αμαρίλιο διέφυγε με τον γιο του, Παύλο, στα βουνά, όπου κρύφτηκε στα Καλύβια κάτω από την προστασία του ΕΛΑΣ, από τον Σεπτέμβριο ως τον Δεκέμβριο του 1943, κατά την πρώτη περίοδο του γερμανικού διωγμού στην Αθήνα. Έφυγε από την Ελλάδα στις 19 Απριλίου (1944) μαζί με 62 Εβραίους, πάνω σε ένα καΐκι που μετέφερε μια ομάδα Ελλήνων στην Τουρκία.
  15. Ο Davis (Ντέιβις) μίλησε για όλα αυτά στον Αμερικανό πρόξενο Μπάρτον Μπέρνι, ο οποίος έστειλε ενημερωτικές αναφορές στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Οι αναφορές αυτές παρέμεναν αδιάβαστες μέχρι τη στιγμή που άρχισε να τις διαβάζει ο Michael Matsas

για το βιβλίο του *Illusion of Safety*, New York, 1992.

16. *Open the Gates*, στο Michael Matsas, *Illusion of Safety*, σ. 102. Εκεί αναφέρεται το όνομα του συνδέσμου του, Ραφαήλ Μπάκη.
17. Ο Θωμάς φυλακίσθηκε από τους Βρετανούς όταν καταδίωξαν τον ΕΛΑΣ μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας. Έγραψε παρακλητικό γράμμα στο Εβραϊκό Πρακτορείο ζητώντας στους Βρετανούς να μεσολαβήσουν για να απελαθεί στη Ρωσία, όπου θα μπορούσε να συνεχίσει τον αγώνα ενάντια στον εχθρό. Δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία για τον Θωμά στα αρχεία που εξέτασα.
18. Βλ. Michael Matsas, *Illusion of Safety*, σσ. 102-106, και πηγές που μνημονεύονται στο Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009. Βλ. πηγές και σχετική ανάλυση στο Tuvia Friling «Between Friendly and Hostile Neutrality: Turkey and the Jews during World War II» στο *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, Tel Aviv, 2002, τόμος II, σσ. 402-416.
19. Οι αμερικανικές αποστολές στην Ελλάδα υπάγονταν στη βρετανική διοίκηση όσον αφορά στα πολιτικά ζητήματα. Η Ελλάδα ήταν «μία βρετανική παράσταση», όπως παραδεχόταν το OSS.
20. Οι αναφορές των αποστολών του OSS που αναφέρονται παρακάτω επιβεβαιώνουν αυτήν τη σχέση.
21. Με βάση τα ρεπορτάζ που έκανε για την απελευθέρωση της Ελλάδας, ο Μεναχέμ Ντορμάν δημοσίευσε το πρώτο του βιβλίο *Milhemet Haezrachim Beyavan – Detsember 1944 – Yanuar 1945* (Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα – Δεκέμβριος 1944 – Ιανουάριος 1945), Tel Aviv 1945.
22. Βλ. Κεφ. 6. Αρκετοί Εβραίοι τόνισαν την έκπληξή τους για το πώς εξαφανίστηκε ολόκληρη η εβραϊκή κοινότητα σε μια νύχτα. Ο ρόλος του Καραμεντζάνη και οι σχέσεις του με το θέμα αυτό δεν ακόμη έχουν μελετηθεί.
23. Βλ. το γράμμα του στο βιβλίο Michael Matsas, *Illusion of Safety*, ό.π., σσ. 171 κ.ε. Τον Λόβιγγερ και τη σύζυγό του τούς έκρυβε στην Αθήνα ο Εμμανουήλ Κοθρής, πρώην γραμματέας της Νεολαίας Ελευθέριου Βενιζέλου, ο οποίος τους μετέφερε αργότερα στην Εύβοια. Στο λιμάνι Τσακέοι πήραν ένα καΐκι με τον Ούγγρο πρέσβη, Λάζλο Βελίκα και τη σύζυγό του.
24. Φιλοξένησε τον Σαλβατόρ Μπεν Γιαϊς, βλ. Κεφ. 1.
25. Εκτός βέβαια από εκείνους που είχαν ξένη υπηκοότητα. Αυτοί ήταν συνήθως οι πλουσιότεροι έμποροι και βιομήχανοι, ή δημοσιογράφοι με αξιολογες διασυνδέσεις στην ευρύτερη κοινωνία.
26. Το θέμα είναι πιο περίπλοκο γιατί πολλοί βενιζελικοί στη Θεσσαλονίκη ήταν αντισημίτες.
27. Είμαι ευγνώμων στον εκλιπόντα Π.Κ. Βατικιώτη για την παρατήρηση αυτή.
28. Σύμφωνα με τον Έλι Χασιδ, ο Καπετάν Ορέστης πέρασε στο νησί στις αρχές του 1944 για να οργανώσει την Ερέτρια και να ανατινάξει σπίτια δωσιλόγων. Ο αρχηγός της Αποστολής Στύγια του OSS στην Εύβοια περιέγραψε τον Στρατηγό Ορέστη, Υποδιοικητή της 5ης Ταξιαρχίας, ως «άνθρωπο με έντονη προσωπικότητα – σαν τον ηθοποιό Αδόλφο Μενζού με ρούχα αποκτημένα από κατασχέσεις – πουκάμισο φανελένιο ανώτερης αμερικανικής ποιότητας, κιλότα ιππασίας από γκαμπαρντίνα, καλές μπότες, παλτό από αρνίσια προβά που δεν ξέρω κι εγώ τί δεν θα έδινα για να το αποκτήσω και το επιστέγασμα όλων αυτών ήταν ένας γούνινος σκούφος και ένα τσιγκελωτό μουστάκι... Είχε έρθει στην Εύβοια με δεκαπέντε αξιωματικούς και άνδρες, όλοι τους καβάλα σε ωραία άλογα που τα είχαν μεταφέρει με καΐκια». (NARA 226/190/2, file 19). Κατά τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1944, ο Χασιδίδ συμμετείχε σε μάχες κοντά στο φερμιπότ που περνάει στο Βόλο, προφανώς για να παρεμποδίσει την υποχώρηση των Γερμανών από το νησί (συνέντευξη 12 Μαρτίου 1992).

29. «Ελλάδα – έως τον Δεκέμβριο 1943», Εβραϊκά Θέματα – Μετανάστευση Αρχεία της Χαγκανά, File 14/51, 04.01.1944. Διατηρείται η ορθογραφία του εγγράφου που βασίζεται στην συνέντευξη του Αμαρίλιο.
30. NARA 210/410/04
31. Κατά την εκτίμησή του, μπορούσε να εμπιστευθεί μόνο την Υπηρεσία Στρατηγικών Πληροφοριών του Καΐρου ότι θα τηρούσε το μυστικό.
32. Ο Κάσκεϋ ήταν αρχαιολόγος και μετά τον πόλεμο έκανε λαμπρή καριέρα μαζί με τον Carl Blegen στο Πανεπιστήμιο του Σινσινάτι. Στην Τουρκία ενεργούσε φαινομενικά ως αντιπρόσωπος του αμερικανικού προγράμματος αρωγής Lend-Lease.
33. NARA 210/277/02.
34. Αυτό ήταν ένα συχνό πρόβλημα για τα αμερικανικά καΐκια που δεν λύθηκε ποτέ. Όταν συντάχθηκε αναφορά για τα καΐκια της Υπηρεσίας Μεταφορών του Αιγαίου, οι επικρίσεις για τεχνική ανικανότητα και συχνές βλάβες – στις 2 Ιανουαρίου 1944 από τα δεκαπέντε καΐκια μόνο δύο ήταν σε καλή κατάσταση – οδήγησαν στην αίτηση για βοήθεια από τους Βρετανούς στη Χάιφα. Ο Αντιπλοίαρχος Therin ευχαρίστως εξήγησε με ποιον τρόπο είχαν λύσει το πρόβλημα οι Βρετανοί. Όταν άρχισαν να ασχολούνται με τα καΐκια, έκαναν μετατροπές στις μηχανές από τανκς της British Leyland ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για ναυτική χρήση. Ο μηχανολόγος Ταγματάρχης Wallace, υπεύθυνος για τις μετατροπές, ήταν διαθέσιμος να εξηγήσει πώς να διαμορφωθεί το καΐκι για να μεταφέρει το πρόσθετο βάρος. (NARA 210/277/2).
35. Αναφορά Νο 31, 3-9 Αυγούστου 1944. NARA 210/277/2. Ο Κάσκεϋ αναφέρει ότι μετέφερε Γερμανούς και Ιταλούς αιχμαλώτους στα καΐκια του. Άλλες αναφορές αποδεικνύουν βοήθεια που παρασχέθηκε κατά τη βρετανική εισβολή στη Σάμο.
36. Η αναφορά του «Brigand» της 7ης Απριλίου 1944 (NARA 210/277/4) περιγράφει την αποτυχία της αποστολής του κατά το τέλος Σεπτεμβρίου 1943: «Οι συνθήκες στην Αθήνα ήταν ανώμαλες λόγω της κατάρρευσης της Ιταλίας, του διωγμού των Εβραίων, και της εσωτερικής διαμάχης μεταξύ των κομμάτων. Οι τιμές για τα καΐκια ήταν θεόρατες και ήταν αδύνατο να βρεθούν κατάλληλα πλοία, επειδή οι Εβραίοι πλήρωναν μεγάλα ποσά για οποιοδήποτε είδους σκάφος».
37. NARA 84/2649A/69/848/Greek refugees.
38. Συμπεριλαμβάνονται και φήμες για μία εβραϊκή οργάνωση που άρχισε υπηρεσία μεταφοράς με μερικά καΐκια. Υπάρχει επίσης κεκαλυμμένη μνεία σε μια «επιχείρηση Μωυσής» για τη διάσωση Εβραίων, πιθανότατα κάτω από αμερικανική εντολή (εκτός εάν πρόκειται για νύξη στην αποστολή του Μοσέ Αγκάμι). Για το θέμα των Παλαιστινιακών προσπαθειών διάσωσης από την Ελλάδα μέσω πλοίων, βλ. Frilling «Between Friendly and Hostile Neutrality». Αυτή φαίνεται να ήταν η υπηρεσία διάσωσης για την οποία, όπως αναφέρθηκε προηγούμενα, είχαν προτείνει οι Αμερικανοί να συντονιστεί ή να περιοριστεί ώστε να μην παρεμποδίσει τις ευρύτερες προσπάθειες διάσωσης που σχεδίαζαν οι ΗΠΑ. Ο Frilling δεν αναφέρει καμία «Επιχείρηση Μωυσής». Ο Παλαιστίνιος πράκτορας, υπεύθυνος για την επιχείρηση, ο Μοσέ Άβερμπουχ (Αγκάμι) υπολόγιζε ότι σώθηκαν 2.000-3.000 Εβραίοι. Οι ιστορικοί σήμερα υπολογίζουν περίπου 1.000. Οι λίστες της Τζόιντ με ονόματα Ελλήνων Εβραίων που μεταφέρθηκαν στην Τουρκία περιέχουν λιγότερους από 1.000.
39. Σύμφωνα με τον Menahem Bader (Μεναχέμ Μπάντερ), που έγραψε αναφορά στις 12 Δεκεμβρίου 1943 προς το Διοικητικό Συμβούλιο της Εργατικής Ομοσπονδίας (Histadrut) για προσπάθειες οργανωμένες από την Κωνσταντινούπολη, κατά τους τελευταίους έξι μήνες του 1943 διασώθηκαν περίπου 280 Εβραίοι από την υπηρεσία πλοίων των Παλαιστινίων και του ΕΛΑΣ (βλ. την παραπάνω σημείωση). Υπήρχαν άλλα τρία πλοία στο δρόμο για την Εύβοια και περίπου 600 Εβραίοι που τα περιέμεναν. Το πρόβλημα ήταν κατά πόσο η εντολοδόχος βρετανική διοίκηση της Παλαιστίνης θα ήταν πρόθυμη να τους παράσχει πιστοποιητικά για να εισέλθουν ως Εβραίοι,

όπως επίσης και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν για να εγγραφούν ως πρόσφυγες. Βλ. αποσπάσματα στο Yosef Ben, *Greek Jewry in the Holocaust and the Resistance 1941-1944*, Tel Aviv, 1985, σσ. 114 κ.ε. και σχετική ανάλυση στο Frilling, «Between Friendly and Hostile Neutrality», ό.π. Για να κατανοηθούν οι αριθμοί των διασωθέντων Εβραίων, κρίνεται χρήσιμο να τοποθετηθούν στην ευρύτερη κλίμακα του προβλήματος περιθάλψης που αντιμετώπιζαν οι Βρετανοί. Τα πλήθη των ορθοδόξων Χριστιανών που έφταναν στην Κύπρο με βρετανικά πολεμικά πλοία και στη Μέση Ανατολή μέσω Τουρκίας, έβρισκαν κατάλυμα σε μία σειρά από στρατόπεδα που με τον καιρό αποτέλεσαν μέρος από την εκτεταμένη Περιθάλψη Πολέμου υπό την διαχείριση της MERRA (που αντικαταστάθηκε αργότερα από την UNRRA). Ένα υπόμνημα για την επιχείρηση περιθάλψης και αποκατάστασης ξένων, με ημερομηνία 26 Ιουλίου 1943, αριθμεί 12.695 Έλληνες πρόσφυγες στις 8 Απριλίου 1943 (NARA 59/1410/2/Greece DPs). Μετά τη βρετανική εισβολή στα Δωδεκάνησα, τον Σεπτέμβριο του 1943, πάνω από 12.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τα νησιά με προορισμό την Κύπρο και ένα καινούργιο στρατόπεδο στη Γάζα. Τον Δεκέμβριο οι Βρετανοί σχεδίαζαν την κατασκευή 50 καϊκιών στη Χάιφα για σκοπούς περιθάλψης. Η ιδέα αυτή είχε προβληθεί από τον ταγματάρχη Baker (Μπέικερ) (Κωνσταντινούπολη), τον Sidney Simonds (Σίντνεϋ Σίμοντς) (εμπορικό ακόλουθο στη Βρετανική Πρεσβεία) και τον Σταύρο Θεοφανίδη (υπουργό Εμπορικής Ναυτιλίας). NARA 84/2649A/61.

40. Η ιστορία του Μπέρυ δεν έχει γραφεί ακόμη. Ο Μάτσας, στο βιβλίο *Illusion of Safety* ήταν ο πρώτος που επισήμανε τη σημασία της, αν και αγνοούσε το ευρύτερο δίκτυο που έφθανε μέχρι τον Πρέσβη Λίνκολν Μακ Βη στο Κάιρο και από κει ως την Επιτροπή Προσφύγων Πολέμου στην Ουάσινγκτον, που έδινε αναφορά κατευθείαν στον Πρόεδρο Ρούσβελτ.
41. Για μία περιλήψη των δυσκολιών της Τουρκίας, βλ. το άρθρο του Frilling «Between Friendly and Hostile Neutrality», ό.π.
42. NARA 84/2649A/62/Folder 123. Για αναφορές τοπικών βρετανικών σταθμών βλ. P.R.O. Kew Hs 5/351, 24 July 1944, 22 July 1944, 17 August 1944.
43. Βλ. Frilling «Between Friendly and Hostile Neutrality», ό.π., σσ. 407-416.
44. Επιστολή προς τον υπουργό Εξωτερικών από την Ντάουνινγκ Στριτ 10 (κατοικία του Βρετανού πρωθυπουργού) με ημερομηνία 14 Ιουλίου 1944. (FO 371/43689/137459). Ο φάκελος περιλαμβάνει περαιτέρω συζητήσεις για την έκκληση του Ραββίνου Μπαρτζιλάι για βοήθεια και διπλωματικά σημειώματα προς το Κάιρο για συνομιλίες με την εκεί ελληνική κυβέρνηση. Η συζήτηση ξεκίνησε όταν ο Πρέσβης Leeper ζήτησε καθοδήγηση. Ο τελευταίος αγνοεί τους Εβραίους στα απομνημονεύματά του *When Greek meets Greek*, London, 1940. Βλ. περισσότερα στο Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009, κεφ. 9.
45. Μία αναφορά στις ενέργειες του ΚΚΕ στην Κάρυστο, της Εύβοιας, γραμμένη με υποστήριξη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και με ημερομηνία 5-10-44 δείχνει ότι ο φόβος αυτός ήταν βάσιμος. Δωσίλογοι εκτελέστηκαν, υπάρχοντα κατασχέθηκαν, και «όλα τα κυβερνητικά γραφεία καταργήθηκαν και αντ' αυτών εγκαταστάθηκαν οι δικές τους διοικήσεις». NARA 226/190/2.
46. Βλ. αναφορά του Κάσκει στις 13 Δεκεμβρίου 1944, NARA 210/277/4. Αυτό ήταν αντίθετο με τη βρετανική πολιτική που παρείχε τεράστιες ποσότητες πολεμικού υλικού στον Τίτο στη Γιουγκοσλαβία. Επίσης δεν αναγνώριζε τις ποικιλότητες βοήθειες που παρείχαν οι Παλαιστίνιοι Εβραίοι στον βρετανικό πολεμικό αγώνα στα Βαλκάνια και στην Παλαιστίνη.

Καπετάν Μακκαβαίος: Ανάκτηση της Τιμής

Η Στερεά Ελλάδα και η Θεσσαλία περιλαμβάνουν τον χώρο που εκτείνεται νότια του Ολύμπου, ανατολικά των βουνών της Ηπείρου και βόρεια της Αττικής. Έχουν πολλά βουνά και ανάμεσά τους διάσπαρτες πολλές κοιλάδες. Ο παράκτιος δρόμος ξετυλίγεται προς τα βόρεια παράλληλα με το νησί της Εύβοιας. Το έδαφος είναι εξαιρετικά κατάλληλο για ανταρτοπόλεμο και παρέχει κρυψώνες για να ξεφύγει κανείς μετά από επιθέσεις ενάντια σε γερμανικές φάλαγγες και επιδρομές στα πεδινά. Ήδη από το 1941, σχηματίζονταν στα βουνά ανεξάρτητες ομάδες, με δικό της αρχηγό η καθεμία, οι οποίες συνένωναν «κλέφτες» και Έλληνες και Βρετανούς απόστρατους. Η πιο σημαντική ομάδα στην Κεντρική Ελλάδα ήταν αυτή του Άρη Βελουχιώτη, ενός αποκηρυγμένου κομμουνιστή που ανέβηκε στα βουνά για να επανακτήσει την τιμή του.¹ Η ομάδα του, μαζί με αυτήν του Ναπολέοντα Ζέρβα του ΕΔΕΣ, είχε συμμετάσχει στην επιτυχημένη βρετανική επίθεση στη γέφυρα του Γοργοποτάμου στις 25 Νοεμβρίου του 1942.²

Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι κομμουνιστές άρχισαν να οργανώνουν υπό το λάβαρο του ΕΑΜ το αντιστασιακό κίνημα, η μάχιμη μονάδα του οποίου ονομάστηκε ΕΛΑΣ.³ Αν και μία κεντρική επιτροπή του ΕΛΑΣ είχε δημιουργηθεί ήδη από τον Φεβρουάριο του 1942, μόλις την άνοιξη του 1943 ορίστηκε ένα τριμελές επιτελείο. Το επιτελείο αποτελείτο από τον Στέφανο Σαράφη (στρατιωτικό διοικητή), τον Άρη Βελουχιώτη (καπετάνιο) και τον Ανδρέα Τσίμα («πολιτικό»). Εμφύλιες διαμάχες ξεσπούσαν συνέχεια στα βουνά ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Οι Βρετανοί υποστήριζαν τον ΕΔΕΣ λόγω των φαινομενικά φιλοβασιλικών φρονημάτων του Ζέρβα. (Αυτός και η ομάδα του ήταν κυρίως βενιζελικοί δημοκρατικοί αξιωματικοί αλλά γρήγορα υιοθέτησαν τη σωστή γραμμή για χάρη των ευεργετών τους). Ο ΕΛΑΣ, από την άλλη μεριά, αντιμετώπιζόταν καχύποπτα από τους Βρετανούς, που ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στις προμήθειες όπλων και εφοδίων του ΕΛΑΣ (μολονότι οι Αμερικανοί παρατηρητές υποστήριζαν τη δημοκρατική τους επανάσταση).

Διοικητής του ΕΛΑΣ στη Στερεά Ελλάδα ήταν ο Συνταγματάρχης Δημήτριος Δημητρίου, γνωστός κατά τον πόλεμο ως «Νικηφόρος». Νωρίτερα είχε υπηρετήσει ως αξιωματικός υπό τον Συνταγματάρχη Μορδοχαίο

Φριζή στο Αλβανικό Μέτωπο και παρέμεινε στα βουνά μετά την συνθηκολόγηση. Ο Συνταγματάρχης Δημητρίου έχει δώσει σημαντικές μαρτυρίες σχετικά με τον βίο των Εβραίων ανταρτών που πολέμησαν μαζί του. Εκείνοι συνέχισαν να του είναι αφοσιωμένοι ακόμα και κατά τη διάρκεια των διωγμών πρώην ανταρτών μετά τον πόλεμο.⁴ Δύο άνδρες που ανήκαν στο επιτελείο του βρίσκονται σήμερα στο Ισραήλ. Ο ένας κατάφερε να μεταναστεύσει ανταλλάσσοντας, χάρη σε μία συμφωνία, τη φυλάκισή του με την αποποίηση της ελληνικής υπηκοότητας. Ήταν ένας από τους λίγους αντάρτες που μπόρεσαν να αποφύγουν τη φυλάκιση κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960. Στο Ισραήλ ορισμένες αρχές προειδοποίησαν αυτούς, καθώς και άλλους Έλληνες που κατέφτασαν κάτω από παρόμοιες συνθήκες, να τηρήσουν διακριτικότητα. Και οι δύο αρνήθηκαν να δώσουν περαιτέρω συνεντεύξεις. Ο ένας δέχθηκε, αργότερα, να καταθέσει τη μαρτυρία του στο Γιαντ Βασέμ, ενώ ο άλλος δημοσίευσε πρόσφατα την ιστορία του.

Ο Συνταγματάρχης Δημητρίου θυμόταν με ευγνωμοσύνη τους Εβραίους συμπολεμιστές του. Η συνεχής αφοσίωσή τους αποδείχθηκε όταν τον έκρυψαν στη Θεσσαλονίκη μετά τον πόλεμο. Αρκετοί από αυτούς είχαν γίνει θρύλοι ήδη από τον καιρό του πολέμου, ιδιαίτερα εκείνοι που είχαν πεθάνει και έτσι δεν δημιουργούσαν πολιτικό πρόβλημα. Η ελληνική παράδοση, ήδη από τα χρόνια του Ομήρου, λέει ότι ήρωες είναι οι νεκροί ήρωες. Στην Κατοχή, όμως, δεν σκοτώθηκαν όλοι αυτοί οι ήρωες που μνημονεύει αυτός ο αρχηγός των ανταρτών.

Ο Συνταγματάρχης αναφέρεται πολύ συχνά στον Ροβέρτο Μιτράνη. Όπως έκαναν και πολλοί Εβραίοι εκείνον τον πρώτο καιρό της Αντίστασης, ο Μιτράνης δραπέτευσε από το στρατόπεδο καταναγκαστικών έργων. Τότε βρισκόταν σε ένα στρατόπεδο στο Κηφισσοχώρι, στις πλαγιές του Παρνασσού. Τον είχαν στείλει εκεί οι Γερμανοί για να επιδιορθώσει τη σιδηροδρομική γραμμή, λίγο μετά από την αποφράδα ημέρα της απογραφής στη Θεσσαλονίκη (Σάββατο, 11 Ιουλίου 1942), όταν κάπου εννέα χιλιάδες Εβραίοι άνδρες κακοποιήθηκαν, καταδιώχθηκαν και καταγράφηκαν για να οδηγηθούν σε καταναγκαστικά έργα. Γεννημένος στις Σέρρες, γιος ενός γνωστού γιατρού που σκοτώθηκε αργότερα στο Άουσβιτς, ο Ροβέρτος ήταν ακόμη φοιτητής Ιατρικής στις αρχές του πολέμου. Τοποθετήθηκε στο αντάρτικο αρχηγείο για να εγκαταστήσει ιατρείο. Εκεί απέκτησε το αντιστασιακό παρατσούκλι «Ιπποκράτης». Αργότερα διορίστηκε γιατρός του 1ου Τάγματος του ΕΛΑΣ. Ο Μιτράνης, όπως και άλλοι Εβραίοι γιατροί, ήταν μάχιμος και έτσι, πολεμώντας στην πρώτη γραμμή, μπορούσε να φροντίζει αυτούς που πληγώνονταν στη μάχη.

Στις 5 Ιανουαρίου του 1944, η μονάδα του έπεσε σε γερμανική ενέδρα στην Αγία Τριάδα, ανάμεσα στα χωριά Καλοσκωπή και Παυλιανή, ανάμεσα στα όρη Γκιώνα και Οίτη. Τριάντα άνδρες σκοτώθηκαν και αποδεκα-

τίστηκε ο 1ος Λόχος. Ο Ροβέρτος Μιτράνης, πληγωμένος με πολλαπλά τραύματα, πέθανε προσπαθώντας να σώσει τον διοικητή του Καλιά, που είχε επίσης πληγωθεί.⁵ Ο ανώτερος διοικητής τους μίλησε με επαινετικά λόγια τόσο γ' αυτούς όσο και για άλλους Εβραίους (με τα ανταρτικά ονόματα Δαβίδ και Βενιαμίν) και επαίνεσε το θάρρος που επέδειξαν στη μάχη.⁶ Οι τριάντα πεσόντες, συμπεριλαμβανομένων δύο σοβιετικών αιχμαλώτων πολέμου που οι αντάρτες είχαν απελευθερώσει από τους Γερμανούς, είναι όλοι θαμμένοι σε κοινό τάφο. Τα ονόματά τους μνημονεύονται στη μαρμάρινη στήλη που στήθηκε στο σημείο της μάχης.

Ένας δεύτερος γιατρός που μνημονεύεται από τον Συνταγματάρχη Δημητρίου ήταν ο Αλβέρτος Κοέν, γνωστός στους συμπολεμιστές του ως «Βλαδίμηρος». Μπήκε στο τάγμα 5/34 μαζί με τον γιατρό Μανώλη Αρούχ τον Σεπτέμβριο του 1943. Κατά την ίδια χρονική περίοδο, πολλοί Εβραίοι έφευγαν από την Αθήνα λόγω της ιταλικής παράδοσης και της επικείμενης γερμανικής κατοχής της πόλης. Μετά τη μάχη της Αράχωβας, κοντά στους Δελφούς, κατόρθωσαν να στήσουν κινητό νοσοκομείο χάρη στα μεγάλα αντίσκηνα που είχαν αποκτήσει ως λάφυρα. Ο Αλβέρτος Κοέν ήταν στην πρώτη γραμμή στη μάχη του Δερβενοχωρίου (κοντά στην Παρατίνα) όπως και σε πλήθος άλλων μαχών, όπου κατόρθωσε να φροντίσει τους πληγωμένους. Σύμφωνα με τον διοικητή του, οι παλαιάμαχοι του Παρνασσού τον θυμούνται και τιμούν ακόμα και σήμερα τη μνήμη του.

Ο γιατρός Μανώλης (Εμμανουήλ) Αρούχ ήταν ο αρχίατρος του Τάγματος 5/34. Το τάγμα αυτό απέκτησε σύντομα τη φήμη της καλύτερης ιατρικής μονάδας στη Στερεά Ελλάδα, όχι μόνον ανάμεσα στους αντάρτες αλλά και ανάμεσα στους κατοίκους των βουνών που επισκέπτονταν το νοσοκομείο. Ο γιατρός Αρούχ πολέμησε γενναία με τη μονάδα του στα πεδία των μαχών. Από τον Ιανουάριο του 1944 και μετά υπηρέτησε ως γιατρός στο Τάγμα 34/2. Τον Αύγουστο 1944 μεταφέρθηκε στο αρχηγείο της 2ης Μεραρχίας όπου και υπηρέτησε μέχρι τη στιγμή που αποστρατεύτηκε.

Ανάμεσα στους Εβραίους μαχητές που αναφέρει ο Συνταγματάρχης Δημητρίου, ήταν και δύο αδέρφια από την Ξάνθη, ο Λουί Κοέν, επονομαζόμενος «Κρόνος», και ο νεώτερος αδερφός του, ο δεκαεξάχρονος Ισαάκ. Και οι δύο ήταν πολλοί δραστήριοι και γενναίοι μαχητές. Ο Κρόνος είχε επίσης αναλάβει καθήκοντα επισιτισμού, όπου έκανε θαύματα, σύμφωνα με τα λεγόμενα του διοικητή του. Χάρη στη γλωσσομάθειά του, ήταν πολύτιμος για την ανάκριση των Ιταλών και Γερμανών αιχμαλώτων, καθώς και στις επαφές με τους Βρετανούς αξιωματικούς – συνδέσμους από τις Συμμαχικές αποστολές που προσκολλούνταν στους αντάρτες. Ο Λουί τιμήθηκε με εύφημο μνεία από τον διοικητή του και τον αξιωματικό Δημήτριο Αρβανίτη, ενώ έχαιρε και της εκτίμησης των συμπολεμιστών του και των κατοίκων των περιοχών Παρνασσού – Γκιώνας – Οίτης για τις πράξεις

του κατά τη μάχη των Καρουτών στις 5 Αυγούστου 1944, κατά την οποία πληγώθηκε. Ο αδερφός του Λουί, Ισαάκ, τον οποίο οι συμπολεμιστές του θυμούνται ως «Κρονάκι», τιμήθηκε κι αυτός για την γενναιότητά του. Άλλοι Εβραίοι αντάρτες υπό τις εντολές του Δημητρίου ήταν ο Μωρίς Γιουσουρούμ, που υπηρέτησε από το 1943, ο Γιουμτώβ Μωσέ (Μαλαγιάς) και ο Σαλβατώρ Μπακόλας, που ήρθε στην μονάδα του από την Εύβοια.⁷

Ο συνταγματάρχης Δημητρίου αναφέρεται ιδιαίτερος σε δύο Εβραίους αντάρτες για τη γενναιότητα και την υπηρεσία τους. Και οι δύο έχουν αφήσει γραπτά μνημεία των ανδραγαθημάτων τους που συμπληρώνουν τους επαίνους του: ο Δαβίδ Μπρούδο και ο Ιντό Σίμση (Καπετάν Μακκαβαίος). Και ο Μπρούδο και ο ιατρός Κοέν βοήθησαν τον πρώην διοικητή τους μετά την αποστράτευση του ΕΛΑΣ (12 Φεβρουαρίου 1945). Ο Συνταγματάρχης Δημητρίου συνάντησε τον γιατρό Κοέν στην Καστοριά τον Οκτώβριο του 1945, τον καιρό που καταδιωκόταν από την κυβέρνηση. Ο Κοέν του έδωσε τα χρυσά ναπολεόνια που είχαν κρύψει οι γονείς του πριν να σταλούν στο θάνατο στο Άουσβιτς. Συναντήθηκαν ξανά αργότερα στη Θεσσαλονίκη. Εκεί ο Κοέν ασκούσε το επάγγελμα του ιατρού και κουράρισε την γυναίκα του Δημητρίου για πνευμονία, ενώ τους παρείχε τρόφιμα, φάρμακα και χρήματα. Ο Μπρούδο είχε λιγότερη τύχη. Όταν συνάντησε τον διοικητή του στη Θεσσαλονίκη, του πρόσφερε κρυψώνα στο σπίτι του. Από όλη την οικογένεια του Μπρούδο είχαν απομείνει μόνο αυτός και ο αδερφός του. Όλοι οι άλλοι είχαν σκοτωθεί στο Άουσβιτς. Ο Μπρούδο προσφέρθηκε να πάει στην Κεντρική Ελλάδα (Λαμία και Παρνασσό) για να μάθει για την οικογένεια του Δημητρίου. Στο δρόμο της επιστροφής στη Θεσσαλονίκη, τον κατέδωσαν ως πρώην αντάρτη και τον παρέδωσαν στην Αστυνομία στη Λιβαδειά. Τελικά, καταδικάστηκε σε φυλάκιση εικοσιπέντε ετών, από τα οποία εξέτισε τα δέκα πριν να του επιτραπεί να φύγει για το Ισραήλ, όπου αντιμετώπισε αντιξοότητες που του προκάλεσαν πικρία. Μία πρόχειρη ματιά στους αριθμούς φανερώνει την εχθρότητα απέναντι στους Εβραίους στη Θεσσαλονίκη κατά το 1945 και κατά την υποδοχή τους στο Ισραήλ τα επόμενα χρόνια. Τον Μάιο, από τους 800 Εβραίους που ήταν στην πόλη, οι 200 ήταν αναγνωρισμένοι ως Ελασίτες κάτω από κομμουνιστική ηγεσία. Αυτοί υπέβαλαν αίτηση να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη επειδή φοβούνταν επιπλέον το ενδεχόμενο να τους επιστρατεύσουν στον ελληνικό στρατό.⁸

Ο Δαβίδ Μπρούδο απέδρασε από το γερμανικό στρατόπεδο καταναγκαστικών έργων μαζί με τον Ροβέρτο Μιτράνη. Οι δυο τους ήταν οι πρώτοι Εβραίοι που συντάχθηκαν με τον «Νικηφόρο». Στον Μπρούδο ανατέθηκε ο επισιτισμός, μία αποστολή που αποδείχτηκε πολύ πιο επικίνδυνη από πολλές από τις μάχες στις οποίες συμμετείχε με ενθουσιασμό. Τα εφόδια συγκεντρώνονταν από τα ιταλικά και τα γερμανικά στρατόπεδα

καθώς και από αποστολές στην ανατολική και την κεντρική ζώνη της Στερεάς Ελλάδας. Όταν υπήρχε μεγάλη ανάγκη, ζητούσε βοήθεια από τοπικά μέλη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (πρβλ. Καπετάν Κίτσος, κεφ. 2). Τον περισσότερο καιρό, όμως, ενεργούσε μόνος του και τα κατορθώματά του απέκτησαν θρυλικές διαστάσεις στα μάτια τόσο των ανταρτών όσο και των πολιτών.⁹

Τέλος, ο Νικηφόρος μνημονεύει τον Καπετάν Μακκαβαίο που υπηρέτησε στο 5^ο Τάγμα (που αργότερα μετονομάστηκε σε 2^η Μεραρχία), και τον βοήθησε όταν έφτασε στη Θεσσαλονίκη. Όσον αφορά το πολεμικό του ψευδώνυμο, η ιστορία του μάς έγινε γνωστή από τα απομνημονεύματα του «Μακκαβαίου» που τα δημοσίευσε μόλις το 1997 κι ενώ είχε ήδη παρέλθει μία δεκαετία από τότε που είχαν γίνει γνωστά τα κατορθώματά του και είχε ήδη δεχθεί τιμητικές διακρίσεις.¹⁰

Ο Ιντό¹¹ Σίμση γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1922 σε παραδοσιακή οικογένεια. Η μητρική του γλώσσα ήταν τα εβραίο-ισπανικά. Έμαθε γαλλικά στο σχολείο της Αλιάνς (Alliance Israélite Universelle), ιταλικά στην εμπορική σχολή Ουμπέρτο Πρίμο και καλά ελληνικά στον αυλόγυρο της εκκλησίας. Ο Ιντό ήταν από παιδί σεμνός και λιτός. Όταν ο πατέρας του τού ετοίμαζε το Μπαρ Μιτσβά, εκείνος τον ρώτησε γιατί οργάνωνε μία τόσο πλουσιοπάροχη δεξίωση. «Γιε μου, το Μπαρ Μιτσβά γίνεται μόνο μία φορά στη ζωή μας· ο γάμος, ίσως, δύο». Κατά τη διάρκεια της Κατοχής έγινε μέλος της Ένωσης Γραμματέων και σύντομα γραμματέας και βοηθός του διευθυντή της Ένωσης Νομικών Γραμματέων.

Μετά την 11^η Ιουλίου του 1942, τον έστειλαν για καταναγκαστικά έργα στα ορυχεία χρωμίου στην περιοχή της Βάβδου, στη Χαλκιδική.¹² Μην αντέχοντας αυτό το δυσβάσταχτο μαρτύριο,¹³ μπήκε σε μία ομάδα Χριστιανών και όλοι μαζί απέδρασαν από το στρατόπεδο. Επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη όπου, όμως, ήταν δύσκολο να κρυφτεί. Οι Γερμανοί τον έψαχναν και οι εκτοπίσεις ήταν ήδη σε εξέλιξη. Τον Απρίλιο του 1943, ο φίλος του Κωνσταντίνος Ρήγας τον έκρυψε αλλά οι Γερμανοί τον ανακάλυψαν και τον έκλεισαν στο γκέττο Βαρώνου Χιρς. Από εκεί τον έστειλαν και πάλι σε καταναγκαστικά έργα με μία μαζική αποστολή 1.500 ανδρών που στάλθηκαν στη Θήβα να επιδιορθώσουν τον σιδηρόδρομο. Οι συνθήκες ήταν χειρότερες από αυτές στη Βάβδο: άλλους τους τουφέκιζαν επειδή ήταν άρρωστοι κι άλλους ως αντίποινα για αποδράσεις. Οι Γερμανοί και οι Ουκρανοί φύλακες ήταν σαδιστές. Τον Αύγουστο του 1943 δραπέτευσε. Την επόμενη ημέρα, οι επιζώντες στάλθηκαν πίσω στη Θεσσαλονίκη και από εκεί στο Άουσβιτς. Αυτή ήταν η τελευταία αποστολή από εκείνη την αποδεκατισμένη κοινότητα.

Ύστερα από πολλές περιπέτειες και χάρη στη βοήθεια χωρικών και ενός ιερέα, έφθασε στο αρχηγείο του αντάρτικου. Ζύγιζε μόλις τριάντα πέντε κιλά. Μια μέρα, ένα αντάρτης γύρισε στο αρχηγείο και ανακοίνωσε

περήφανα ότι είχε βρει ένα ακορντεόν, που αποδείχθηκε όμως ότι ήταν γραφομηχανή. Μια και ο Σίμση είχε εμπειρία από γραφείο, έγινε γραμματέας του Τάγματος 5/34. Εκείνη την εποχή, σημειώνει, η αντιστασιακή ομάδα περιελάμβανε κυρίως χωρικούς και πρόσφυγες. Ανάμεσα σ' αυτούς υπήρχαν επίσης μερικοί απόστρατοι, μερικοί αξιωματικοί και μια χούφτα Εβραίοι. Σε κάθε τρεις αντάρτες αντιστοιχούσε ένα όπλο· ο Σίμση θυμάται ότι στην πρώτη του ενέδρα εναντίον των Ιταλών πήγε άοπλος.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου, η Ιταλία παραδόθηκε στους Συμμάχους, και η ελληνική ζώνη που ήταν στην κατοχή της καταλήφθηκε από τους Γερμανούς.¹⁴ Όντας γνώστης της ιταλικής γλώσσας, ο Σίμση στάλθηκε σε ένα σταυροδρόμι κοντά στη Λιβαδειά (Κυριακώκι ή Αρίτερα) για να στρατολογήσει στο αντάρτικο τους Ιταλούς στρατιώτες που οπισθοχωρούσαν. Στην πρώτη του προσπάθεια, κατάφερε να στρατολογήσει μία οπλισμένη ομάδα που είχε στη διάθεσή της ένα φορτηγό γεμάτο οπλισμό. Ένα άλλο περιστατικό τον έκανε πραγματικό ήρωα. Ντυμένος σαν Έλληνας πολίτης, και οπλισμένος με ένα πιστόλι, πλησίασε μία ομάδα ντόπιων χωρικών που είχαν σταματήσει ένα εμπορικό φορτηγό. Όταν άρχισε να μιλάει για την Αντίσταση και για τη στράτευση στον αγώνα, ένας στρατιώτης τράβηξε μια χειροβομβίδα. Τότε ο Σίμση έβγαλε το πιστόλι του και τον πυροβόλησε στο χέρι. Αμέσως μετά μπήκαν στο φορτηγό και πήραν τον δρόμο για το αρχηγείο. Το φορτηγό, όμως, ήταν τόσο φορτωμένο με λάφυρα και η ανάβαση τόσο δύσκολη, που χρειάστηκε να έλθουν όλοι οι χωρικοί για να βοηθήσουν. Συνόδευσαν την «αποστολή» μέχρι επάνω· άλλοτε προπορευόμενοι για να φτιάχνουν τον δρόμο κι άλλοτε σπρώχνοντας το φορτηγό να ανέβει τα βουνά. Όταν έφθασαν, κλήθηκαν όλοι οι αντάρτες να ακούσουν τα καθέκαστα της μεγάλης επιτυχίας. Τότε ο διοικητής απευθύνθηκε στον Σίμση:

Ανήκεις στο έθνος από όπου προήλθαν οι Μακκαβαίοι ήρωες. Γνωρίζω ότι στο παρελθόν οι Μακκαβαίοι πολέμησαν εναντίον μας. Με τη γενναία πράξη που έκανες σήμερα απέδειξες ότι είσαι απόγονος εκείνων των Μακκαβαίων ηρώων του λαού σου. Γι' αυτό από σήμερα το πολεμικό σου ψευδώνυμο θα είναι Μακκαβαίος.

Και έτσι έγινε. Κι από εκείνη την ημέρα ο Ιντό έγινε γνωστός στους αντάρτες με το όνομα αυτό.¹⁵ Το επόμενο κατόρθωμα του Σίμση ήταν να συναντηθεί με τον Ραββίνο Μπαρτζιλάι, που είχε φυγαδευτεί από την Αθήνα από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με τη βοήθεια του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στα τέλη Σεπτεμβρίου 1943.¹⁶ Στα περίχωρα των Αθηνών συνάντησε ένα αυτοκίνητο με το σύμβολο του Ερυθρού Σταυρού. Από το αυτοκίνητο βγήκε ο Ραββίνος και η γυναίκα του. Ο Ραββίνος ήταν φρεσκοξυρισμένος,

ντυμένος σαν Έλληνας έμπορος και το όνομα στην ταυτότητά του ήταν Βασίλης Μαριόλης. Ο Μακκαβαίος υποδέχτηκε τους επισκέπτες (που περιλάμβαναν ορισμένους δημοσιογράφους και έναν οδοντίατρο) από τον οδηγό και προστάτη τους Θανάση, και μετά στράφηκε στον Ραββίνο και του απεύθυνε τον λόγο στα ισπανικά. Αυτό φάνηκε να ξένισε τον Ραββίνο, αν και ο Μακκαβαίος δεν ήταν ο πρώτος Εβραίος που βοήθησε στην απόδρασή του, όπως θα δούμε παρακάτω. Επιτάσσοντας κάποια μουλάρια, η ομάδα ξεκίνησε για το αρχηγείο, αποφεύγοντας προσεκτικά στο δρόμο γερμανικές ομάδες ανίχνευσης και καταστροφής. Έφθασαν σώοι και τους ανέλαβε ο Νικηφόρος. Οι Γερμανοί στο μεταξύ πήγαν στο χωριό Καπαρέλι και το έκαψαν.

Ο Σίμση παρέμεινε μετριόφρων: «Δεν ήμουν ήρωας αλλά είχα ταλέντο ως διευθυντής γραφείου». Στο αρχηγείο διοικητής του ήταν ο «Ορέστης» (Ανδρέας Μουντρίχας). Διατηρεί ευχάριστες αναμνήσεις από την υπηρεσία του με τον Γιάννη Ουρπανούρα, φοιτητή της Ιατρικής, του οποίου ο πατέρας ήταν πρόεδρος της Ενώσεως Ιατρών στην Αθήνα και με τον Απόστολο Σάντα, το δημοσιογράφο που σκαρφάλωσε στην Ακρόπολη με τον φίλο του Μανώλη Γλέζο και κατέβασε τη σημαία με τη σβάστικα. Ο Ουρπανούρας και ο Σάντας διέφυγαν αργότερα στα βουνά, όπου γοητεύτηκαν από τη μαγνητική προσωπικότητα του «Ορέστη».

Μετά την απελευθέρωση ο Σίμση γύρισε στην Θεσσαλονίκη και βοήθησε στην αναδιοργάνωση της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Η κατάσταση στην πόλη ήταν πολύ τεταμένη, ιδιαίτερα για τους λίγους Εβραίους που γύρισαν από τα βουνά και τα στρατόπεδα εξόντωσης. Παράνομοι σφετεριστές και δωσίλογοι αρνούσαν να επιστρέψουν περιουσίες στους εξαθλιωμένους Εβραίους. Παράλληλα η κυβέρνηση ενέτεινε τον διωγμό της Αριστεράς. Έτσι το 1950 έφυγε για το Ισραήλ, όπου οι πρώην αντάρτες ήταν, υποτίθεται, ασφαλείς από την ελληνική κυβέρνηση. Στο Ισραήλ όμως έλαβε -λίγο μετά την άφιξή του- τη σύσταση να τηρήσει διακριτική συμπεριφορά. Το ίδιο συνέβη και σε άλλα πρώην μέλη του αντάρτικου, που θεωρούνταν πιθανώς επικίνδυνοι λόγω της κομμουνιστικής φήμης του ΕΛΑΣ. Μέχρι που το 1986 προσκλήθηκε σε έναν διεθνή διαγωνισμό, που διεξήχθη στην Ιερουσαλήμ σχετικά με την Αντίσταση τον καιρό του πολέμου, όπου μια από τις ερωτήσεις ήταν σχετικά με τον Καπετάν Μακκαβαίο. Αυτή ήταν η πρώτη φορά που οι πολεμικές του εμπειρίες έγιναν δημόσια γνωστές και φανερώθηκε η ταυτότητά του ως Καπετάν Μακκαβαίος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Είχε, δηλαδή, υπογράψει δήλωση μετάνοιας από εκείνες που ο υπουργός Εθνικής Ασφαλείας Κωνσταντίνος Μανιαδάκης υποχρέωνε τους κομμουνιστές να υπογράψουν αντί για φυλάκιση ή εξορία. Οι «δηλώσεις» διαγράφονταν από το Κόμμα.
2. Για λεπτομέρειες βλ. Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009, Κεφ. 8. Ο Ταξίαρχος Έντμουντ Μάγερς, κατά σύμπτωση εβραϊκής καταγωγής και μόνιμος αξιωματικός, ανακλήθηκε από τη Σχολή Πολέμου στη Χάιφα για να ηγηθεί αυτής της αποστολής. Βλ. Edmund Myers, *Greek Entanglement*, London, 1955.
3. Η ομοιότητα μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΛΛΑΣ ήταν εσκεμμένη και μπερδεύει ακόμη και μορφωμένους Έλληνες.
4. Η αναφορά του «Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση» δημοσιεύτηκε στα ελληνικά στο περιοδικό *Χρονικά*, (Ιανουάριος 1989), στα εβραϊκά (στο *Apirion* 50, 1997, σσ. 8-10) και περιλήψη στα αγγλικά στο βιβλίο του Michael Matsas *Illusion of Safety*, ό.π., σσ. 320-322.
5. Ένας από τους πολλούς αυτόπτες μάρτυρες ήταν ο Ζακ Μπεχάρ που μνημονεύεται στο βιβλίο της Miriam Novitch, *Le passage des barbares*, σ. 68. Άλλες πηγές έχουν τον Μιτράνη να υπηρετεί στο Σύνταγμα 13, Λόχος 36 μαζί με 50 Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα.
6. Ο Yosef Ben αναφέρει δύο ονόματα, τους Δαβίδ Ρούσο και Δαβίδ Χακοέν.
7. Συνέντευξη με τον Γιουτζίν Μωσέ στις 17 Μαρτίου 1997, στο Τελ Αβίβ. Αυτός και ο Σαλβατώρ Μπακόλας ήταν από τα Ιωάννινα αλλά πήγαν στο αντάρτικο στην Ερέτρια. Βλ. παρακάτω κεφ. 6, σημ. 16, για την ιστορία του και περισσότερες λεπτομέρειες για την γιαννιώτικη ομάδα του Νικηφόρου, ο οποίος αγνοούσε την καταγωγή τους.
8. Central Zionist Archives, S6/4571.
9. Διηγείται μερικά από τα κατορθώματα τα δικά του και του Αλβέρτου (Ροβέρτου) Μιτράνη στον τόμο David Recanati (ed.) *Zikhron Saloniki*, Tel Aviv, τόμος 2, 1971/2, σσ. 565-568 (στα εβραϊκά).
10. Περιοδικό *Apirion* 50, 1997, σσ. 11-17 (στα εβραϊκά).
11. Έτσι προφέρεται το όνομα στα ελληνικά. Εμφανίζεται ως Ιδδώ στον Ιώσηπο, αν και είναι αμφίβολο αν κανείς στην εβραϊκή κοινότητα είχε γνώση αυτής της σύμπτωσης. Πιθανότατα, ο Ιδδώς του Εσδρά 8, 17 ήταν πιο γνωστός.
12. Άλλα στρατόπεδα ήταν στον Ασωπό, Θήβα, Καράρα (;), Λιανοκλάδι (;), Λάρισα κ.λπ.
13. Μερικοί στίχοι από ισπανικό τραγούδι που συνέθεσαν οι Θεσσαλονικείς εργάτες στα καταναγκαστικά έργα:
En vavdos mos karearon/para echos esforsados/El couero mo lo moundaron/ya estamos atemados/Palas martios i kazmas/chapas i arabas...: «Στη Βάβδο μας κουβαλήσανε/για καταναγκαστικά έργα/Το πετσί μας γδάρανε/είμαστε εξαντλημένοι/φτυάρια, σφυριά, και κασμάδες/τσάπες και καρτσάκια...»
14. Την τραγική τους τύχη στα χέρια των Γερμανών διηγείται ο Richard Lamb, *War in Italy 1943-1945. A Brutal Story*, New York, 1996, κεφ. 8. Η Μεραρχία Πινερόλο υπό την αρχηγεία του Στρατηγού Infante αυτομόλησε στους Συμμάχους. Παρόλα αυτά οι σχέσεις τους με τους Έλληνες παρέμειναν τεταμένες. Τον Οκτώβριο η μεραρχία αποπλίσθηκε και φυλακίσθηκε από τον ΕΛΑΣ (σσ. 152 κ.ε.). Η περιπέτεια που περιγράφεται παρακάτω δείχνει πόσο η συμμαχία στα χαρτιά παρέμεινε αβέβαιη στην πράξη.
15. Μια και οι Έλληνες αντάρτες έπαιρναν ονόματα ηρώων από την δική τους ιστορία, ήταν λογικό να δώσουν στον Σίμη ονομα από τους δικούς του προγόνους. Δεν έχω βρει άλλο παρόμοιο όνομα μεταξύ των Εβραίων ανταρτών (με εξαίρεση την Ντόρα Μπουρλά, που την έλεγαν Ταρζάν).
16. Βλ. Κεφ. 6 παρακάτω για τα προκαταρκτικά της ιστορίας αυτής στην Αθήνα.

ΕΛΑΣ: Πολεμιστές και Διευκολυντές

Ο ΕΛΑΣ έγινε με τον καιρό η σημαντικότερη αντιστασιακή οργάνωση στην Ελλάδα. Επειδή όμως είχε αργήσει να οργανωθεί, δεν έλειπαν οι διαμάχες με άλλες – οργανωμένες ή ανοργάνωτες – ομάδες, για την κατάκτηση εδαφών ή τον προσεταιρισμό στρατιωτών. Οι ανοργάνωτες ομάδες με τις οποίες ερχόταν αντιμέτωπος ο ΕΛΑΣ ήταν σκόρπιες συμμορίες που απαρτιζόνταν από κάθε λογής ανθρώπους, από κλέφτες έως πρώην στρατιωτικούς που αρνούσαν να παραδοθούν και αντιπροσώπευαν μέχρι και τις πλέον επικίνδυνες πολιτικές ιδεολογίες που πλήθαιναν στην Ελλάδα. Περί τα τέλη του 1942, η Βρετανική Αποστολή είχε ήδη εγκατασταθεί επιτυχώς στα βουνά, και στις αρχές του 1943, ο OSS έθετε σε λειτουργία τη βάση του στην Τουρκία παράλληλα με διάφορες βρετανικές υπηρεσίες στρατηγικών επιχειρήσεων και πληροφοριών (SO, SI, MO). Στόχος των Συμμάχων ήταν να συμβάλουν στην ανάπτυξη της Αντίστασης στην Ελλάδα. Ειδικότερα οι Βρετανοί επιδίωκαν να αποτρέψουν την εμφύλια διαμάχη που σιγόβραζε ανάμεσα στον ΕΔΕΣ και τον ΕΛΑΣ.

Οι Βρετανοί είχαν πληροφορηθεί για τη διαμάχη μεταξύ κομμουνιστών και βασιλοφρόνων στα Βαλκάνια μέσω του Fitzroy MacLean (Φιτζρόυ Μακλίν), που ήταν ο σύνδεσμός τους με τον Τίτο. Ήταν, ωστόσο, πρόθυμοι να επιτρέψουν ελευθερία κινήσεων στον Τίτο βασιζόμενοι σε συμφωνία που είχαν συνάψει με τον Στάλιν σχετικά με τη μελλοντική διευθέτηση των Βαλκανίων. Η συμφωνία, η οποία επισημοποιήθηκε στις 9 Οκτωβρίου 1944, όριζε ότι η Ελλάδα θα παρέμενε στη βρετανική σφαίρα επιρροής. Αυτή η συμφωνία κυρίων, παρά τις εκδηλώσεις αφοσίωσης προς τον Βασιλιά Γεώργιο, ο οποίος είχε βάλει την Ελλάδα στον πόλεμο όταν η Βρετανία έστεκε μόνη απέναντι στους γερμανικούς βομβαρδισμούς και ο οποίος κατάφερε την πρώτη ήττα στον αήττητο Άξονα, έμελλε να διαμορφώσει τη βρετανική στάση απέναντι στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Το ΕΑΜ δεν κατάφερε ποτέ να κατανοήσει την ιδιαίτερη συμπεριφορά και την υποστήριξη των Βρετανών στα αντιστασιακά κινήματα στα Βαλκάνια. Οι περισσότεροι στην Αριστερά, θέλοντας να δώσουν μία απλουστευτική απάντηση, είπαν ότι οι Βρετανοί ήθελαν να έχουν υπό τον έλεγχό τους τη μεταπολεμική

Ελλάδα και προκειμένου να το κατορθώσουν, τοποθέτησαν στην εξουσία μοναρχο-φασίστες και δωσίλογους. Δυστυχώς υπάρχει μια δόση αλήθειας σ' αυτήν την άποψη.

Ανάμεσα στους λίγους Εβραίους που ήταν κομμουνιστές – στα ανώτερα κλιμάκια του ΚΚΕ δεν υπήρχε κανείς Εβραίος με σπουδές στη Μόσχα – υπήρχαν οργανωτές χαμηλού επιπέδου, όπως ο Ισαάκ Μωσέ, Ιωσήφ Γκατένιο, Μωσέ Μπουρλάς, η Ρόζα Κοέν, ο βουλευτής Ζακ Βεντούρα. Οι περισσότεροι Εβραίοι που πήγαν στο ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ ή την ΕΠΟΝ ήταν είτε νεαροί σοσιαλιστές είτε εθελοντές και στρατευμένοι που μπήκαν στην οργάνωση κατά τύχη. Το ίδιο συνέβη και με τους λίγους Θεσσαλονικείς Εβραίους που προτίμησαν να διαφύγουν στα βουνά για να πολεμήσουν. Η προσχώρησή τους στον ΕΛΑΣ ήταν επίσης ζήτημα συγκυρίας και εξαρτιόταν συχνά από τον άνθρωπο που τους στρατολογούσε. Αργότερα, όταν οι Εβραίοι της κεντρικής και νότιας Ελλάδας πήγαν στα βουνά, το ΕΑΜ τους βοήθησε να διαφύγουν. Ο ΕΛΑΣ ήταν ήδη οργανωμένος και ισχυρός – αν και όχι πλήρως εξοπλισμένος – για να δεχθεί εθελοντές στην οργάνωσή του σε οποιαδήποτε θέση κι αν ήθελαν να υπηρετήσουν.

Τα απομνημονεύματα του Αβραάμ Αρδίτη παρουσιάζουν συνοπτικά τα προβλήματα και διαφωτίζουν τον ιδιαίτερο ρόλο των Εβραίων (αν και όχι αναγνωρισμένων ως Εβραίων) στα βουνά. Στρατολόγοι από τον ΕΛΑΣ και την ΕΚΚΑ («βασιλικοί» θεωρούνταν αργότερα) γέμισαν τη Θεσσαλονίκη, γυρεύοντας νέους από τις εβραϊκές και τις άλλες φτωχές συνοικίες.¹ Ο Αρδίτης και ο φίλος του, Αβραάμ Σιακής, συζήτησαν τις διάφορες προοπτικές για πολύ καιρό πριν να πάρουν την απόφαση να φύγουν. Ο φίλος του, όμως, τελικά δεν εμφανίστηκε και ο Αρδίτης πήγε με δύο άλλους μέχρι τον τερματικό σταθμό του τραμ, όπου συνάντησε άλλους δεκατέσσερις Εβραίους και τον αντάρτη οδηγό που τους οδήγησε σε αξιωματικό της ΕΚΚΑ. Ανέβηκαν σε ένα τρένο γεμάτο Ιταλούς στρατιώτες και ύστερα από μερικές στάσεις συναντήθηκαν με τους Έλληνες συνδέσμους. Μετά από μερικές νύχτες σκληρής οδοιπορίας, οι περισσότεροι, εξαντλημένοι από τον εξάμηνο υποσιτισμό, γύρισαν στη Θεσσαλονίκη.

Οι τέσσερις Εβραίοι που έμειναν πίσω, κρύφτηκαν και βρήκαν τροφή στα χωριά για αρκετές εβδομάδες. Όταν έφτασαν οι αντάρτες, επέλεξαν τον Αρδίτη για να γίνει γραμματέας του αρχηγού (Παπαδόπουλου) επειδή ήξερε άπταιστα ελληνικά(!). Ένα από τα καθήκοντα του Αρδίτη ήταν να παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα στα δύο παιδιά του Παπαδόπουλου. Στο δρόμο για τα βουνά σταμάτησαν σε ένα μοναστήρι. Πολλά μοναστήρια βοηθούσαν τότε τους αντάρτες παρέχοντάς τους τρόφιμα και καταφύγιο. Θυμάται τη φιλία των χωρικών που «με καλούσαν σε όλες τις γιορτές του χωριού και ο παπάς συζητούσε μαζί μου επί ώρες για θρησκευτικά θέμα-

τα». Μια μέρα, μονάδες του ΕΛΑΣ επιτέθηκαν στο στρατόπεδο. Ο Αρδίτης αρνήθηκε να συμμετάσχει στην εμφύλια αιματηρή μάχη και πιάστηκε αιχμάλωτος μαζί με έναν γιατρό από το Κάιρο.

Ο Αρδίτης οδηγήθηκε στα βουνά πάνω από το Βέρμιο «όπου υπήρχαν πολλοί αντάρτες και Χριστιανοί Εβραίοι». Ένας Εβραίος αντάρτης τον συμβούλευσε να πει την αλήθεια και, αφού αναγνωρίστηκε η ταυτότητά του, του έδωσαν μια γραφομηχανή και του ζήτησαν να μεταφράζει γαλλικά και ιταλικά ντοκουμέντα στα ελληνικά. Λίγο καιρό αργότερα, προβιβάστηκε σε αξιωματικό και του ανατέθηκε, ως μέρος των καθηκόντων του, να εκδίδει εφημερίδα στα ελληνικά για το 50^ο Σύνταγμα.² Όταν έμαθε για τις απελάσεις που γίνονταν στη Θεσσαλονίκη, πήρε άδεια να γυρίσει στο σπίτι του. Στη Θεσσαλονίκη, όμως, ένας Χριστιανός φίλος του τον προειδοποίησε να φύγει γιατί δεν θα μπορούσε να κάνει τίποτε για να τον βοηθήσει. Επιπλέον, τον πληροφόρησε ότι οι νέοι είχαν ορκιστεί (!) να μην εγκαταλείψουν τις οικογένειές τους και θεωρούσαν προδότες αυτούς που είχαν φύγει στα βουνά. Τελικά, ο φίλος του τού είπε ότι η οικογένειά του είχε απελαθεί, και έτσι ο Αρδίτης γύρισε στη μονάδα του.³

Μετά την κατάρρευση της Ιταλίας, τον Σεπτέμβριο του 1943, η αντίδραση των Εβραίων στη Θεσσαλία ήταν τελείως διαφορετική σε σχέση με ό,τι είχε συμβεί στη Θεσσαλονίκη. Εκεί, ολόκληρες κοινότητες μεταφέρθηκαν στα βουνά κάτω από την προστασία των ανταρτών. Η Έστερ Γιαχμπές από τη Λάρισα διηγήθηκε την ιστορία της ζωής της στο χωριό Μουσαλά που ήταν άδειο από άντρες. Όλοι οι εύρωστοι άνδρες είχαν στρατολογηθεί στην Αντίσταση, ενώ οι νέοι Εβραίοι, αγόρια και κορίτσια που είχαν βρει εκεί καταφύγιο μαζί με τις οικογένειές τους, ανέλαβαν διαφόρων ειδών εργασίες. Στο χωριό υπήρχαν γύρω στις δέκα εβραϊκές οικογένειες από τη Λάρισα. Μέχρι τότε, το ΕΑΜ είχε φροντίσει να οργανώσει πλήρως την περιοχή και τη διανομή τροφίμων στις οικογένειες των μαχητών και στα χωριά και παρείχε στέγαση και ψεύτικες ταυτότητες στους πρόσφυγες. Η Έστερ θυμάται ότι υπήρχαν πολύ περισσότερες αντάρτισσες στο χωριό Δουγάνη παρά στον Τύρναβο, στους πρόποδες του Ολύμπου, όπου κρύφτηκε αργότερα. Οι Γερμανοί που βρίσκονταν στο γειτονικό χωριό Καζακκάρ, συνήθιζαν να κολυμπούν και να κάνουν μπάνιο στο ποτάμι που πέρναγε δίπλα από το χωριό της. Μία μέρα οι αντάρτες τούς έστησαν ενέδρα και σκότωσαν τριάντα. Όλοι όσοι μπορούσαν να μετακινηθούν, ανέβηκαν στο βουνό για να προλάβουν τα αντίποινα που θα μπορούσαν να αφανίσουν όλους τους κατοίκους του χωριού. Ο ΕΛΑΣ τους βρήκε και τους μετέφερε όλους σε άλλο χωριό.⁴

Ο Αλβέρτος Γιαχμπές βρήκε κι αυτός καταφύγιο στο χωριό Δουγάνη με την οικογένειά του. Γεννημένος στην Καβάλα, διέφυγε στην ιταλική ζώνη και πήγε στο αντάρτικο μαζί με τον θείο και τον κουνιάδο του.⁵ Το

φθινόπωρο του 1943, όταν γερμανικές μονάδες ήρθαν στα χωριά για να αναζητήσουν τρόφιμα, ο Αλβέρτος, που μιλούσε αρκετές γλώσσες, τους συνόδευσε. Ανέλαβε να τους καθυστερήσει και να τους εξαπατήσει με υπεκφυγές στα γαλλικά και τα ιταλικά, με την ελπίδα να αποτρέψει τους Γερμανούς από το να πάρουν τα τρόφιμα. Αργότερα έδωσε αναφορά στους αντάρτες σχετικά με ό,τι είχε συμβεί. Όσο ήταν στα βουνά βοηθούσε να εξηγήσουν στους χωρικούς και τους Εβραίους την αποστολή του αντάρτικου και στρατολογούσε νέους που τους κρατούσαν σε εφεδρεία μέχρι να τους καλέσουν σε δράση οι αρχηγοί. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, οι μονάδες του ΕΛΑΣ που βρίσκονταν στον Όλυμπο ήταν οι καλύτερες του αντάρτικου και είχαν την ευθύνη να οργανώνουν επιθέσεις στους κεντρικούς οδικούς δρόμους και σιδηροδρόμους που διέσχιζαν την κεντρική Ελλάδα. Ο Αλβέρτος πήρε μέρος στην μάχη στις Καρυές (που θα δούμε παρακάτω), και αργότερα θρήνησε τους φίλους του από τη Λάρισα, όταν βρήκε τις φωτογραφίες τους ανάμεσα στους Εβραίους που τουφέκισαν οι SS πριν από την ενέδρα.⁶

Η οργάνωση του ανεφοδιασμού ήταν πολύ σημαντική για τους αντάρτες, οι οποίοι χρειάζονταν την υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού για να καταφέρουν να επιβιώσουν στα ψηλά βουνά. Όπως είδαμε, ορισμένοι αντάρτες από κάθε μονάδα είχαν αναλάβει την αποστολή να κάνουν επιδρομές σε γερμανικές αποθήκες. Άλλοι οργάνωσαν τα χωριά σε διάφορους συνεταιρισμούς, ώστε η παροχή τροφίμων να είναι σταθερή. Ο Λάζαρος (ή Ελιέζερ) Αζαρία από την Καρδίτσα πήγε στην ΕΤΑ (Επιμελητεία του Αντάρτη) της περιοχής του και χρησιμοποίησε τα προσόντα του ως ειδικός σε θέματα γεωργίας – μέχρι το 1942-3 δούλευε στην Αγροτική Τράπεζα στην Καρδίτσα – για να επιτύχει συνεχή παροχή τροφίμων στους αντάρτες. Αργότερα, έγινε διευθυντής της ΕΤΑ στη Θεσσαλία.⁷

Χρήη διερμηνέα εκτελούσε και ο πατέρας του Ισαάκ Αράρη από την Καστοριά. Προπολεμικά εργαζόταν ως μεσάζοντας για τη διανομή αγροτικών προϊόντων στις πόλεις αλλά έχασε το εισόδημά του όταν οι Γερμανοί απαγόρευαν τη διακίνηση τροφίμων. Ανέβηκε με την οικογένειά του στα βουνά, όπου στρατολογήθηκε από τους αντάρτες. Καθώς μιλούσε αγγλικά και ήταν εξοικειωμένος με τους ορεινούς δρόμους, έγινε μέλος της βρετανικής αποστολής. Παρέμεινε ο μοναδικός Εβραίος με αυτούς τους αντάρτες, ενεργώντας ως οδηγός για τους Βρετανούς και προμηθεύοντάς τους με εφόδια από τους ντόπιους χωρικούς. Στο μεταξύ, η γυναίκα του και ο γιος του Ισαάκ κατάφεραν να ζήσουν χάρη στο ελάχιστο μερίδιο που παρεχόταν στις οικογένειες των μαχητών. Ο Ισαάκ και η μεγαλύτερή του αδελφή ήταν αναγκασμένοι να κάνουν δυο φορές το μήνα μία απόσταση είκοσι πέντε χιλιομέτρων για να παραλάβουν την μερίδα σιταριού που τους αναλογούσε. Θυμάται ότι οι λύκοι ήταν μεγάλοι και το χιόνι βαθύ.

Ήταν δεκατριών χρόνων τότε.⁸ Όταν οι Βρετανοί άρχισαν να ρίχνουν εφόδια με αλεξίπτωτα, οι Γερμανοί είχαν ήδη κάψει το χωριό τους δύο φορές και η νοικοκυρά τους κόντεψε να πεθάνει προσπαθώντας να διασώσει την ραπτομηχανή της μητέρας του. Ο Ισαάκ έγινε αγγελιοφόρος και μετέφερε μηνύματα από χωριό σε χωριό.⁹

Το φθινόπωρο του 1943, ο Σαλιέλ Γκατένιο περπάτησε για τέσσερις νύχτες στους λόφους της Θεσσαλίας μαζί με μία ομάδα τριάντα πέντε νεοσύλλεκτων. Όταν έφθασαν στο στρατόπεδο βρήκαν περίπου τριακόσιους αντάρτες, μεταξύ αυτών εβδομήντα πέντε Εβραίους, οι οποίοι ήταν ανεπαρκώς οπλισμένοι με τουρκικά ντουφέκια. Χάρη στα όπλα και τα πολεμοφόδια που άρχισαν να στέλνουν στη συνέχεια οι Βρετανοί, οι αντάρτες κατόρθωσαν να ανατινάξουν γέφυρες και να καταστρέφουν σιδηροδρομικές γραμμές. Ο Γκατένιο εξαίρει την γενναιότητα του Ντικ Μπενβενίστε και του Ζακ Κατάν.¹⁰

Ο Μάρκος Καρασσο, αδελφός της Νταιζής (βλ. Κεφ. 3) και γιος του Αλβέρτου, διέφυγε από τη Θεσσαλονίκη την άνοιξη του 1943 και έγινε αντάρτης. Έλαβε εύφημο μνεία για τη γενναιότητά του στη μάχη που έδωσε το 16^ο Σύνταγμα ενάντια στους κομιτατζήδες¹¹ κοντά στην Καστοριά, και στάλθηκε στην Σχολή Αξιωματικών που ιδρύθηκε την 1η Σεπτεμβρίου 1943 στο αρχηγείο του ΕΛΑΣ.¹² Τον πλήγωσε βαριά ο θάνατος του πατέρα του, που τον τουφέκισαν οι Γερμανοί σε μία από τις συχνές εκτελέσεις ομήρων σε αντίποινα (βλ. Κεφ. 2). Οι συναγωνιστές του τού έδωσαν το ρολόι του πατέρα του και του είπαν ότι η τελευταία του επιθυμία ήταν να πάει ο Μάρκος στα βουνά να πολεμήσει τους Γερμανούς. Κάθε μάχη που έδινε ο Μάρκος ήταν, σύμφωνα με τις διηγήσεις της αδελφής του, για να εκδικηθεί το θάνατο του πατέρα του. Σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια μίας επίθεσης σε τρένο στο Μουχαρέμ Χάνι, τον Ιούλιο του 1944.¹³

Μεταξύ άλλων αξιωματικών που υπηρετούσαν στον ΕΛΑΣ ήταν ο υπολοχαγός Σαμουήλ Εσκενάζη από τη Λάρισα, παρασημοφορημένος απόστρατος του Αλβανικού πολέμου, που διοικούσε έναν λόχο στο 54ο Σύνταγμα και σκοτώθηκε στα Στενά Κάλας.¹⁴ Ο υπολοχαγός Γιοχανάς Χατζής από την Άρτα (με το πολεμικό προσωνύμιο «Σκουφάς») είχε τον βαθμό του ανθυπολοχαγού ήδη από την θητεία του στο Αλβανικό Μέτωπο. Ως υπολοχαγός σκοτώθηκε ενώ ήταν επικεφαλής του λόχου του σε μια επιτυχή επίθεση εναντίον γερμανικών μονάδων στην Άμφισσα. Ο Ιωσήφ Μάτσας θυμάται τα λόγια κλέφτικου τραγουδιού που τραγουδούσαν οι άνδρες του Χατζή: «Ο Σκουφάς πάει στον πόλεμο με αντάρτες παλληκάρια». Το κάστρο της Άμφισσας φέρει ακόμη συνθήματα από την δεκαετία του 1940.¹⁵

Ένας αυτόπτης μάρτυρας στο επεισόδιο της Άμφισσας, ο Γιομτώβ Μωσέ από τα Ιωάννινα, κατατάχθηκε στο αντάρτικο στην Ερέτρια, και

δύο μήνες αργότερα πέρασε στην Στερεά Ελλάδα, όπου η ομάδα του, που αποτελείτο από Γιαννιώτες Εβραίους, συνάντησε τον Μακκαβαίο (Ιντό Σίμση) και συνόδευσε τον Καπετάν «Κρόνο» στο Ψυχικό της Αθήνας στις 6 Δεκεμβρίου του 1944. Όσο υπηρετούσε με τον «Κρόνο», ο Μωσέ εκτελούσε χρέη βοηθού στον ιατρό Εμμανουήλ Αρούχ. Ο Μωσέ και οι φίλοι του¹⁶ πήραν μέρος στην ενέδρα σε γερμανικές μονάδες που στήθηκε στην Άμφισσα, στις 2 Φεβρουαρίου του 1944. Κατόπιν, ο λόχος του πήγε στο χωριό Καρούτες για λίγες μέρες ανάπαυση. Ο Μωσέ πήρε μέρος στη μάχη ενάντια στους Γερμανούς που έλαβε χώρα την 1η Ιουλίου του 1944, όπου και οι δύο πλευρές είχαν βαριές απώλειες. Μας παρέχει μια μοναδική μαρτυρία που φωτίζει τον τραγικό θάνατο του «Σκουφά», ο οποίος, όπως υποστηρίζει, σκοτώθηκε αφού πιάστηκε αιχμάλωτος.

Λίγες εβδομάδες αργότερα, οι Γερμανοί ετοίμασαν μια μεγάλη επίθεση ενάντια στους αντάρτες στις Καρούτες.¹⁷ Η εχθρική δύναμη που αριθμούσε τριακόσιους είκοσι στρατιώτες, στρατοπέδευσε στη μέση μιας ενέδρας που έστησε το τάγμα του ΕΛΑΣ 11/34 και αποδεκατίστηκε. Μόνο ένας σώθηκε ο οποίος, όμως, αργότερα αιχμαλωτίστηκε. Οι αντάρτες είχαν τριάντα νεκρούς. Ο Μωσέ επισκέφθηκε τους πληγωμένους συναδέλφους του, τον ανηψιό του, Σλόμο Ματσίλ, τον Βίκτωρα Μπατή, τον Σαλβατώρ Μπακόλα, και άλλους, που βρίσκονταν στο ανταρτικό νοσοκομείο στην Πεντσαγιού (;). Η τελευταία του ανάμνηση από το ανταρτικό ήταν η χαρά τους για τις επιτυχείς επιθέσεις που είχαν κάνει ενάντια στα τελευταία τρένα του εχθρού που έφευγαν από την Αθήνα.¹⁸

Οι Εβραίοι πολέμησαν δίπλα στους Έλληνες συμπατριώτες τους καθ' όλη τη διάρκεια του ορεινού πολέμου.¹⁹ Παρόλα αυτά, μία είναι η μάχη που παραμένει χαραγμένη στη μνήμη των Ελλήνων Εβραίων ως μία αμιγώς εβραϊκή δράση. Πρόκειται για την ενέδρα που έλαβε χώρα στις Καρυές, την 6η Μαΐου του 1944. Η ιστορία της ενέδρας αναγράφεται στον επίσημο κατάλογο των δράσεων του ΕΛΑΣ ως εξής:

6 Μαΐου. Φάλαγγα 600 Γερμανών στρατιωτών προχώρησε στη νότια περιοχή του Ολύμπου, έπεσε σε ενέδρα της 10ης Μεραρχίας και αποδεκατίστηκε. Γερμανοί: Νεκροί 150, τραυματίες 150, αιχμάλωτοι 18. Λάφυρα: 12 βαριά πολυβόλα, 25 Steyer, 80 ντουφέκια, 20 πιστόλια και μεγάλη ποσότητα πυρομαχικών. ΕΛΑΣ: Νεκροί 8, τραυματίες 12.²⁰

Η πραγματική ιστορία, όμως, είναι κάπως πιο δραματική. Οι Γερμανοί που ήταν στρατοπεδευμένοι στη Λάρισα, έμαθαν ότι μια ομάδα δώδεκα εβραϊκών οικογενειών της πόλης κρύβονταν στα Καλύβια του Χαντζάρα. Ένα τάγμα των SS στάλθηκε εκεί, τους συνέλαβε και μετά έβαλε φωτιά στην περιοχή. Στο μεταξύ, ο υπολοχαγός Μάρκος Καρασσο και μερικές

άλλες διμοιρίες έμαθαν για τη σύλληψη των Εβραίων και έστησαν ενέδρα που έπιασε τη φάλαγγα καθώς περνούσε μέσα από ένα βαθύ φαράγγι. Ο Ιωσήφ Μάτσας, που ερεύνησε το περιστατικό, μέτρησε 230 Γερμανούς νεκρούς και 14 αιχμαλώτους, μεταξύ αυτών τον διοικητή και τον διερμηνέα του. Οι Εβραίοι σώθηκαν.²¹ Αυτή είναι η μοναδική καταγεγραμμένη περίπτωση στρατιωτικής δράσης που ανέλαβαν είτε Εβραίοι είτε η Αντίσταση και αφορούσε ειδικά τη διάσωση Εβραίων.

Παράλληλα με τον αγώνα ενάντια στην Κατοχή, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ προσπαθούσε να εγκαθιδρύσει «λαοκρατική» επανάσταση στα βουνά. Αν και δεν θα ήταν άστοχο να τη συγκρίνει κανείς με τη λαϊκή επανάσταση του Τίτο στην Γιουγκοσλαβία, μία τέτοια σύγκριση θα ήταν μάλλον παραπλανητική, δεδομένου ότι τα κόμματα της Αριστεράς στην Ελλάδα είχαν ακόμη ισχυρή φωνή και πολλοί από τους ηγέτες και τους υποστηρικτές τους ήταν ενεργοί στην Αντίσταση και προσπαθούσαν να φέρουν τα ορεινά χωριά κοντά στον μοντέρνο κόσμο.

Ο Μαξ Βαρών περιγράφει την προσωπική του συμβολή στην προσπάθεια του ΕΑΜ να καταπολεμήσει τη μαύρη αγορά που είχε εξαπλωθεί σε όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Πράγματι, η μαύρη αγορά ήταν το μόνο είδος τοπικής οικονομίας που χρησιμοποιείτο κατά τον πρώτο χρόνο της Κατοχής, όταν οι Γερμανοί απογύμνωσαν την Ελλάδα από όλα σχεδόν τα φαγώσιμα, ενώ ο βρετανικός αποκλεισμός επιδείνωσε τον λιμό που ακολούθησε. Αργότερα, ωστόσο, οι Γερμανοί οργάνωσαν αποστολές ρουμανικών σιτηρών και διαπραγματεύτηκαν μία συμφωνία με τους Βρετανούς μέσω του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού χάρη στην οποία επιτράπη σε σουηδικά πλοία να εισάγουν τουρκικό σιτάρι (και Βρετανούς πράκτορες). Παρ' όλα αυτά ο κόσμος συνέχισε να πεινάει, ενώ η πολιτική των Γερμανών να τροφοδοτούνται από την κατεχόμενη γη επιδείνωνε την έλλειψη τροφίμων.

Ο Μαξ Βαρών ξέφυγε με μια μικρή βάρκα από το σπίτι του στην βουλγαροκρατούμενη Καβάλα και πήγε στη Θεσσαλονίκη μαζί με δεκάδες χιλιάδες Έλληνες από τη Θράκη και τη Μακεδονία. Στη Θεσσαλονίκη τα πράγματα ήταν λίγο καλύτερα, αλλά όταν το 1942 οι Γερμανοί άρχισαν τους διωγμούς των Εβραίων που ζούσαν εκεί, ο Βαρών πήγε στην Κατερίνη για να προσπαθήσει να πάρει το τρένο για την Αθήνα ή τουλάχιστον για την ιταλική ζώνη. Τα τρένα, όμως, ήταν γεμάτα Γερμανούς στρατιώτες, κι έτσι, αφού περπάτησε μέχρι το τέλος της γερμανικής ζώνης, πήρε το καΐκι για το Βόλο και από εκεί συνέχισε για την Αθήνα. Όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν την Αθήνα και οι Εβραίοι δεν μπορούσαν πια να κυκλοφορούν ελεύθερα, κατάφερε να ξεφύγει χάρη στη βοήθεια ενός εμπόρου που εργαζόταν σε αγροτικές οργανώσεις. Αυτός τον έστειλε στην Ελασσόνα, στον Όλυμπο. Εκεί ο Βαρών έγινε διευθυντής του αγροτικού συνεταιρισμού για

τα 52 χωριά του Ολύμπου. Οι Γερμανοί απαγόρευαν το εμπόριο τροφίμων ανάμεσα στα χωριά και έρχονταν κατά περιόδους για να εισπράξουν το αυθαίρετο μερίδιό τους. Αυτό προκαλούσε πλεονάσματα και ελλείψεις ορισμένων τροφίμων στα διάφορα χωριά: σιτηρά στο ένα, τυρί στο άλλο, λάδι σε ένα άλλο κ.λπ. Κάτω από τέτοιες περιστάσεις η μαύρη αγορά ανθούσε για οποιαδήποτε κανονική δοσοληψία.

Η Ομοσπονδία Αγροτικών Οργανισμών στην Ελλάδα κανόνισε με τους Γερμανούς να μεταφέρει προϊόντα από τα χωριά στην πόλη. Εξαιτίας του καλπάζοντος πληθωρισμού οι εργάτες της πόλης προτιμούσαν να πληρώνονται σε τρόφιμα, γεγονός που οδήγησε σε σκληρό ανταγωνισμό με τη μαύρη αγορά.²³ Το πλεονάζον κέρδος της Ομοσπονδίας από την ανταλλαγή προωθείτο στους αντάρτες. Η Αντίσταση έσπευσε να χρησιμοποιήσει αυτό το δίκτυο για να μεταφέρει όπλα και να κάνει προπαγάνδα. Οι μεγαλέμποροι και οι βιομήχανοι, όμως, δεν έβλεπαν με καλό μάτι αυτό το λαϊκό κίνημα. Τότε ο Βαρών έλαβε εντολή να κάνει «δημόσιες σχέσεις». Ταξίδευε σε όλη την περιοχή προσπαθώντας να πείσει τους χωρικούς να υποστηρίξουν την Ομοσπονδία και να μην πωλούν τα προϊόντα τους μεμονωμένα. Τους εξήγούσε ότι αυτό ήταν προς όφελός τους, διότι η μαύρη αγορά τους εκμεταλλευόταν. Τόνιζε ότι δεν κρυβόταν καμία πολιτική σκοπιμότητα πίσω από την οργάνωση, αντίθετα το Κομμουνιστικό Κόμμα (!) και το ΕΑΜ αγωνίζονταν για το καλό τους. Τί ήξερε αυτός για τις απώτερες βλέψεις του ΚΚΕ; Όσο για το ΕΑΜ, δεν ήταν παρά μία οργάνωση-ομπρέλα που κάλυπτε όλες αυτές τις δραστηριότητες του ελληνικού λαού, συμπεριλαμβανομένων και των αγροτικών συνεταιρισμών! Το κυριότερο ήταν να οργανωθεί ο ελληνικός λαός ενάντια στους Ναζί. Πότε-πότε, ο ΕΛΑΣ έκανε επιθεώρηση στα χωριά για να προλάβει καμία τυχόν κοινωνική προστριβή, που θα έδινε λαβή σε γερμανικές απόπειρες να υποδαυλίσουν εμφύλιο διχασμό. Από τη στιγμή που ο αρχηγός μιας οικογένειας αποδεχόταν τη μη πολιτική υφή του συνεταιρισμού και τον υποστήριζε, οι γιοι του ήταν ελεύθεροι να καταταγούν στο αντάρτικο. Έτσι κι αλλιώς οι νέοι έπρεπε να εξαφανιστούν από το χωριό, διαφορετικά οι Γερμανοί τους μάζευαν για καταναγκαστικά έργα στην Ελλάδα ή τη Γερμανία, ή τους έριχναν στη φυλακή για να μην πάνε στην Αντίσταση. Αυτοί που πήγαιναν στα βουνά μπορούσαν να κρατούν επαφή με τις οικογένειές τους και να φέρνουν εφόδια στους συναγωνιστές τους. Ο Μαξ Βαρών κράτησε την ψεύτικη ταυτότητα με το όνομα Μιχαήλ Βρυώνης μέχρι που εγκατέλειψε τα βουνά.²⁴

Κατά τη διάρκεια των ετών 1943 και 1944, η αποστολή των μονάδων του ΕΛΑΣ περιελάμβανε την προσπάθειά τους να συνενώσουν τη δράση των αντιστασιακών ομάδων στα βουνά από τον έλεγχο του ΕΛΑΣ και να συντονιστούν με τα σχέδια των Συμμάχων να χρησιμοποιήσουν την

Ελλάδα σαν αντιπερισπασμό για να καλύψουν τις επιχειρήσεις τους στην Ιταλία. Είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς την αληθινή ιστορία ανάμεσα στους μεταπολεμικούς απολογισμούς και τις επικρίσεις που προέρχονταν και από τις δύο πλευρές.²⁵ Είναι αλήθεια ότι ο ΕΛΑΣ χρησιμοποιήθηκε για να προωθηθεί η κοινωνική και πολιτική επανάσταση που οραματιζόταν το ΕΑΜ η οποία, όπως φαίνεται μέχρι τώρα, κατευθυνόταν από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ). Από την άλλη πλευρά, η Βρετανία, με τη βοήθεια των Βρετανών αξιωματικών-συνδέσμων και τον έλεγχο που ασκούσαν εκείνοι πάνω σε όπλα και χρυσό (όπως τονίζει επανειλημμένα ο Νίκολας Χάμοντ στα απομνημονεύματά του), πίεζε τον ΕΛΑΣ να αυξήσει την πίεση στους Γερμανούς και να προχωρήσει στη διακοπή επικοινωνιών και μεταφορών. Ωστόσο, σε συνεννόηση με το Κάιρο, οι Βρετανοί αξιωματικοί-σύνδεσμοι ήταν εκείνοι που έπρεπε να διατηρούν την εποπτεία και να συντάσσουν το πρόγραμμα των επιχειρήσεων.²⁶

Ο ΕΛΑΣ αρνιόταν να υποστηρίξει κάθε επιχείρηση εξαιτίας της γερμανικής τακτικής για βάνουσα αντίποινα. Επιπλέον, ο ΕΛΑΣ εμπλεκόταν κατά καιρούς σε εμφύλια διένεξη με τον ΕΔΕΣ, του οποίου τον αρχηγό, Ναπολέοντα Ζέρβα, υποστήριζαν οι Βρετανοί, ενώ παράλληλα διεξήγαγε ανένδοτο πόλεμο ενάντια στους συνεργάτες των Γερμανών στη Μακεδονία (βλ. Κεφ. 2).

Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα καθοριζόταν από δυνάμεις που βρίσκονταν πολύ πέρα από τα σύνορά της. Η Βρετανία είχε αναλάβει να επαναφέρει τον βασιλιά της Ελλάδας στο θρόνο του. Ο Τσώρτσιλ, από τη μεριά του, ήταν συνεπαρμένος με τη βαλκανική λύση που πίστευε ότι θα αντιστάθμιζε την αποτυχημένη εκστρατεία της Καλλίπολης (Δαρδανέλια) κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁷ Όλοι οι Έλληνες ήταν έτοιμοι να πεθάνουν για να ξεπλύνουν την τιμή της Ελλάδας, που είχε μολυνθεί από την κατοχή των Ιταλών, των Γερμανών και των Βουλγάρων.²⁸ Ως κατεχόμενη χώρα, η κυβέρνηση της οποίας υπηρετούσε σύμφωνα με τις προσταγές του Χίτλερ και η οποία είχε πολλές φορές αλλάξει, είχε ως επίσημη γραμμή την άσκηση πολέμου ενάντια στους κομμουνιστές. Οι ΗΠΑ από τη μεριά τους και για τους δικούς τους πολιτικούς και στρατηγικούς λόγους, προσέβλεπαν στο τέλος του πολέμου μέσω της Ιταλίας και όχι μέσω της Ελλάδας.²⁹

Παρόλα αυτά, οι Αμερικανοί είχαν ιδιαίτερα συμφέροντα στην Ελλάδα τα οποία άρχισαν με τα σχέδια που είχε ο Μπίλ Ντόνοβαν, διοικητής του OSS, για το ελληνικό κράτος. Είδαμε πώς αυτά είχαν διαμορφωθεί αρχικά από τον Γιούλιους Έημος και στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε τακτική επιχείρηση παράλληλη με τη βρετανική παρουσία στην Ελλάδα αλλά και εξαρτώμενη από αυτήν (βλ. Κεφ. 3). Συγχρόνως, οι Αμερικανοί, με την ακτοπλοϊκή γραμμή καϊκιών Εύβοιας – Τσεσμέ, ακολουθούσαν τα δικά τους σχέδια που είχαν στόχο να παρεμποδίσουν τη γερμανική υποχώρηση

από την Ελλάδα. Οι φάκελοι του OSS περιέχουν σειρά από αναφορές που είχαν σταλεί από Ελληνορθόδοξους ιερείς στις ΗΠΑ οι οποίες περιέχουν καταλόγους Ελληνοαμερικανών στρατεύσιμης ηλικίας και αναφέρονται στα προσόντα του καθενός. Με βάση αυτούς τους καταλόγους στρατολογήθηκε ένα Ελληνοαμερικανικό τάγμα, το οποίο αποτελείτο από 159 στρατιώτες και 15 αξιωματικούς που στάλθηκαν από το Μπάρι και το Τσεσμέ στην Ελλάδα για τακτικές και μακροχρόνιες αποστολές.³⁰

Από τις 23 Απριλίου ως τις 20 Νοεμβρίου 1944, στάλθηκαν μέσα στην Ελλάδα οκτώ αμερικανικές ομάδες επιχειρήσεων, που έδρασαν στην Ήπειρο, στη Ρούμελη (νοτιοδυτικά της Λαμίας), στη Θεσσαλία (ανατολικά της Ελασσόνας), στη Μακεδονία (Δράμα, Βέρμιο), στο Πάικο, στην Πιερία (Ολυμπος, Κατερίνη) και στην Πελοπόννησο. Οι ομάδες ήταν υπεύθυνες για 76 επιχειρήσεις εναντίον του εχθρού με εντυπωσιακές στατιστικές: επιτέθηκαν σε 14 τρένα, πέντε φάλαγγες, 15 γέφυρες και κατάστρεψαν σχεδόν 16 χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών. Σκοτωμένοι εχθροί 349, τραυματίες 196, αιχμάλωτοι 105. Μόνο 13 Αμερικανοί τραυματίες. Πολλές από τις επιχειρήσεις αυτές είχαν την υποστήριξη ανταρτών ειδικών σε εκρηκτικές ύλες ή στρατιωτών. Είναι σαφές από τις αναφορές τους ότι η υποστήριξη των ανταρτών ήταν αναγκαία τόσο για την επιβίωσή τους στα βουνά όσο και για την επιτυχία τους στη μάχη. Παρόμοια στοιχεία για τις βρετανικές αποστολές και τα κατορθώματά τους στην επιχείρηση «Κιβωτός του Νώε» δεν υπάρχουν. Υπήρχαν περίπου 150 βρετανικές αποστολές που δρούσαν στην Ελλάδα και ορισμένες από αυτές μνημονεύονται σε αμερικανικές αναφορές.

Η υπηρεσία καϊκιών από το Τσεσμέ στην Εύβοια ήταν αποκλειστικά αμερικανική. Οι αντάρτες που βρίσκονταν στην Εύβοια δεν είχαν εμπιστοσύνη στους Βρετανούς που δεν κατάφεραν ποτέ να εγκαταστήσουν μian αποστολή στο νησί. Επίσης, οι Αμερικανοί που δραστηριοποιούνταν εκεί ήταν όλοι ελληνικής καταγωγής, όπως και πολλοί από τους αξιωματικούς, και δεν συμπεριφέρονταν με την αλαζονεία που χαρακτήριζε τους Βρετανούς αξιωματικούς-συνδέσμους. Ούτε οι Βρετανοί όμως ούτε οι Τούρκοι επέτρεπαν στους Αμερικανούς να στείλουν όπλα ή πολλά εφόδια στον ΕΛΑΣ. Ο σκοπός των Αμερικανών ήταν να συλλέγουν πληροφορίες για τη διάταξη των γερμανικών δυνάμεων, να τυπώνουν και να μοιράζουν προπαγανδιστικό υλικό, να κάμπτουν το γερμανικό ηθικό, να προκαλούν αναστάτωση μέσω της διάδοσης ψευδών ειδήσεων και μέσω της πρόκλησης δολιοφθορών, καθώς και να ενεργούν μέσω των τοπικών ανταρτών. Οι τελικές αναφορές της Αμερικανικής Αποστολής (που εσφαλμένα ονομάστηκε Συμμαχική Αποστολή, επιτρέποντας στους Βρετανούς να πάρουν λίγη από τη δόξα τους) παρέχουν μαρτυρίες για την επιτυχία της επιχείρησης «Smashem» («Λιώστε τους»), η οποία είχε σχεδιαστεί, όπως και η επιχείρη-

ση «Κιβωτός του Νώε», με σκοπό να επιφέρει βλάβες στις επικοινωνίες και να παρεμποδίσει τη γερμανική υποχώρηση από την Ελλάδα. Παρόμοιες αποστολές δρούσαν κατά μήκος των Βαλκανίων μέχρι τη νότια Αυστρία, αλλά από όλες αυτές, αποτελεσματικές ήταν μόνο εκείνες που είχαν την υποστήριξη των παρτιζάνων του Τίτο ή των Τσέτνικ του Μιχαήλοβιτς.³¹ Οι αναφορές μάς παρέχουν χρονική ακολουθία των επιχειρήσεων εναντίον των Γερμανών, οι οποίες συμπίπτουν με πολλές από τις επιχειρήσεις που έχει καταγράψει ο Στρατηγός Σαράφης στα επίσημα απομνημονεύματά του και που αναφέρονται επίσης και από πολλούς αντάρτες. Μία συστηματική αντιπαράθεση των επιχειρήσεων του Σαράφη με αυτές των Αμερικανών και των Βρετανών θα επιτρέψει μελλοντικά στους ιστορικούς να διαλευκάνουν τον ιδιαίτερο ρόλο και τη συμβολή στον αγώνα των Συμμάχων τόσο της ελληνικής Αντίστασης όσο και πλήθους εθελοντών που προέρχονταν από διάφορα κράτη (όπως Ιταλοί, Αυστριακοί και Γερμανοί λιποτάκτες, απελευθερωμένοι Ρώσοι αιχμάλωτοι πολέμου, κομμουνιστές Βούλγαροι, μάχιμοι Βαλκάνιοι πρόσφυγες και άλλοι). Ο αγώνας αυτός, ωστόσο, δεν θα έπρεπε να μειώνει την αξία του πολέμου που διεξήγαγε το αντάρτικο ενάντια στους Ιταλούς, Γερμανούς και Βούλγαρους κατακτητές και τους συνεργάτες τους.

Η οργάνωση του ΕΛΑΣ σε τακτικό στρατό, κάτω από τη διοίκηση του Στρατηγού Σαράφη, μάς επιτρέπει να ταξινομήσουμε τα απομνημονεύματα των Εβραίων ανταρτών κατά μονάδες και περιοχές και να χρονολογήσουμε τις επιχειρήσεις που εκείνοι αναφέρουν ή στις οποίες συμμετείχαν. Οι περισσότεροι επιζώντες, των οποίων τα απομνημονεύματα συλλέχθηκαν από το Γιαντ Βασέμ αφού μετανάστευσαν στο Ισραήλ ή από τον Μιχαήλ Μάτσα και περιλαμβάνονται στο βιβλίο του *Illusion of Safety*, έδρασαν στη Βοιωτία (πολλοί Αθηναίοι), στη Θεσσαλία (πολλοί από το Βόλο, τη Λάρισα και τα Τρίκαλα) και στη Μακεδονία (πολλοί από τη Θεσσαλονίκη). Ένας μεγάλος αριθμός από αυτούς τους αντάρτες συμμετείχαν στη βρετανική επιχείρηση «Animals» («Ζώα») το καλοκαίρι του 1943, που οργανώθηκε για να ξεγελάσουν τον Χίτλερ και να τον κάνουν να πιστέψει ότι οι προετοιμασίες για την κατάληψη της Σικελίας είχαν ως πραγματικό στόχο την κατάληψη της Ελλάδας. Το ίδιο ίσχυσε και στην περίπτωση της επιχείρησης «Κιβωτός του Νώε», το καλοκαίρι του 1944. Το παιχνίδι είχε αρχίσει, όπως θα έλεγε ο Σέρλοκ Χόλμς· οι παίκτες ήταν Έλληνες αντάρτες και τα πολλά θύματα των γερμανικών αντιποίνων ήταν οι χωρικοί των βουνών και οι όμηροι στις πεδιάδες.

Η πληθώρα των γερμανικών ντοκουμέντων που καταγράφουν τις εκδικητικές αντιδράσεις τους στις επιθέσεις των ανταρτών τείνει να επισκιάσει τη ματαιότητα της προσπάθειάς τους.³² Η επιχείρηση «Ζώα» πέτυχε στο να ξεγελάσει τους Γερμανούς και έτσι κάπου 300.000 στρατιώτες έμειναν

στην Ελλάδα την εποχή της συμμαχικής εισβολής στην Ιταλία. Τα Τάγματα Τιμωρίας 999 και οι μεραρχίες των SS αντιδρούσαν σαν ρομπότ στις επιθέσεις των ανταρτών. Στόχος τους ήταν να πάρουν εκδίκηση ακολουθώντας τις διαταγές της Βέρμαχτ (τουφεκισμός εκατό ομήρων για κάθε Γερμανό σκοτωμένο και δέκα για κάθε τραυματισμένο), αν και στην Ελλάδα τον τελευταίο χρόνο του πολέμου αυτή η οδηγία μάλλον παραβιάστηκε παρά τηρήθηκε. Τα τρένα που εκτροχιάστηκαν και οι αξιωματικοί, ακόμη και στρατηγοί, που σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν κατά τη μεταφορά και την οπισθοχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων προκάλεσαν ακόμα περισσότερο την «τευτονική οργή». ³³ Ολόκληρα χωριά καταστράφηκαν. Γυναίκες, ηλικιωμένοι και παιδιά σφαγιάστηκαν ή κήκων ζωντανοί μέσα σε σφραγισμένες εκκλησίες. Κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας εφόδου στην Ακαρνανία, μία εβραϊκή οικογένεια που ήταν προσκεκλημένη από φίλους σε γάμο στο χωριό Κομώνια, βρέθηκε ανάμεσα στα 300 θύματα που σκοτώθηκαν σε αντίποινα. ³⁴ Κατά το τέλος του πολέμου, χιλιάδες σπίτια στην Ελλάδα είχαν καταστραφεί και σχεδόν μισό εκατομμύριο Έλληνες ήταν εγγεγραμμένοι ως πρόσφυγες πολέμου. ³⁵ Ο πόλεμος στην Ελλάδα υπήρξε βάρβαρος και φρικτός και στη Γιουγκοσλαβία ίσως ακόμη περισσότερο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Το Γιαντ Βασέμ πρόσφατα τίμησε έναν από αυτούς τους στρατολόγους, τον Αλέξανδρο Καλλοδόπουλο, ως Δίκαιο των Εθνών για το σωτήριο έργο του κατά τον πόλεμο.
2. Ο Stephanos Sarafis (Στέφανος Σαράφης) στο βιβλίο *ELAS: Greek Resistance Army*, London, 1980, σ. 162, αναφέρεται στο 50ο Σύνταγμα Κατερίνης, τον καπετάνιο του (στρατιωτικό διοικητή) Υπολοχαγό Κικίτσα, και τον πολιτικό του ΕΑΜ, Μάρκο Βαφειάδη. Ο τελευταίος είχε στρατολογήσει τον Ιωσήφ Μάτσα και άλλους νεαρούς Εβραίους στη Θεσσαλονίκη. Μετά τον Αύγουστο του 1943, στρατιωτικός διοικητής έγινε ο Συνταγματάρχης Καλαμπάκης.
3. Yosef Ben, *Yehudei Yavan bashoah ubahitnagdut 1941-1944* (Οι Έλληνες Εβραίοι στο Ολοκαύτωμα και την Αντίσταση), Tel Aviv, 1985, σσ. 130-2.
4. Στο ίδιο, σ. 139.
5. Το μέρος των απομνημονευμάτων του που καλύπτει την περίοδο Καβάλα-Θεσσαλονίκη βρίσκεται στο βιβλίο Michael Matsas, *Illusion of Safety*, New York, 1997, σ. 167 κ.ε.
6. John O. Iatrides (Ed.), *Greece in the 1940s: A Bibliographic Companion*, Hanover, NH and London, 1981, σ. 86 (#03-2990). Yosef Ben, ό.π., σσ. 139-42 (#03-2651). (Το Γιαντ Βασέμ άλλαξε τους αριθμούς των απομνημονευμάτων από τότε που τα εξέτασα εγώ, το 1978, και την εποχή που έκανε την έρευνά του ο Ben, στη δεκαετία του 1980. Γ'αυτόν τον λόγο τυχαίνει να διαφέρουν οι αριθμοί). Η οικογένεια έμεινε αρχικά σε ένα ορεινό χωριό, στη συνέχεια γύρισε στη Λάρισα και μετά την κατάληψη της από τους Γερμανούς γύρισε πίσω στα βουνά. Ο πατέρας του, η γυναίκα του και ο αδελφός της πιάστηκαν μαζί με τους άνδρες του χωριού και στάλθηκαν στο στρατόπεδο Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη, από όπου όλοι τους στάλθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία, εκτός από τον Αλβέρτο που είχε ψεύτικη ταυτότητα.

7. Πρβλ. Michael Matsas, ό.π., σ. 302. Καταδικάστηκε σε θάνατο μετά τον πόλεμο αλλά δραπέτευσε στην Παλαιστίνη, όπου έγινε διευθυντής της Tnuva, του κυριότερου συνεταιρισμού αγροτικών προϊόντων υπό την αιγίδα της Εργατικής Συνομοσπονδίας Histadruth. Για το ρόλο της ΕΤΑ βλ. Stephanos Sarafis, ό.π., σ. 265.
8. Πρβλ. Michael Matsas, ό.π.
9. Yosef Ben, ό.π., σ. 137 κ.ε.
10. Στο ίδιο, σ. 136. Η Miriam Novitch ήταν η πρώτη που πήρε συνέντευξη από τον Γκατένιο, το 1959.
11. Σλαβόφωνοι στη Μακεδονία που οργανώθηκαν και οπλίσθηκαν από τους Γερμανούς. Για το ρόλο του υπολοχαγού Άντον Καλτσέφ και τις περίπλοκες τακτικές των Ιταλών, Βούλγαρων και Γερμανών στην περιοχή αυτή βλ. το βιβλίο John S. Koliopoulos, *Plundered Loyalties. World War II and the Civil War in Greece's West Macedonia*, New York, 1999, σ. 64-65 κ.α. Τα δύο βιβλία που περιέχουν απομνημονεύματα του Nicholas Hammond είναι: *Δυτική Μακεδονία: Αντίσταση και συμμαχική στρατιωτική αποστολή 1943-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1993 και *Venture into Greece with the Guerillas 1943-1944*, London, 1983.
12. Την 1η Αυγούστου 1943 ελήφθη η απόφαση να ιδρυθεί αυτή η σχολή και να σταλούν σε κάθε Αρχηγείο και γενική Διοίκηση (που αργότερα οργανώθηκαν σε μεραρχίες και συντάγματα) τριάντα αντάρτες. Η πρώτη σειρά, που περιελάμβανε 136 στελέχη, αποφοίτησε ύστερα από ένα μήνα. Η δεύτερη άρχισε την 1η Οκτωβρίου με 300 υποψηφίους. Πρβλ. Stephanos Sarafis, ό.π., σσ. 154 , 176. Κάθε απόφοιτος γινόταν διοικητής διμοιρίας με τον βαθμό του ανθυπολοχαγού.
13. Η Νταϊζη Καραάσο (YVS 03/4542) δίνει την ημερομηνία 23 Ιουλίου 1944. Η ημερομηνία αυτή υποστηρίζεται από τον συναγωνιστή του Ιωσήφ Μάτσα που διηγείται άλλα κατορθώματα του Μάρκου, όπως μνημονεύεται από τον Michael Matsas, *Illusion of Safety*, σ. 277.
Ο Σαράφης καταγράφει στο βιβλίο *ELAS. Greek Resistance Army*, δύο περιστατικά στο Μουχαρέμ Χάνι (δεκαπέντε χιλιόμετρα έξω από την Έδεσσα): στις 28 Ιουλίου (5 ελασίτες νεκροί) και 6 Αυγούστου (2 ελασίτες νεκροί). Ο Σαράφης κατέγραψε 24 Γερμανούς νεκρούς, αλλά τοπικές ελληνικές πηγές δημοσίευσαν έναν αριθμό 250 (για τον τελευταίο, πρβλ. τα απομνημονεύματα του Ισαάκ Μωσέ (Yitshak Moshe στο YVS 03/4542 και Κεφάλαιο 2 του παρόντος βιβλίου). Η αδελφή του, Νταϊζη, αφηγήθηκε ότι Έλληνες φοιτητές που εργαζόνταν στις φυλακές Παύλου Μελά του έδωσαν το ρολόι του πατέρα του και του μετέφεραν τα τελευταία του λόγια.
14. Michael Matsas, ό.π., σ. 66.
15. Ο Matsas το τοποθετεί στις 2 Ιουλίου 1944. Για λεπτομέρειες, πρβλ. Stephanos Sarafis, ό.π., σ. 447, (διορθώνοντας την ημερομηνία ανάλογα).
16. Οι Αλμπέρτος Κοέν, Ραφαήλ Μάλτας, Λέων Μείρ, Σλόμο Ματσίλ, Μωσής Κοέν, και Άρης Καζές («Κολοκοτρώνης»).
17. Βλ. Χ. Παπανικολή, *Η Μάχη στις Καρούτες 5.8.44*, Αθήνα, 1983. (Το βιβλίο αυτό δεν εξετάστηκε).
18. Απομνημονεύματα στην κατοχή του συγγραφέα. Αυτό πρέπει να έγινε στα τέλη Σεπτεμβρίου – αρχές Οκτωβρίου δεδομένου ότι οι Γερμανοί κατέστρεφαν την σιδηροδρομική γραμμή για να εμποδίσουν την αναμενόμενη βρετανική καταδίωξη. Μία αμερικανική ομάδα διοικούμενη από τον Υπολοχαγό Πάππας, μαζί με μία ομάδα ανταρτών ειδικών στα εκρηκτικά, ξεκίνησαν στις 6 Οκτωβρίου να επιτεθούν στο λεγόμενο Panzer-Zug, ένα ισχυρό τεθωρακισμένο τρένο που έκανε περιπολίες κάθε δειλινό. Η απόπειρά τους να στήσουν ενέδρα στο τρένο κοντά στο Νέο Μοναστήριο απέτυχε όταν οι Γερμανοί άρχισαν να τους πυροβολούν. Δύο άλλες ομάδες δολιοφθορών, όμως, κατόρθωσαν να καταστρέψουν ένα κομμάτι της γραμμής. Μία εβδομάδα αργότερα, η αποστολή τους άλλαξε και αφορούσε πλέον επιθέσεις στην οπισθοφυλακή και την

παρεμπόδιση των Γερμανών ώστε να μην καταστρέψουν επικοινωνίες και δρόμους στην προσπάθειά τους να προστατέψουν την υποχώρησή τους. Ο Υπολοχαγός Πάππας θα παρείχε προστασία στα πλευρά καθώς ο κύριος κορμός των ανταρτών θα έκανε επίθεση στο τρένο και σε μία φάλαγγα στο δρόμο. Κοντά στην πόλη Κουρναρίτσι είχαν στήσει παρατηρητήριο καθώς οι Γερμανοί ανατίναξαν τρεις σιδηροδρομικές γέφυρες και κατέστρεψαν το υπόστρωμα της γραμμής και τα τηλεγραφικά καλώδια. Λίγο πριν από την έκρηξη, δύο βομβαρδιστικά B-24 είχαν ρίξει ένα φορτίο βομβών στην περιοχή όπου βρίσκονταν δύο γέφυρες. Οι αντάρτες επιτέθηκαν με επιτυχία στη φάλαγγα και προκάλεσαν σοβαρές απώλειες στον εχθρό. NARA 226/99/45/5-Ors.

19. Ο Ιωσήφ Μάτσας, ο Joseph Ben και ο παρών συγγραφέας έχουν δημοσιεύσει τμηματικούς καταλόγους ανταρτών. Νέο υλικό έχει συλλεχθεί από τον Michael Matsas (Βλ. Παράρτημα II). Απομένει, ωστόσο, να γίνει συστηματική έρευνα και μελέτη των μαρτυριών που βρίσκονται στο Γιαντ Βασέμ σχετικά με το θέμα αυτό.
20. Stephanos Sarafis, ό.π., σ. 443. Τα Steyer είναι αυστριακά όπλα.
21. Michael Matsas, ό.π., σ. 65. Η διαφορά στον αριθμό απωλειών μπορεί να οφείλεται στην απόφαση να μην συμπεριληφθούν Γερμανοί αιχμάλωτοι και στο ότι αυτοί που πιάστηκαν τουφεκίστηκαν.
22. Βλ. Stavros B. Thomadakis, «Black Markets, Inflation and Force in the Economy of Occupied Greece», in John O. Iatrides (Ed.), ό.π., σσ. 61-80.
23. Είναι ενδιαφέρον ότι στο πλήθος των συνεντεύξεων που έδωσαν πρόσφυγες από την Ελλάδα δεν απαντάται κάποιο σχόλιο πάνω στο σημείο αυτό. Διαβάζει κανείς για πληθωρισμό και για τιμές αλλά όχι για μία τέτοια οργάνωση.
24. Μαρτυρία στο Γιαντ Βασέμ #03-2630. Μερική περίληψη στο βιβλίο Yosef Ben, ό.π., σσ. 133-136. Και περίληψη υπ'αριθμόν 03/2989 στο βιβλίο John O. Iatrides (Ed.), ό.π., σσ. 85-86.
25. Πολύ δυσκολότερο κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ένα σχόλιο στις αναφορές του Ταξίαρχου Myers, των Συνταγματάρχων Woodhouse και Stevens, των Αντισυνταγματάρχων Hammond και McMullen και του Λοχαγού Lake (Kew HS 5/635 D/H 109) έχει ως εξής: «Πρέπει να τονισθεί ότι οι περισσότεροι από αυτούς τους αξιωματικούς, με εξαίρεση τον Ταξίαρχο Myers, βρέθηκαν, εξαιτίας της πολιτικής που διατάχθηκαν να ακολουθήσουν απέναντι στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, λίγο-πολύ αντιμέτωποι με την οργάνωση αυτή και αυτό έχει χρωματίσει τις απόψεις τους σε ορισμένες περιπτώσεις. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο. Είναι, νομίζω, σημαντικό να ληφθεί υπόψη αυτή η προκατάληψη».
26. Η επιχείρηση «Bashibazook» των Patrick L. Fermor και Stanley Moss που είχε στόχο την απαγωγή του Στρατηγού Κρεϊρε, την ώρα που εκείνος επρόκειτο να αντικατασταθεί ως Γερμανός διοικητής της Κρήτης, είχε ως αποτέλεσμα την εκτέλεση αρκετών Κρητικών ομήρων, μεταξύ των οποίων υπήρχαν και μερικοί Εβραίοι. Οι τελευταίοι, βέβαια, ήταν μελλοθάνατοι έτσι κι αλλιώς. Βλ. Stanley W. Moss, *Ill-Met by Moonlight*, New York, 1950. Ο Κρεϊρε αισθάνθηκε ανακούφιση όταν τον απήγαγαν, γιατί αυτό σηματοδοτούσε το τέλος του πολέμου για εκείνον. Η αναφορά της επιχείρησης Royce του OSS, που προηγήθηκε, δεν είναι πλέον απόρρητη (NARA 210/200/03). Μια άγνωστη ως τώρα πηγή μπορεί να αναφερθεί εδώ για την ιστορική ακρίβεια. Ο Zeev Haklai στο βιβλίο *Im Shevuyim Rusim* (Με Ρώσους αιχμαλώτους πολέμου), Tel Aviv, 1945/6, αναφέρεται σε συνέντευξή του με έναν Ρώσο Εβραίο, αιχμάλωτο πολέμου, ο οποίος, ενώ εργαζόταν σαν δούλος σε καταναγκαστικά έργα στο τρίτο Ράιχ, ξέφυγε και πήγε στους αντάρτες στην Κρήτη. Εκεί, γνωστός με το όνομα Μιχαέλο, έγινε αρχηγός μίας ομάδας Ρώσων αιχμαλώτων πολέμου η οποία έλαβε μέρος στην κρητική Αντίσταση υπό την ηγεσία του Ταγματάρχη Alex (σ. 61 κ.ε.). Μερικοί από αυτούς τους Ρώσους συμμετείχαν στην απαγωγή του στρατηγού (σ. 63).
27. Ο Νοτιοαφρικανός Jan Smuts δεν έπαυε να τονίζει στον Τσώρτσιλ και στον Ρούσβελτ

- τη σημασία της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής. Με τον πρώτο συμφωνούσε ως προς την άποψη αυτή, κάτι το οποίο δεν συνέβαινε και με τον δεύτερο. Ο Τσώρτσιλ και ο Στάλιν δεν άργησαν να αναγνωρίσουν με επίσημη συμφωνία τη διαίρεση που οι ίδιοι έκαναν στα Βαλκάνια, μία συμφωνία που τήρησαν και οι δύο προς ζημία των πρώην προστατευομένων τους στην Ελλάδα (ΕΛΑΣ) και στη Γιουγκοσλαβία (Μιχαήλοβιτς).
28. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς εδώ τις ομοιότητες με την κατάσταση στη Γιουγκοσλαβία, όπου οι χωρικοί που υποστήριζαν τον Τίτο ούτε ζητούσαν, ούτε χάριζαν έλεος. Αντίθετα, οι υποστηρικτές του Μιχαήλοβιτς έτειναν προς παθητική ή/και ενεργητική συνεργασία με τους κατακτητές έχοντας σαν σκοπό τους την επιβίωση και όχι τη νίκη έναντι των κατακτητών του Άξονα. Οι πράξεις του Ζέρβα φαίνεται ότι ανήκουν στην δεύτερη κατηγορία. Από την άλλη μεριά, και άνδρες και γυναίκες αντάρτες μου είπαν σε ιδιωτικές συνομιλίες ότι ο πόλεμος είναι πόλεμος και ότι είναι δυνατόν οι άμαχοι να υποστούν τις συνέπειές του (βλ. Κεφ. 3). Βλ. επίσης Franklin Lindsay, *Beacons in the Night. With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia*, Stanford, 1993.
  29. Δεν είναι απίθανο η ιταλική λύση να ήταν συνάρτηση γεωγραφικής καταλληλότητας – από Αλγερία, Τυνησία, Σικελία, Ρώμη – αλλά και συνέπεια της εσωτερικής αμερικανικής πολιτικής δεδομένου ότι οι ΗΠΑ είχαν μεγάλο ιταλικό και καθολικό πληθυσμό. Η πολλές φορές παρασημοφορημένη μεραρχία Νισεί, για παράδειγμα, απαρτιζόμενη από Ιάπωνες γεννημένους στην Αμερική, ήταν πρόθυμη να υποστεί βαρύτερες απώλειες σε οποιοδήποτε ευρωπαϊκό μέτωπο για να αποδείξει την φιλοπατρία της. Παρόλα αυτά, οι ΗΠΑ πράγματι οργάνωσαν μια μικρή ελληνο-αμερικανική μονάδα που υπηρέτησε με επιτυχία στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1944. Δυστυχώς, η ιστορία της μονάδας αυτής δεν έχει γραφεί ακόμη. Η βρετανική άποψη, που ανέκαθεν έβλεπε τη στάση των ΗΠΑ ως αντιτιθέμενη στη βρετανική επιρροή στα Βαλκάνια, εκφράστηκε για πρώτη φορά στο βιβλίο Chester Wilmot, *The Struggle for Europe*, London, 1952.
  30. Αυτό ήταν το 2671ο Ειδικό Τάγμα Αναγνώρισης, (Εκτακτο) με 107 αξιωματικούς και 676 στρατιώτες.
  31. Μία αποστολή στην Αυστρία και άλλη μία στη Σλοβακία είχαν εξελιχθεί σε τραγικές αποτυχίες.
  32. Πρβλ. John Hondros, *Occupation and Resistance. The Greek Agony, 1941-1944*, New York, 1983 και Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The experience of Occupation, 1941-1944*, New Haven and London, 1993.
  33. Ένα από τα πιο ειρωνικά απομεινάρια του πολέμου με τη Γερμανία είναι το γερμανικό στρατιωτικό νεκροταφείο, στο δρόμο για τον Μαραθώνα, όπου κάπου 10.000 νεκροί της Βέρμαχτ και των SS κείτονται θαμμένοι σε ομαδικούς τάφους, ο καθένας κάτω από έναν σταυρό.
  34. Πρβλ. Mark Mazower «Military Violence and National Socialist Values», *Past and Present*, 134, 1992, σσ. 129-158.
  35. Πρβλ. *Πίνακες Καταστροφών Οικοδομών της Ελλάδος*. Οι φάκελοι του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ από το Κάιρο, που βρίσκονται στα ομοσπονδιακά αρχεία NARA, περιέχουν λεπτομερείς καταλόγους κατεστραμμένων χωριών και εγκλημάτων πολέμου.

Πολιτική της πόλης: Το ΕΑΜ εν δράσει

Οι Εβραίοι έλαβαν ενεργό μέρος και στην αντίσταση που γινόταν στις πόλεις, στην οποία συμμετείχε σημαντικός αριθμός του ελληνικού πληθυσμού. Η αντίσταση ήταν ορισμένες φορές ανοργάνωτη, όπως στην περίπτωση του Σαμ Ναχμιά και ενός Χριστιανού φίλου του, που σε ηλικία δώδεκα ή δεκατριών ετών έγραφαν συνθήματα στους τοίχους της Αθήνας. Τα παιδιά περιορίστηκαν σε πιο ειρηνική δράση όταν έμαθαν ότι άλλοι τουφεκίζονταν για τέτοιες πράξεις.¹ Άλλοι ήταν πιο οργανωμένοι, όπως για παράδειγμα ο Άλχη Ραφαήλ από την Αθήνα, που απαντώντας σε κλήση στρατολόγων της ΕΠΟΝ προθυμοποιήθηκε (σε ηλικία 14 ετών) να γράψει συνθήματα όπως «Θάνατος στον Κατακτητή». Οπλισμένοι ενήλικες προστάτευαν τα αγόρια και τα κορίτσια. Καμιά φορά, όταν τους τελείωνε η μπογιά, τα παιδιά προσπαθούσαν να συμπληρώσουν τις λέξεις με το ίδιο τους το αίμα. Μερικοί χάθηκαν στην προσπάθεια...²

Εκτός από την προπαγάνδα υπήρχε και το σαμποτάζ. Ο Ισαάκ (Ζακ) Κωστής, φοιτητής Νομικής με συγγραφικές φιλοδοξίες, συμμετείχε σε παράνομη ομάδα που έβαλε δυναμίτη σε εχθρικά πλοία στον Πειραιά και αλλού.³ Ανάμεσα στα άλλα ήταν και ένα γερμανικό οπλιταγωγό τύπου B103 στο Κερατσίνι, το *Κύκλωπας* στο λιμάνι του Πειραιά, το *Αρντένας*, φορτηγά τύπου K273, το *Ορίων* και η πιλοτίδα *Ταξιάρχης*. Μετά τον πόλεμο παρασημοφορήθηκε για τα κατορθώματά του.

Οι Εβραίοι συνέδραμαν στον αγώνα ενάντια στους Γερμανούς ακόμη και πριν από την κατάκτηση της Ελλάδας. Πλάι σ' εκείνους που πολέμησαν στα βουνά ενάντια στους Ιταλούς και σ' αυτούς που προφύλαξαν τη φυγή των Βρετανών κατά την καταστροφική τους οπισθοχώρηση στην Κόρινθο, στην Καλαμάτα και στην Κρήτη για την τελική μάχη που αναβίωσε για το νησί το σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος», υπήρχαν κι εκείνοι που βρίσκονταν στα μετόπισθεν. Για παράδειγμα, ο ιατρός Ernst Müller (Ερνστ Μίλλερ), ένας Γερμανοεβραίος γυναικολόγος ο οποίος υπήρξε ο μόνος πρόσφυγας ιατρός που κατάφερε να αποκτήσει ελληνική ιατρική άδεια (υπό το όνομα Myller) και ελληνική υπηκοότητα. Άνοιξε γυναικολογική κλινική στην Αθήνα, την οποία οι Ναζί, παραδόξως πώς, σύστηναν ως το γερμανικό νοσοκομείο της Ελλάδος. Αυτή η διαφήμιση, οι γλωσσικές και

ιατρικές του ικανότητες καθώς και οι γνωριμίες του στην Αθήνα συνέτειναν στην επιτυχία του. Ανάμεσα στους φίλους και υποστηρικτές του ήταν ο ιατρός Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, Καθηγητής Γυναικολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που είχε επίσης σπουδάσει στην Γερμανία.

Η σύζυγος του Μίλλερ, Λιζελότε, κατέγραψε τις δύο προσφορές του στον συμμαχικό αγώνα, για τις οποίες τον αντάμειψαν οι Βρετανοί φυγαδεύοντάς τον στο πλοίο *Βαρσόβα*, το τελευταίο συμμαχικό πλοίο που απέπλευσε από την Αθήνα στις 27 Απριλίου του 1941.⁴ Η πρώτη προσφορά του ήταν η εφεύρεση που εξουδετέρωνε μία γερμανική συσκευή που εμπόδιζε τους Βρετανούς να ανιχνεύουν θαλάσσιες νάρκες. Η δεύτερη ήρθε ως αποτέλεσμα της επίσκεψης στην κλινική ενός πιλότου της Λούφτβαφε, που του είπε με καμάρι για την επικείμενη αεροπορική εισβολή στην Κρήτη με ανεμόπτερα. Αμέσως ο Μίλλερ διέσχισε το δρόμο και ειδοποίησε τον Βρετανό πρέσβη τον οποίο γνώριζε καλά. Και η γυναίκα του, η Λιζελότε, συνέβαλε σημαντικά στον αγώνα. Η πρώτη σημαντική της συμβολή ήταν η δημόσια διαμαρτυρία της για τον αποκλεισμό των Εβραίων από την ΕΟΝ, την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας του Μεταξά. Η απαγόρευση, ισχυρίζεται, καταργήθηκε ύστερα από μερικές εβδομάδες και οι υπεύθυνοι υπουργοί απομακρύνθηκαν. Επίσης, βοήθησε τον Ρενάτο Μόρντο, διευθυντή της Όπερας της Πράγας, να γυρίσει στην Ελλάδα και να βοηθήσει στην ανάπτυξη μίας σημαντικής όπερας στην Αθήνα. Μετά την εγκατάστασή της στις ΗΠΑ, συνέβαλε σημαντικά στην παροχή βοήθειας για την ανάκαμψη της Ελλάδας από τον πόλεμο. Τα απομνημονεύματά της, γραμμένα σαν σειρά από στιγμιότυπα, δίνουν μια καλή εικόνα του τρόπου με τον οποίο διενεργούνταν πολιτικές ενέργειες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Μετά την κατοχή της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς, οι αξιωματικοί στεγαζόνταν σε μεσοαστικά και μεγαλοαστικά σπίτια. (Η Γκεστάπο βέβαια κατάσχεσε τις επαύλεις που την ενδιέφεραν). Πολλοί από τους αξιωματικούς αυτούς κατέληξαν σε εβραϊκά σπίτια, ορισμένοι, μάλιστα, ανάμεσα σε γερμανόφωνους Εβραίους. Αν και οι σχέσεις ήταν γενικά φιλικές, όπως άρμοζε σε Αυστριακούς αξιωματικούς καριέρας με καλή ανατροφή, στρατιωτικές πληροφορίες ξέφευγαν τακτικά και μεταδίδονταν σε κύκλους της Αντίστασης που τις προωθούσαν στο Κάιρο. Υπάρχουν διάφορα απομνημονεύματα Εβραίων που αναφέρουν τέτοια δραστηριότητα, όπως επίσης αναφέρονται παρόμοιες καταστάσεις στην Αθήνα.

Ενώ τα παραπάνω επιτεύγματα αποτελούσαν μέρος μιας μαζικής ανταπόκρισης στην Αντίσταση από άνδρες, γυναίκες και παιδιά σε όλη την ελληνική επικράτεια, ένας αριθμός ατόμων έδρασε με διάφορους τρόπους, όπως διάφοροι αστοί Εβραίοι που χρησιμοποιούσαν τα ιδιαίτερα ταλέντα τους για να ηγηθούν των κοινοτήτων τους κατά τη διάρκεια της

Κατοχής. Ο Μπαρούχ Σιμπή και ο Σαμ Μοδιάνο ήταν δημοσιογράφοι από τη Θεσσαλονίκη που πέρασαν τα χρόνια του πολέμου στην Αθήνα. Στην Αθήνα βρισκόταν επίσης ο Ασέρ Μωυσής, ένας εξέχων δικηγόρος από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος ήταν ο τελευταίος εκλεγμένος Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (απομακρύνθηκε από το αξίωμα από τον Μεταξά το 1936) και ενεργός Σιωνιστής.⁵

Το 1927, ο Σιμπή είχε ιδρύσει τη σιωνιστική λέσχη Αχντούτ που σύντομα άνοιξε παραρτήματα σε διάφορες εβραϊκές γειτονιές και προσήλκυσε τις χαμηλότερες τάξεις. Μετά την επίσκεψη του Α. Ράις το 1935, ιδρύθηκε παράρτημα της Διεθνούς Ένωσης της Σιών (Poalei Zion) με την οποία σύντομα συγχωνεύτηκε η Αχντούτ και μια άλλη σιωνιστική λέσχη, η Μαξ Νορντάου και αναδύθηκε μέσα στην εβραϊκή κοινότητα ως μία σοσιαλιστική βάση για την υποστήριξη του εβραϊκού εποικισμού της Παλαιστίνης. Κατά τις παραμονές της γερμανικής εισβολής, ο Σιμπή, γνωρίζοντας ότι θα ήταν στον κατάλογο καταζητούμενων της Γκεστάπο, έφυγε από τη Θεσσαλονίκη μαζί με τους Βρετανούς που υποχωρούσαν. Έφθασε στην Κρήτη μαζί με τους βουλευτές Μεντές Μπεσαντσή⁶ και Ζακ Βεντούρα⁷ (και οι δύο συνελήφθησαν αργότερα). Μην μπορώντας να βρει καράβι για την Αίγυπτο, ο Σιμπή γύρισε στην Αθήνα. Σύντομα άρχισε να δουλεύει με το νεοσύστατο ΕΑΜ και έγινε ένας από τους ηγέτες του Τομέα 3Α.⁸ Είχε σημαντικές γνωριμίες, με τη συμβολή των οποίων κατάφερε να σταματήσει την έκδοση μιας εβδομαδιαίας αντισημιτικής οικονομικής εφημερίδας. Ένα από τα πρώτα πονήματά του, κατά το 1942-43, ήταν η μετάφραση των έργων των καθηγητών Ζακυνθινού και Κεραμόπουλου, που χρησιμοποιήθηκαν μετά τον πόλεμο για να αντικρουστούν τα βουλγαρικά αιτήματα στη Μακεδονία και τη Θράκη.⁹ Ο Σιμπή έδινε, επίσης, πληροφορίες σε μια ημι-παράνομη επιτροπή σχετικά με τις φιλογερμανικές δραστηριότητες στις οποίες επιδίδονταν Έλληνες διανοούμενοι, ενώ αργότερα του ζητήθηκε να γράψει αναφορές πάνω σε τέτοιες δραστηριότητες. Η μονάδα του στο ΕΑΜ, που περιελάμβανε Εβραίους και Έλληνες,¹⁰ άρχισε να τυπώνει μια παράνομη εφημερίδα και διάφορα φυλλάδια. Ένα μέρος από το υλικό αφορούσε ειδικά τα προβλήματα των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, και τυπώθηκαν προειδοποιήσεις προς τους Εβραίους της Αθήνας που τους απέτρεπαν από το να εγγραφούν στη Συναγωγή που λειτουργούσε υπό τον έλεγχο των Γερμανών.¹¹ Σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του ίδιου, ο Σιμπή έπαιξε ηγετικό ρόλο, στην απαγωγή/φυγή του Ραββίνου Μπαρτζιλιάι από την Αθήνα (βλ. παρακάτω).

Όταν ο Στρατηγός Jürgen Stroop (Γιούργκεν Στροπ), πρωτεργάτης της καταστροφής του Γκέτο της Βαρσοβίας, έκανε γνωστή την παρουσία του στην Αθήνα, ο δικηγορικός σύλλογος βοήθησε τον Σιμπή να διαφύγει στην Πελοπόννησο, όπου εντάχθηκε σε μια μονάδα της Αντίστασης.

Τον Φεβρουάριο του 1944, προσπάθησε να πείσει τον υπουργό Θρησκευμάτων Νικόλαο Λούβαρη να φύγει από την κυβέρνηση και να ενταχθεί στην Αντίσταση. Ήταν άλλωστε γνωστό, υποστήριξε ο Σιμπή, ότι ήταν φίλος των Εβραίων και πατριώτης. Ο Λούβαρης του απάντησε ότι δεν μπορούσε να εγκαταλείψει την Εκκλησία χωρίς κάποιον προστάτη μέσα στην κυβέρνηση. Αυτό ήταν ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν όσοι αναγκάζονταν να υπηρετήσουν σε δωσίλογη κυβέρνηση. Ο Σιμπή γύρισε στην Αρκαδία όπου ανέλαβε τη διεύθυνση των εφημερίδων της Αντίστασης στην περιφέρεια και διετέλεσε ως ένας από τους τρεις αρχηγούς της περιοχής του. Το εβραϊκό Πάσχα του 1944, οι Γερμανοί άρχισαν να «σαρώνουν» την περιοχή και να συλλαμβάνουν αντάρτες και παγίδευσαν τις μονάδες του Σιμπή κοντά στη Γόρτυνα της Αρκαδίας. Οι Έλληνες κάλεσαν ενισχύσεις και στη Μάχη της Γλόγοβας κατάφεραν ένα βαρύ πλήγμα ενάντια σε μια μονάδα επτακοσίων τακτικών στρατιωτών. Οι άλλες γερμανικές μονάδες υποχώρησαν.¹²

Ο Σαμ Μοδιάνο, κάτοχος ιταλικής υπηκοότητας, ήταν ενεργό μέλος πολλών οργανώσεων στη Θεσσαλονίκη, από τις οποίες άλλες ήταν μέσα στο ιταλικό προξενείο, άλλες ήταν ανεξάρτητες ελληνικές οργανώσεις απαρτιζόμενες από αξιωματικούς και από μια ειδική μονάδα της ΜΟ5.¹³ Αυτή η τελευταία, σύμφωνα με τον Μοδιάνο, είχε φέρει με αλεξίπτωτο έναν Νοτιοαφρικανό ονόματι George Bauer (Τζορτζ Μπάουερ), προσωπικό φίλο του Στρατάρχη Jan Smuts (Γιαν Σματς), για να οργανώσει την ελληνική Αντίσταση στη Μακεδονία. Ένας εξ αγχιστείας εξάδελφος του Μοδιάνο, συνταγματάρχης στον ελληνικό στρατό, έστειλε τον Μπάουερ με έναν έμπιστο Έλληνα ονόματι Αργυρόπουλο στον Μοδιάνο, ο οποίος με τη σειρά του τον πέρασε στον Φιντέλ Κοντόπολη, σύζυγο μίας από τις ανηψιές του Μοδιάνο.¹⁴ Ο γιος του Μοδιάνο είχε στρατολογηθεί με το ζόρι στην εβραϊκή πολιτοφυλακή που είχε οργανώσει ο δωσίλογος Χασσών. Μέσω του γιου του, ο Μοδιάνο κατάφερε να μεταφέρει λίγα τρόφιμα στον Ζακ Βεντούρα που βρισκόταν φυλακισμένος στο στρατόπεδο Βαρώνου Χίρς, την παραμονή του εκτοπισμού του στο Άουσβιτς.¹⁵

Τα απομνημονεύματα του Μοδιάνο έχουν ενδιαφέρον επειδή ισχυρίζεται ότι δεν ανήκε σε καμία συγκεκριμένη οργάνωση, αλλά έπραττε από μόνος του μέσω ενός εκτενούς δικτύου φίλων και συγγενών. Με άλλα λόγια, ο δικός του τρόπος δράσης τού επέτρεπε να είναι ο σύνδεσμος μεταξύ διαφόρων οργανώσεων, αλλά και να παραμένει αρκετά αυτόνομος ώστε να μπορεί να ακολουθεί τους δικούς του στόχους. Ο Μοδιάνο υπήρξε πολύ σημαντική φυσιογνωμία στην ελληνική πολιτική σκηνή του μεσοπολέμου, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, τόσο ως «προσωπικός φίλος» του Βενιζέλου όσο και ως σύνδεσμος με Εβραίους οικονομικούς ηγέτες που γνώριζε μέσω των δημοσιογραφικών του επαφών. Ο Μοδιάνο ισχυρίζεται, επίσης,

ότι το ιταλικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη συνεργαζόταν με τους Βρετανούς, που είχαν δικό τους πράκτορα μέσα στο προξενείο με το ψευδώνυμο Alfred Rosenberg (Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ)(!).¹⁶ Οι Ιταλοί διαβεβαίωναν ότι ο Μοδιάνο ήταν γεννημένος στην Ιταλία και ήταν Ιταλός αξιωματικός. Του έδωσαν πιστοποιητικά που βεβαίωναν ότι ήταν διευθυντής προξενικού τμήματος που ασχολείτο με τους Εβραίους ιταλικής καταγωγής. Το γεγονός αυτό διευκόλυνε αυτόν και τους συνεργάτες του που κατόρθωσαν να εκδώσουν πλαστά χαρτιά για 350 εβραϊκές οικογένειες, επιτρέποντάς τους έτσι να επιβιβαστούν στην τελευταία ιταλική στρατιωτική αμαξοστοιχία που αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη. Έκλεινε με νόημα το μάτι του και δήλωνε υπερήφανα ότι το τρένο είχε παραχωρηθεί από τον ίδιο τον Μουσολίνι, τον οποίο γνώριζε από τον καιρό που ο τελευταίος ασκούσε το επάγγελμα του δημοσιογράφου.¹⁷ Αργότερα, στην Αθήνα (ίσως μετά τον Οκτώβριο του 1944) οι Βρετανοί τού παραχώρησαν πιστοποιητικά ότι ήταν πολεμικός ανταποκριτής με τον βαθμό επίτιμου λοχαγού του Βρετανικού στρατού. Με αυτό το κάλυμμα μπόρεσε να βοηθήσει την αποστολή της Χαγκανά που συνόδευσε τις βρετανικές δυνάμεις το 1944.¹⁸

Ο Ασέρ Μωυσής ήταν δικηγόρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας στην Αθήνα. Ήταν επίσης προσωπικός φίλος και πρώην συνεταίρος του Γιομτώβ Γιακοέλ, που ήταν ο δικηγόρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης.¹⁹ Ο Μωυσής διαφύλαξε και αργότερα δημοσίευσε τα ανεκτίμητης αξίας απομνημονεύματα του Γιακοέλ από την περίοδο της Κατοχής, που του είχε εμπιστευθεί ο ίδιος ο Γιακοέλ πριν να εκτοπισθεί στο Άουσβιτς. Ο Μωυσής αργότερα πιστοποίησε την αυθεντικότητα αυτής της μαρτυρίας, η οποία παρουσιάστηκε ως ενδεικτικό στοιχείο στην δίκη του Αιχμαν.²⁰

Όντας ένας επιτυχημένος δικηγόρος, ο Μωυσής είχε πολλούς γνωστούς Έλληνες πολιτικούς και διανοούμενους. Στα απομνημονεύματά του δείχνει πώς οργανώθηκε, κατά την περίοδο της Κατοχής, η αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης, της εκκλησίας, των επαγγελματιών συλλόγων και του πανεπιστημίου ενάντια στον εκτοπισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.²¹ Πράγματι, παρά τη θέληση πολλών Ελλήνων Χριστιανών να βοηθήσουν τους Εβραίους, φαίνεται ότι ήταν απαραίτητο να ωθήσουν οι ίδιοι οι Εβραίοι τους πιθανούς και πρόθυμους συμμάχους τους σε δραστηριότητες που θα μπορούσαν ίσως να τους σώσουν. Τέτοιες αναφορές απουσιάζουν και από τη γενική και από την εβραϊκή βιβλιογραφία σχετικά με τον πόλεμο.

Φαίνεται ότι Εβραίοι προσέγγιζαν τους Χριστιανούς συναδέλφους τους και τους ζητούσαν να κάνουν δημόσιες δηλώσεις υπέρ των Εβραίων. Τα λόγια του Στρατηγού Γεωργίου Τσολάκογλου αντικατοπτρίζουν τόσο την εικόνα που είχαν οι Εβραίοι για την κατάσταση όσο και τη δική του προσωπική εκτίμηση. Τον Απρίλιο του 1942 ήρθε στην Θεσσαλονίκη και υποσχέθηκε: «Δεν θα πάθετε τίποτε, είστε Έλληνες, είμαστε όλοι

αδέλφια, εσείς είστε τα τέκνα της αγαπημένης μας πατρίδας, πολλοί από εσάς πεθάνατε και πληγωθήκατε πολεμώντας τον εχθρό». ²² Ο Καθηγητής Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος καθώς και ο Ιωάννης Ράλλης εξέφρασαν τα ίδια συναισθήματα όταν καθένας τους με τη σειρά του υπηρέτησε ως ηγέτης-μαριονέτα της κατεχόμενης Ελλάδας. Ο Ασέρ Μωυσής ρίχνει φως σε αυτές τις επεμβάσεις στα μεταπολεμικά του απομνημονεύματα που παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την εποχή εκείνη. ²³

Την 13η Μαρτίου 1943, ο Dieter Wisliceny (Ντίτερ Βισλιτσένι) και ο Alois Brunner (Αλόις Μπρούνερ) κάλεσαν τον Κόρετς και του είπαν ότι σε δύο ημέρες η αποστολή των Εβραίων θα μεταφερόταν στο στρατόπεδο Βαρώνου Χιρς... Ο Γιομτώβ Γιακοέλ, δικηγόρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας, μου τηλεφώνησε στην Αθήνα και με ενημέρωσε σχετικά με τα όσα συνέβαιναν με την πρώτη αποστολή από το στρατόπεδο Βαρώνου Χιρς. Τί βήματα κάναμε; Πήγαμε στον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό. Ο Δαμασκηνός ήταν στο κρεβάτι, αλλά με δέχθηκε και είπε ότι θα μιλούσε στον Günther Altenburg (Γκύντερ Άλτενμπουργκ) στην Αθήνα. (Ο Άλτενμπουργκ ήταν ο επιτετραμμένος των Ναζί στην Ελλάδα). Ο Άλτενμπουργκ του είπε ότι δεν μπορούσε να κάνει τίποτε επειδή η διαταγή είχε έρθει από το Βερολίνο. Πρωθυπουργός ήταν τότε ο Λογοθετόπουλος που ήταν γερμανόφιλος (τώρα είναι στη φυλακή). Όλοι οι αρχηγοί των κομμάτων έγραψαν μία έκκληση στον Λογοθετόπουλο ζητώντας του να παρέμβει και να ζητήσει από τους Γερμανούς να μην καταδιώξουν τους Εβραίους, επειδή οι Εβραίοι ήταν Έλληνες υπήκοοι και στην Ελλάδα δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων. Ο Λογοθετόπουλος πήγε στον Άλτενμπουργκ και αυτός του είπε αυτά που είχε πει και στον Δαμασκηνό. Υπέβαλε υπόμνημα διαμαρτυρίας στον Άλτενμπουργκ και εκείνος του είπε ότι θα το έστειλε στο Βερολίνο. Τη 15η ή τη 16η Μαρτίου, ο Ασέρ Μωυσής πήγε στον Λογοθετόπουλο μαζί με τον Ραββίνο (Ηλία) Μπαρτζιλάι και τον Άλμπερτ Αμαρίλιο και εμείς πήραμε μαζί μας τον Τσαλδάρη ²⁴ που ήταν φίλος μου και φίλος του Λογοθετόπουλου. Μίλησα πολύ έντονα στον Λογοθετόπουλο και αυτός είπε: «Τί μπορώ να κάνω; Είμαι πολύ στενοχωρημένος γι' αυτό». ²⁵ Τότε εγώ του είπα: «Αν πρέπει οι Εβραίοι να πεθάνουν, γιατί σίγουρα οδεύουν προς τον θάνατό τους, τότε έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν από την ελληνική κυβέρνηση να πεθάνουν μέσα στην Ελλάδα και όχι να φύγουν από την Ελλάδα για άγνωστους τόπους». Φώναζα τόσο δυνατά που όλο το άλλο προσωπικό μαζεύτηκε ολόγυρα και ο Λογοθετόπουλος σωριάστηκε στην καρέκλα του. ²⁶ Το αποτέλεσμα ήταν να γράψω εγώ ένα υπόμνημα διαμαρτυρίας. Ο εκτοπισμός των Εβραίων είχε αρχίσει. Είδα τον Λογοθετόπουλο άλ-

λες δύο φορές. Και τις δύο αυτές φορές ήταν μαζί μου ο Τσαλδάρης.²⁷ Ο Τσαλδάρης μάς βοήθησε πολύ. Μετά αποφασίσαμε να ζητήσουμε από τον Λογοθετόπουλο να παραιτηθεί μαζί με όλη την κυβέρνηση. Τριάντα δύο ακόμα οργανώσεις, επαγγελματικές, εργατικές, και η επιστημονική ακαδημία, με επικεφαλής τον Δαμασκηνό και την Εκκλησία, ζήτησαν την παραίτηση του. Ο Λογοθετόπουλος μου έστειλε μήνυμα μέσω του Τσαλδάρη ότι θα ήθελε να παραιτηθεί αλλά κι ότι το εβραϊκό πρόβλημα ήταν το «ευαίσθητο σημείο του Χίτλερ», και δεν ήθελε να δώσει την εντύπωση στους Γερμανούς ότι παραιτείτο εξαιτίας των Εβραίων. Μετά από δεκαπέντε ημέρες, οι Γερμανοί έπαυσαν τον Λογοθετόπουλο και διόρισαν πρωθυπουργό τον Ράλλη. Μόλις ορκίστηκε και μετά από ισχυρή πίεση που ασκήθηκε από εμάς και από την πολιτική ηγεσία, ιδιαίτερα από τον Καφαντάρη,²⁸ αρχηγό του κόμματος των Φιλελευθέρων, ο Ράλλης πήγε στη Θεσσαλονίκη για να επιληφθεί του θέματος του διωγμού των Εβραίων. Αλλά δεν μπόρεσε να κάνει τίποτε. Οι Ναζί αρνήθηκαν να τον ακούσουν. Έμεινε εκεί μόνο για μία νύχτα. Οι Ναζί αρνήθηκαν να τον ακούσουν.

Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός δέχθηκε επίσης εκκλήσεις από Εβραίους και τους παραπάνω ηγέτες για να κάνει δηλώσεις.²⁹ Τον Φεβρουάριο του 1943, ο Ραββίνος Κόρετς και διάφοροι Εβραίοι δικηγόροι είχαν πησιάσει με δική τους πρωτοβουλία τον Μητροπολίτη Γεννάδιο για να του ζητήσουν να μεσολαβήσει στους Γερμανούς. Την παραμονή της βιαστικής επίσκεψης του Ράλλη στη Θεσσαλονίκη, ο Κόρετς έπεισε τον Μητροπολίτη Γεννάδιο να κανονίσει μια συνάντηση με τον πρωθυπουργό, και αργότερα μίλησε με τον Ράλλη σε μια δακρύβρεχτη συζήτηση. Η συμπεριφορά του Κόρετς εξόργισε τόσο πολύ τους Ναζί, που τον συνέλαβαν και τον φυλάκισαν και αυτόν και την οικογένειά του στο Βαρώνου Χίρς.³⁰ Αυτό που έχει σημασία εδώ δεν είναι το γεγονός ότι αυτές οι συναντήσεις και δημόσιες δηλώσεις δεν είχαν επιτυχία με τους Γερμανούς, αλλά το ότι όλα αυτά είχαν γίνει γνωστά στο ελληνικό κοινό. Διαπιστώνουμε εκ των υστέρων ότι οι δηλώσεις του Αρχιεπισκόπου προς τους ιερείς του είχαν την ίδια αν όχι μεγαλύτερη επιτυχία από τις δηλώσεις που ακούγονταν στις εκπομπές του BBC προς την κατεχόμενη Ελλάδα.³¹

Η άφιξη στην Αθήνα Εβραίων προσφύγων από τη βουλγαρική και τη γερμανική ζώνη έφερε νέο πλούτο και αύξησε την επιρροή της κοινότητας. Περίπου 5.000 Εβραίοι κατάφεραν να φθάσουν στην πρωτεύουσα, και καθώς αυτοί ήταν μεταξύ των πλουσιότερων Θεσσαλονικέων, προς αυτούς στράφηκε ο Γιομτώβ Γιακοέλ όταν ανέκυψε η ανάγκη καταβολής λύτρων προκειμένου να εξαγοράσουν οι Εβραίοι τα καταναγκαστικά έργα που τους επιβλήθηκαν στα μέσα Ιουλίου 1942.

Παράλληλα ένα συνεχές ρεύμα πλούσιων Εβραίων διέφευγε προς το Κάιρο. Ο πρέσβης Μακ Βη έστειλε μια σειρά από αναφορές στον Πρόεδρο Ρούσβελτ, το 1943 και 1944, σκιαγραφώντας την κατάσταση των Εβραίων στην Ελλάδα μέσα από περιλήψεις διαλέξεων που έδιναν αυτοί οι πρόσφυγες σε Εβραίους και Έλληνες στο Κάιρο. Από τις αναφορές αυτές μαθαίνουμε ότι οι Ιταλοί και η ελληνική αστυνομία προστάτευαν τους Εβραίους από επιθέσεις γερμανόφιλων ομάδων στην Αθήνα και από τις προσπάθειες της Γκεστάπο να επιβάλει διωγμούς ενάντια στον αθηναϊκό εβραϊσμό.

Οι περισσότερες από αυτές τις γερμανόφιλες ομάδες, μεταξύ αυτών η ΕΣΠΟ, η ΕΕΕ και άλλες φασιστο-ναζιστικές συμμορίες, αποσπούσαν χρήματα από Εβραίους επιχειρηματίες με εκβιασμό. Τον Δεκέμβριο του 1942, πράκτορες της ΕΣΠΟ λεηλάτησαν τα γραφεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας στην Αθήνα και κατέστρεψαν ή άρπαξαν τα αρχεία της. Το συμβούλιο της Κοινότητας διαλύθηκε και στη θέση του οργανώθηκε ένα ανεπίσημο συμβούλιο για να ασχολείται με θέματα κοινοτικού ενδιαφέροντος. Λίγο αργότερα, ένας αντι-ναζιστής, ονόματι Κώστας Περρίκος, έβαλε βόμβα στα κεντρικά γραφεία της ΕΣΠΟ και σε αντίποινα φυλακίστηκαν μερικοί Εβραίοι ηγέτες. Ύστερα από την προσφυγή στις ιταλικές αρχές αφέθηκαν ελεύθεροι. Η απώλεια των κοινοτικών αρχείων απέβη σε όφελος των Εβραίων της Αθήνας, όταν, τον Σεπτέμβριο του 1943, η Γκεστάπο ζήτησε από τον Ραββίνο Μπαρτζιλιά να τους τα παραδώσει. Μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, ήρθαν στην Αθήνα ο ανώτατος διοικητής των SS και της Αστυνομίας στρατηγός Γιούργκεν Στροπ μαζί με τον Walter Blume (Βάλτερ Μπλούμε), διοικητή της γερμανικής Ασφάλειας για να προωθήσουν τον εκτοπισμό των Αθηναίων Εβραίων. Ο Ραββίνος Μπαρτζιλιά διατάχθηκε να παρουσιαστεί στα κεντρικά γραφεία της Γκεστάπο και να παραδώσει τα μητρώα της Κοινότητας. Σύμφωνα με την μεταπολεμική του εξιστόρηση, ο Ραββίνος εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία για να ισχυρισθεί ότι η ΕΣΠΟ τα είχε καταστρέψει τον περασμένο χρόνο.³² Στα απομνημονεύματά του υποστηρίζει ότι άκουσε τους Γκεσταπίτες να συζητούν για τον εκτοπισμό και μπόρεσε να καταλάβει τι έλεγαν χάρη στα λίγα γερμανικά που είχε μάθει κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ιερουσαλήμ. Όταν αφέθηκε ελεύθερος με την εντολή να ετοιμάσει καινούργιους καταλόγους, πήγε σπίτι του και έστειλε μήνυμα να φύγουν οι Εβραίοι στα βουνά («Ο γέρος είναι άρρωστος και πρέπει να πάει στα βουνά να γιατρευτεί»). Ισχυρίζεται ότι το Σαββατοκύριακο της 23ης Σεπτεμβρίου 1943 διέφυγε με την βοήθεια του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Ο ρόλος της Αντίστασης δεν αναφέρεται.

Ο Μοδιάνο και ο Σιμπή παρέχουν κατατοπιστικά στοιχεία γι' αυτό το επεισόδιο που αλλάζουν λίγο τη χροιά της ιστορίας του Ραββίνου, η οποία

καταγράφεται στην εβραϊκή ιστοριογραφία ως ο αντίποδας στην αποτυχία του Ραββίνου Κόρετς να πράξει κάτι αντίστοιχο στη Θεσσαλονίκη.³³

Ο Σιμπή ισχυρίζεται ότι απήγαγε τον Ραββίνο μαζί με κάτι συναδέλφους του από το ΕΑΜ. Αυτό έγινε πριν από την άφιξη του στρατηγού Στροπ. Ο Σιμπή ενημέρωσε σχετικά τον Ιωσήφ Νεχαμά, μέλος του Κοινοτικού Συμβουλίου, ο οποίος συμφώνησε με το σχέδιο και επίσης ζήτησε την άδεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ. Ο Σιμπή και ο Αθηναίος δημοσιογράφος Κώστας Βιδάλης τακτοποίησαν τις λεπτομέρειες. Μετά ο Σιμπή ήρθε σε επαφή με τον Καθηγητή Νίκο Λούβαρη, υπουργό Θρησκευμάτων, για να μεσολαβήσει στον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό ο οποίος αμέσως πρόσφερε τη φιλοξενία του στον Ραββίνο. Έτσι ανατέθηκε στον Ηλία Κεφαλίδη, δικηγόρο από τη Θεσσαλονίκη και στον Σολομών Σασσών να τον κρύψουν στην συνοικία της Δεξαμενής, από όπου μεταμφιεσμένος σε Χριστιανό έμπορο -μαζί με τη γυναίκα του- οδηγήθηκαν από τον καπετάν Μακκαβαίο μέχρι τις δυνάμεις του υπολοχαγού Δημήτρη Δημητρίου («Νικηφόρος»)³⁴.

Ο Μοδιάνο, που είχε ειδοποιηθεί από τον φίλο του Πωλ Νόαχ³⁵ ότι η Επιτροπή Ρόζενμπεργκ είχε έρθει από τη Θεσσαλονίκη για να συλλάβει τον Ραββίνο Μπαρτζιλάι, πήγε στο ΕΑΜ. Η οργάνωση ήρθε, τότε, σε επαφή με τον Κώστα Βιδάλη, συντάκτη της κομμουνιστικής εφημερίδας *Ελεύθερη Ελλάδα* και διοικητικό στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος.³⁶ Στη συνέχεια ο Βιδάλης, εν αγνοία του Μοδιάνο, πήγε στον Σιμπή και τακτοποίησε τις τελευταίες λεπτομέρειες. Δύο οπλισμένοι άνδρες, ο ένας από τους οποίους ήταν ο Ισίδωρος Νόαχ, πήγαν στο σπίτι του Ραββίνου και του είπαν να ετοιμαστεί να φύγει. Σύμφωνα με τη Μαίρη Νόαχ, σύζυγο του Ισίδωρου, ήταν έτοιμοι να χρησιμοποιήσουν τα όπλα τους ενάντια στον Ραββίνο.³⁷ Όπως μου είπε ο Σιμπή το 1972: «Ένας Ραββίνος παραπάνω ή ένας λιγότερος, σε κανέναν δεν θα έλειπε. Αλλά ήταν αναγκαίο να φύγει». Σε γράμμα του προς τον Μιχαήλ Μάτσα, ο Σιμπή απέδωσε αυτή τη φράση στον Ιωσήφ Νεχαμά. Ο Ραββίνος μεταφέρθηκε έξω από την πόλη, πιθανότατα με το αυτοκίνητο του Αρχιεπισκόπου, και από εκεί μετεπιβιβάστηκε σε φορτηγό (το ΕΑΜ χρησιμοποιούσε φορτηγά του ταχυδρομείου ως κάλυψη) που τον έφερε στα βουνά. Ο καπετάν Μακκαβαίος τον συνόδευσε, στη συνέχεια, καβάλα σ' ένα γαϊδούρι ως τον Βρετανό αξιωματικό-σύνδεσμο Κρις Γούντχους. Οι δηλώσεις του Ραββίνου Μπαρτζιλάι για λογαριασμό του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και οι εκκλήσεις του για βοήθεια προς την Αντίσταση βρήκαν ευρεία απήχηση και προκάλεσαν κατά τα φαινόμενα μια έρευνα του OSS για να διαπιστωθεί αν ο Ραββίνος ήταν πράγματι κομμουνιστής.³⁸ Από μία παράλληλη ανάγνωση αυτών των ιστοριών προκύπτουν τα εξής: (α) Η Γκεστάπο ήθελε να συνεργαστεί ο Μπαρτζιλάι, (β) οι Εβραίοι στην Αντίσταση δεν ήθελαν να του δώσουν

την ευκαιρία, (γ) οι Εβραίοι συνεργάστηκαν με την ηγεσία του ΕΑΜ και κυβερνητικούς αξιωματούχους για να επιτύχουν την διαφυγή του, και (δ) οι Εβραίοι απέκτησαν σημαντικές μυστικές πληροφορίες μέσω των επαφών τους, τις οποίες μπορούσαν εύκολα να εκμεταλλευθούν. Οι λεπτομέρειες, ωστόσο, είχαν λιγότερη σημασία από την αντίδραση. Η εξαφάνιση του Ραββίνου συγκλόνησε την κοινότητα, τα μέλη της οποίας συνειδητοποίησαν ακόμα περισσότερο την έκταση του κινδύνου και πήραν περισσότερο στα σοβαρά την προειδοποίηση της Αντίστασης να μην πλησιάσουν στη Συναγωγή. Πολλοί, ερμηνεύοντας την εξαφάνιση του Ραββίνου ως διαφυγή στα βουνά, ακολούθησαν το παράδειγμά του. Το σχέδιο που επιδίωξαν οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι της Αντίστασης πέτυχε, καθώς αποφεύχθηκε η πιθανή επανάληψη λιποψυχίας, αναμειγμένης με αφέλεια, που είχε ωριότερα οδηγήσει στην καταστροφή της αγαπημένης τους κοινότητας.³⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συνέντευξη με τον συγγραφέα το 1989. Δεν αναφέρθηκε η ύπαρξη καμίας θεσμικής δομής πίσω από την πράξη αυτή και η σχετική βιβλιογραφία περιέχει πλήθος από αναμνήσεις πράξεων παρόμοιου αυθορμητισμού.
2. Μαρτυρία του Άλχη Ραφαήλ στο περιοδικό *Lo Nishkach*, 11, 1996, σ. 13 (στα εβραϊκά).
3. Ο Κωστής δημοσίευσε μια λογοτεχνική εκδοχή των περιπετειών του. Βλ. Ισαάκ Κωστής, *...Πτυχές ...*, Αθήνα, 1968. Βλ. επίσης Michael Matsas, *Illusion of Safety*, New York, 1997, σ. 295, και Yosef Ben, *Greek Jewry in the Holocaust and the Resistance 1941-1944*, Tel Aviv, 1985, σ. 129. Η ομάδα αυτή μπορεί να ήταν συνδεδεμένη με το δίκτυο Απόλλων, που τελικά τιμήθηκε με το βρετανικό DSO (Μετάλλιο Εξαιρέτων Πράξεων) (Βλ. Βρετανικά Εθνικά Αρχεία KEW HS 5/737).
4. Liselotte Kahn, *The Memoirs of Liselotte Kahn*, New York, 1996, σσ. 58, 68 κ.ε. Περαιτέρω έρευνα στα Βρετανικά Αρχεία μπορεί να ρίξει φως στα απομνημονεύματά της. Όσο για την εισβολή, ο Τσώρτσιλ είχε ήδη σχετική πληροφόρηση από την αποκρυπτογράφηση του κώδικα Enigma στο κέντρο αντικατασκοπείας Bletchley Park της Αγγλίας. Το μέρος των απομνημονευμάτων της που αναφέρεται στην Ελλάδα καλύπτει την περίοδο 1934-1941.
5. Τον διαδέχθηκε ο Ραφαήλ Χαλεβή. Οι Γερμανοί διόρισαν στη συνέχεια τον λογιστή Σάμπυ Σαλιτέλ. Τον Δεκέμβριο του 1942 τοποθετήθηκε ως πρόεδρος της Κοινότητας ο Ραββίνος Κόρετς παρά την απροθυμία του και τις διαμαρτυρίες των άλλων ηγετών της κοινότητας. Σχετικά με το συγγραφικό έργο του Μωσσή, βλ. Steven Bowman, «The Contribution of Asher Raphael Moisses», *Studies in Bibliography and Booklore*, 12, 1979, σσ. 25-27.
6. Ήταν συντάκτης της εφημερίδας *Le Progrès* στη Θεσσαλονίκη. Το σπίτι του μετατράπηκε σε φυλακή της Γκεστάπο σύμφωνα με τον Θεσσαλονικιό Henry Levi. (Βλ. παρακάτω σημ. 22).
7. Ήταν ο πρώτος Εβραίος κομμουνιστής που θήτευσε στην ελληνική Βουλή και συνελήφθη αργότερα στην Κρήτη από Έλληνες δημοσιογράφους που ήταν μυστικοί πράκτορες της Ασφάλειας. Οι Γερμανοί τον φυλάκισαν στο γκέτο της συνοικίας Βαράνου Χιρς και από εκεί εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς.
8. Είναι η περιοχή που βρίσκεται ανάμεσα στις οδούς Αγίου Κωνσταντίνου, Πειραιώς

και την Ιερά Οδό, και περιελάμβανε τις συνοικίες Βοτανικού και Αγίου Γεωργίου.

9. Μία επιτροπή εννέα καθηγητών, υπό την προεδρία του Νίκου Λούβαρη, του ανέθεσε αυτήν την εργασία ύστερα από σύσταση του Πανεπιστημίου. Η επιτροπή συνεδρίαζε στο κτήριο όπου ζούσε ο Στρατηγός Δάρκος, στην οδό Νίκης.
10. Οι Έλληνες Εβραίοι είναι φυσικά Έλληνες. Για λόγους ευκολίας έχει επικρατήσει η διαφοροποίηση ανάμεσα σε Έλληνες Εβραίους, Έλληνες Χριστιανούς και Έλληνες κομμουνιστές, αλλά στην πραγματικότητα υπήρχαν Εβραίοι και στις τρεις κατηγορίες! Η χρήση του όρου Έλληνας σε αντιπαράθεση με τον όρο Εβραίος, παρόλο που προκαλεί δυσφορία σε εμένα και στους περισσότερους Έλληνες Εβραίους, παραμένει ως σύμβαση χωρίς όμως να υπονοείται διαφορά στην εθνικότητα ή στην φιλοπατρία μεταξύ Εβραίων και μη Εβραίων Ελλήνων. Το πρόβλημα είναι ότι η φράση «Εβραίοι και Έλληνες» που χρησιμοποιήσε ο Απόστολος Παύλος στις επιστολές του αναφερόταν σε μονοθεϊστές και πολυθεϊστές. Όταν όμως οι Έλληνες εκχριστιανίστηκαν, η φράση άλλαξε νόημα με αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθεί ως υπόβαθρο για τον αποκλεισμό των Εβραίων από την χριστιανική κοινωνία. Ο αναγνώστης οφείλει να δίνει προσοχή στα συμφραζόμενα κατά τη χρήση αυτής της αμφιλεγόμενης φράσης. Για παράδειγμα, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός χρησιμοποίησε την φράση κάνοντας έκκληση για υποστήριξη και παροχή προστασίας στους Έλληνες Εβραίους.
11. Ο γενικός γραμματέας του ΕΑΜ, γνωστός μόνο με το όνομα Χατζής, έδωσε την έγκρισή του για μία ειδική έκδοση της εφημερίδας *Ελεύθερη Ελλάδα* (συντάκτης της οποίας ήταν ο φίλος του Σαμ Μοδιάνο, Κώστας Βιδάλης) πάνω στο θέμα του διωγμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα όμως με τον Σιμπή το σχέδιο ακυρώθηκε, επειδή εξέχοντες Αθηναίοι Εβραίοι δεν ήθελαν να προκαλέσουν προσοχή από φόβο για αντίποινα. Βλ. απομνημονεύματά του Σιμπή στο βιβλίο της Miriam Novitch, *Passage des barbares*. Μία από αυτές τις προειδοποιητικές αγγελίες, που διατηρήθηκε επειδή είχε τοποθετηθεί ως μοναδικό σε κουτί της ΔΕΗ, ανακαλύφθηκε πρόσφατα και φυλάσσεται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.
12. Τον Δεκέμβριο του 1944 επέστρεψε στην Αθήνα, συνελήφθη από τους Βρετανούς και εστάλη στην Αίγυπτο, όπου εκλέχθηκε ως αντιπρόσωπος των εκεί φυλακισμένων 2.000 Ελλήνων. Μετά την απελευθέρωση, γύρισε για να οργανώσει τους Εβραίους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη και υπηρέτησε ως διευθυντής της Ισραηλιτικής Κοινότητας.
13. Έτσι ονόμασε ο Μοδιάνο την οργάνωση. Είναι δυνατόν η μνήμη του να σφάλει στο σημείο αυτό. Βλ. Daniel Carpi, *Italian Diplomatic Documents on the History of the Holocaust in Greece 1941-1943*, Tel Aviv University, 1999.
14. Ο συνταγματάρχης του ελληνικού στρατού διοικούσε μία οργάνωση υπό την επίβλεψη ενός πρώην υπουργού αεροπορίας της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία είχε ως σκοπό τη διάσωση Βρετανών αξιωματικών και στρατιωτών που είχαν αποκλεισθεί στην Ελλάδα. Ο Smuts, σύμφωνα με το βιβλίο του γιου του, *Jan Christian Smuts* (London, 1952) σσ. 414 κ.ε., πέρασε ένα διάστημα στο Κάιρο και γενικά φρόντιζε για τα ελληνικά συμφέροντα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να διαλευκάνει αυτό το επεισόδιο. Το βιβλίο του John S. Koliopoulos, *Plundered Loyalties, World War II and Civil War in Greece's West Macedonia*, New York, 1999, δεν το αναφέρει καθόλου.
15. Ο Βεντούρα ήταν βοηθός συντάκτης στη γαλλική εφημερίδα *L'Indépendant* του Μοδιάνο, μέχρι που την έκλεισε ο Μεταξάς το 1940. Τα απομνημονεύματα του Μοδιάνο αναφέρουν ότι υπήρχαν 100 Εβραίοι στην πολιτοφυλακή. Μία άλλη πηγή αναφέρει 200.
16. Δεν μπορούσε να θυμηθεί αν ήταν το τμήμα ΜΟ4 ή ΜΟ5. Στην πραγματικότητα το μικρό όνομα του Ρόζεμπεργκ ήταν Ρικάρντο και ανήκε στην ιταλική μυστική υπηρεσία. Πρβλ. Joseph Rachlitz «Excerpts from the Salonika Diary of Lucillo Mercè (February – August 1943)», (εισαγωγή του Menachem Shelach), *Yad Vashem Studies*, Vol. XVII, Jerusalem, 1987. Η εξαντλητική έρευνα του Steinberg στις ιταλικές πηγές δεν απέδωσε

- καμία ένδειξη για την ταυτότητά του. Βλ. Jonathan Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941-1943*, London, New York, 1990.
17. Ντοκουμέντα για την οργανωμένη φυγή των Ιταλών Εβραίων στην Αθήνα στο βιβλίο του Daniel Carpi (ed.) *Italian Diplomatic Documents on the History of the Holocaust in Greece (1941-1943)*, στο λήμμα Sam Modiano.
  18. Η Κάρεν Μακ Κέι πήρε συνέντευξη από τον Μοδιάνο τον Ιούλιο του 1977. Δακτυλογραφημένη καταγραφή της συνέντευξης μαζί με τις πρωτότυπες ταινίες βρίσκονται στο Ινστιτούτο Σύγχρονου Εβραϊσμού, τμήμα Προφορικής Ιστορίας στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ (Αριθμός C/1361-C/1366). Εγώ είχα διάφορες συζητήσεις με τον Μοδιάνο αρκετές φορές το 1972 και 1973. Ο Μοδιάνο έδωσε εκτενή συνέντευξη στον Richard Capell στα τέλη του 1944. (*Simiomata: A Greek Note Book 1944-1945*, London, 1946). Ο Capell παρέχει περισσότερες κατατοπιστικές επεξηγήσεις σχετικά με τη φυγή του Μοδιάνο στην Αθήνα και τις περιπέτειές του εκεί από ό,τι έδωσε ο ίδιος ο Μοδιάνο στις κατοπινές του συνεντεύξεις. Βλ. Capri, *Italian Diplomatic Documents*, λήμμα Modiano.
  19. Κατάγονταν και οι δύο από τα Τρίκαλα.
  20. State of Israel, Ministry of Justice, *The Trial of Adolf Eichmann. Record of the Proceedings in the District Court of Jerusalem*, II, επανέκδοση Ιερουσαλήμ, 1992, σσ. 847 κ.ε. Το κείμενο, μεταφρασμένο στα εβραϊκά από τον Ασέρ Μωυσή, δημοσιεύθηκε στον τόμο *Zikhron Saloniki* και αλλού. Ελληνική έκδοση Γιομτζώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, εισαγωγή-επιμέλεια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ-Παρατηρητής, 1993. Ο Μωυσής είχε πει ότι, αφού ο Γιακοέλ διέφυγε στην Αθήνα, του υπέδειξε να γράψει την αναφορά του. (Δυστυχώς ο Γιακοέλ συνελήφθη στα μισά της γραφής αφήνοντας ανολοκλήρωτη μια πρόταση, αλλά για κάποιο λόγο το χειρόγραφο δεν κατασχέθηκε). Για τον λόγο αυτό δεν είναι ακριβώς «ημερολόγιο», όπως ονομάζεται στην εβραϊκή έκδοση, αλλά πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως απολογητική ανασκόπηση γεγονότων και προσωπικοτήτων πριν από τους εκτοπισμούς. Άλλωστε ο Γιακοέλ ήταν αναμειγμένος ενεργά ως δικηγόρος της Κοινότητας. Αυτός συνέτασσε έγγραφα, είχε επαφές με αξιωματούχους και ως φαίνεται οργάνωσε το χρονοδιάγραμμα για τους εκτοπισμούς κατά συνοικίες. (Έχουν σωθεί οι ιδιόχειρες σημειώσεις του, όπως μου ανέφερε ο Χάιντς Κούνιο). Μια πλήρης μελέτη του ρόλου του θα ήταν ευχής έργο.
  21. Στο έγγραφο Yad Vashem E/1187, που παρατίθεται παρακάτω. Ο Μωυσής έχει αφήσει αρκετές αναφορές στα γαλλικά από τη μεταπολεμική υπηρεσία του ως πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου. Υπηρέτησε επίσης ως δικηγόρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών και πρώτος διπλωματικός αντιπρόσωπος του Ισραήλ στην Ελλάδα.
  22. Μνημονεύεται από τον Henry Levi «The Jews of Salonica and the Holocaust», Yale University, Sterling Memorial Library, Holocaust Testimonies.
  23. Yad Vashem E/1187.
  24. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, ήταν ενεργό μέλος προπολεμικών και μεταπολεμικών κυβερνήσεων.
  25. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ράλλης είπε σχεδόν τα ίδια λόγια στον Edgar Thomashausen μετά τον εκτοπισμό των Αθηναίων Εβραίων (συνέντευξη με τον παρόντα συγγραφέα το 1988).
  26. Τον Δεκέμβριο του 1944 ρώτησα τον Δανιήλ Μπεναχμία για αυτό το περιστατικό. Αυτός είχε δουλέψει για τον Μωυσή μετά τον πόλεμο και ανέφερε ότι παρόμοια επιθετική συμπεριφορά βρισκόταν σίγουρα μέσα στα όρια του χαρακτήρα του. Τα απομνημονεύματα της Liselotte Kahn δείχνουν ότι ο Καθηγητής Λογοθετόπουλος θα ήταν απροετοίμαστος να αντιδράσει σε τέτοια επίθεση.
  27. Ο Μωυσής ζήτησε επίσης από τον Λογοθετόπουλο να διατάξει τον (Βασίλειο) Σιμω-

νίδα (διοικητή της Μακεδονίας) να μη συνεργαστεί με τους Ναζί για αυτόν τον σκοπό (την καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου). Ο Λογοθετόπουλος είπε στον Μωυσή ότι θα έστειλε τηλεγράφημα στον Σιμωνίδη και θα του ζητούσε αναφορά πάνω στον εκτοπισμό των Εβραίων, αλλά ο Σιμωνίδης όχι μόνο δεν υπάκουσε στις διαταγές αλλά αρνήθηκε και να στείλει αναφορά. Παρέμεινε στην υπηρεσία ως διοικητής ως την Απελευθέρωση. (YVS E/1187). Πάνω στο θέμα του Σιμωνίδη και την συμπεριφορά του απέναντι στους Εβραίους βλ. Andrew Apostolou, «'The Exception of Salonika': Bystanders and Collaborators in Northern Greece», *Holocaust and Genocide Studies*, 14, 2, fall 2000, σ. 179, κ.ε.

28. Ο Γεώργιος Καφαντάρης συμμετείχε σε προπολεμικές και μεταπολεμικές κυβερνήσεις.
29. Στην πραγματικότητα ήταν η Εβραία σύζυγος του Γεωργίου Πολίτη που πρότεινε σε μια μυστική συνάντηση διανοούμενων, επαγγελματιών και πολιτικών να αποταθούν στον Αρχιεπίσκοπο. Όλοι τους, ως αντιπρόσωποι των οργανώσεών τους, υπέγραψαν μία διαμαρτυρία που έμεινε μάλλον μοναδική στην κατεχόμενη Ευρώπη. Βλ για λεπτομέρειες στο Michael Matsas, *Illusion of Safety*, ό.π., σ. 55. Περισσότερα για την κυρία Πολίτη στο Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009, Κεφ. 9.
30. Σύμφωνα με τον Ασέρ Μωυσή «Ο Κόρετς απομακρύνθηκε όταν πήγε να δει τον Ράλλη, επειδή οι Ναζί είδαν ότι δεν ήταν τυφλό όργανό τους και τοποθέτησαν στη θέση του τον Αλμπάλα» (YVS E/1187).
31. Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009, Κεφ. 9, και στο παρόν βιβλίο, Κεφ. 3.
32. Barouh Ouziel (ed.) *Guinzach Saloniki* (Αρχαία Θεσσαλονίκης), Fasc. A., Tel. Aviv, 1961, σσ. 90-92. Μετά δημοσιεύθηκε στο *Greek Jewry in the Holocaust: Memoirs*, Tel Aviv, 1988, σσ. 23-26. Αγγλική μετάφραση του έργου από τον ίδιο τον συγγραφέα βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.
33. Joseph Ben, «Jewish Leadership in Greece during the Holocaust», στον τόμο *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933-1945*, Jerusalem 1979, σσ. 335-353.
34. Βλ. Κεφ. 3.
35. Είχε υπηρετήσει ως υπασπιστής του Μοδιάνο στη Θεσσαλονίκη και όταν ήρθε στην Αθήνα σύναψε φιλικές σχέσεις με τον διευθυντή της ιταλικής υπηρεσίας πληροφοριών. Τα απομνημονεύματά του βρίσκονται στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, Ινστιτούτο Σύγχρονου Εβραϊσμού, Τμήμα Προφορικής Ιστορίας, 25 (146). Για τους αδελφούς Νόαχ βλ. Κεφ. 1.
36. Ο Βιδάλης διηγήθηκε την ιστορία στον Μοδιάνο μετά την απόδραση. Βλ. παραπάνω Σημείωση 18, για την συνέντευξη της Κάρεν Μακ Κέι το 1922.
37. Σε συνέντευξη με τον συγγραφέα το 1990.
38. Foreign Office 371/43689, σσ. 236 κ.ε. με ημερομηνία 21-22 Ιουλίου 1944.
39. Βλ. Κεφ. 3, σημ. 19.

Στο Άουσβιτς: Ιωσήφ Βαρούχ

Το αντάρτικο και ο εμφύλιος πόλεμος διεξήχθησαν εντός των γεωγραφικών συνόρων της Ελλάδας. Όμως, οι Έλληνες πολέμησαν και υπηρέτησαν και σε άλλα, πιο απομακρυσμένα, θέατρα του πολέμου και άφησαν εποχή ακόμη και στα στρατόπεδα εξόντωσης. Δεν ανήκει στο θέμα του παρόντος βιβλίου να ακολουθήσει την ιστορία των ελληνικών μεραρχιών στην Αφρική και την Ασία και να σκιαγραφήσει τις προσφορές τους στον πολεμικό αγώνα. Οι άνδρες αυτοί ανήκαν στον τακτικό ελληνικό στρατό και ναυτικό και υπηρετούσαν κάτω από βρετανική ηγεσία. Οι πολύπλοκες περιπέτειές τους προήλθαν από τον συνδυασμό της συνεχιζόμενης διαμάχης ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά και της εν γένει βρετανικής πολιτικής απέναντι στην Αριστερά. Η βρετανική στρατιωτική πειθαρχία ήταν αυστηρότερη από τη βρετανική διπλωματία και ασύμβατη με τις ελληνικές φιλοσοφίες περί δημοκρατίας. Έτσι οι μονάδες αυτές, στις οποίες υπηρέτησαν και Εβραίοι Έλληνες, δεν αποτελούν μέρος της ιστορίας μας.

Ούτε αποτελούν μέρος της ιστορίας μας οι χιλιάδες Έλληνες Χριστιανοί, κυρίως από την Κρήτη και άλλοι από την ηπειρωτική Ελλάδα, που στάλθηκαν στο Μαουτχάουζεν και στα θηριώδη δορυφορικά του στρατόπεδα Μέλκ και Έμπενζε. Κανένας από τους Έλληνες που στάλθηκαν εκεί, είτε στο Τερέζιενταντ είτε στο Νταχάου, δεν επαναστάτησε ενάντια στο σύστημα φυλάκισης που τους κατέστρεφε. Ούτε θα σταθούμε στην τραγωδία των 65.000 Ελλήνων Εβραίων που εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς και στην Τρεμπλίνκα, από τους οποίους το 90% δολοφονήθηκαν μόλις έφθασαν μέσα σε θαλάμους αερίων ποικίλης αποτελεσματικότητας. Ανάμεσά τους ήταν πολλοί τραυματίες του Αλβανικού πολέμου, ανάπηροι που είχαν χάσει μέλη του σώματός τους από κρυσπαγήματα πολεμώντας σε θερμοκρασίες κάτω από το μηδέν, ή και από τραύματα μάχης. Τα τεχνητά τους μέλη έχουν μείνει ως δείγματα στο μουσείο του κεντρικού στρατοπέδου του Άουσβιτς.¹ Σε αυτό το κομμάτι της μελέτης μας επιλέγουμε να ακολουθήσουμε τα ηρωικά χνάρια εκείνων των Ελλήνων Εβραίων που αφήφισαν τη σκλαβιά τους για να πολεμήσουν ενάντια στους Ναζί στη Βαρσοβία και στο Άουσβιτς.

Η ιστορία της Βαρσοβίας είναι σχετικά άγνωστη. Άρχισε τον Σεπτέμ-

βριο του 1943 όταν Έλληνες Εβραίοι σκλάβοι στάλθηκαν στα ερείπια του γκέτο της Βαρσοβίας για να το καθαρίσουν και να ξεχωρίσουν τα υλικά οικοδομών που απόμειναν μετά την επανάσταση του Απριλίου του 1943. Σε αυτούς προστέθηκαν αργότερα και Εβραίοι από άλλες χώρες. Οι συνθήκες ήταν γενικά καλύτερες από αυτές που υπήρχαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης: η τροφή ήταν καλύτερη, υπήρχε νοσοκομείο, οι φρουροί ήταν λιγότερο σαδιστές, ενώ έβρισκαν, επίσης, κρυμμένα αντικείμενα αξίας που μπορούσαν να δοθούν σε αντάλλαγμα για περισσότερη τροφή. Η κατάσταση δεν έπαυε, ωστόσο, να είναι επικίνδυνη. Η εργασία εκεί μπορούσε να αποβεί μοιραία για τη ζωή τους, όταν, για παράδειγμα, στέλνονταν άτομα να σκαρφαλώσουν στο πάνω μέρος του τοίχου κτηρίου που είχε απομείνει όρθιος, με διαταγή να τον ταρακουνήσουν πέρα-δώθε μέχρι να πέσει. Επιπλέον, υπήρχε πάντοτε ο φόβος για αρρώστιες. Αλλά οι νεαροί Έλληνες ήταν δυνατοί και πολλοί από αυτούς επέζησαν. Τον Ιούλιο του 1944, οι Ναζί άρχισαν να υποχωρούν και στην πορεία θανάτου προς το Νταχάου που ακολούθησε, χιλιάδες σκλάβοι εργάτες έμειναν στον δρόμο (λιγότεροι από 300 Έλληνες επέζησαν). Στη Βαρσοβία απόμειναν περίπου 500 φυλακισμένοι, μεταξύ τους και κάπου 78 Έλληνες Εβραίοι.²

Όσο οι Ναζί απέσυραν το μεγαλύτερο μέρος των σκλάβων τους από τη Βαρσοβία εν όψει της σοβιετικής προέλασης, η πολωνική αντίσταση μέσα στην πόλη, υπό την ηγεσία του στρατηγού Ber Komorowski (Μπερ Κομορόφσκι), ενέτεινε τις προετοιμασίες για μια επανάσταση ελπίζοντας ότι θα είχε την υποστήριξη του σοβιετικού στρατού που ήταν παραταγμένος στην άλλη όχθη του ποταμού Βιστούλα. Η επανάσταση ξέσπασε στις αρχές του Αυγούστου. Επί μήνες ο σοβιετικός στρατός παρέμενε ανατολικά του Βιστούλα και κοίταζε τους Ναζί και τους Πολωνούς να αλληλοσκοτώνονται. Μέσα στο χάος μερικοί Έλληνες Εβραίοι βρήκαν την ευκαιρία να ξεφύγουν από τους δεσμοφύλακές τους και να μπουν στη μάχη. Οι πολεμικές τους αρετές, που είχαν αποκτήσει πάνω στα αλβανικά βουνά, ήταν περισσότερο από ευπρόσδεκτες από τους λιγοστούς Πολωνούς στρατιώτες που οργάνωσαν την επανάσταση. Ήξεραν να οδηγούν τανκς, να οπλίζουν κανόνια, να πυροβολούν με τουφέκια, να κρατούν το κεφάλι χαμηλά και να μην πανικοβάλλονται, ικανότητες που έλειπαν από τους νέους Πολωνούς που συμμετείχαν στην επανάσταση. Και πάνω απ' όλα έφευγαν στη μάχη με τη χαρακτηριστική ελληνική ορμή εμποτισμένη με θάρρος και απελπισία, που είχε τρομοκρατήσει τους Ιταλούς και είχε εντυπωσιάσει τους Βρετανούς που πολέμησαν δίπλα τους, καθώς και τους Γερμανούς, στους οποίους αντιστάθηκαν τόσο άξια.

Μερικοί από αυτούς σώθηκαν για να καταγράψουν τη συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων στη δεύτερη επανάσταση της Βαρσοβίας ενάντια στους Ναζί. Ο Αλβέρτος Λεβή (Αρ. Στρατοπέδου 113135) και ο αδερφός του

Ντάριο (Αρ. 113134) εκτοπίστηκαν από τη Θεσσαλονίκη στις 3 Απριλίου και ύστερα από επτά ημέρες έφτασαν στο Άουσβιτς. Αργότερα στάλθηκαν στη Βαρσοβία, με τη δεύτερη αποστολή Ελλήνων. Ο Αλβέρτος Λεβή και ο Αλβέρτος Γκιλαντί ξέφυγαν από το στρατόπεδο εργασίας και προσχώρησαν στους παρτιζάνους. Ο Ντάριο Λεβή και ο Λεών Ελ Πόρτο ήρθαν και τους βρήκαν αργότερα και μαζί με έναν νεαρό ονόματι Μώυς πολέμησαν δίπλα σε αρκετούς Πολωνοεβραίους. Οι Έλληνες αποφάσισαν να μοιραστούν σε μικρότερες μονάδες για να έχουν περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν μερικοί από αυτούς. Μία ομάδα μάλιστα πολέμησε κάτω από ελληνική σημαία που έφτιαξαν με τα χέρια τους. Οι Πολωνοί τους χρησιμοποίησαν ως μονάδες κρούσης για να οδηγούν επιθέσεις ενάντια στις γερμανικές θέσεις. Η αντιπάθειά τους απέναντι στους Εβραίους γενικά και στους Έλληνες Εβραίους ειδικότερα καταγράφεται στα απομνημονεύματα αυτών που επέζησαν, οι οποίοι ήταν, σύμφωνα με μία πηγή, μόνο 27 τον αριθμό.

Στο μεταξύ, στο στρατόπεδο Μπίρκεναου, δορυφόρο του Άουσβιτς και κέντρο εξόντωσης των εκτοπισμένων Εβραίων, καταστρώνονταν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1944 σχέδια για εξέγερση. Το καλοκαίρι του 1944 ήταν ιδιαίτερα τεταμένο. Από τη μια μεριά, οι Εβραίοι της Ουγγαρίας έφθναν κατά εκατοντάδες χιλιάδες· περίπου μισό εκατομμύριο θανατώθηκαν με αέριο και κάηκαν εκείνο το καλοκαίρι. Από την άλλη, η αντίσταση, μέσα και έξω από το στρατόπεδο, ήταν καλά πληροφορημένη για τη σοβιετική προέλαση και περίμενε να γίνει μία εξέγερση για να βοηθήσει την απελευθέρωση του συγκροτήματος του Άουσβιτς. Τρεις ξεχωριστές ομάδες σχεδίαζαν εξέγερση. Μία ήταν η αντίσταση στο κεντρικό στρατόπεδο, απαρτιζόμενη από Πολωνούς που έλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος της υποδομής των φυλακισμένων. Αυτοί ήταν που επικοινωνούσαν με τον έξω κόσμο, έστελναν πληροφορίες για την εξόντωση των Εβραίων, κατονόμαζαν τους αυτουργούς και διάλεγαν στόχους για τα συμμαχικά βομβαρδιστικά αεροπλάνα. Η δεύτερη ομάδα ήταν η μυστική εβραϊκή οργάνωση, η οποία ήταν εκ των πραγμάτων αδύναμη και εξαρτιόταν από την ηγεσία της πολωνικής αντίστασης. Η τρίτη ομάδα ήταν τα Ζόντερκομμαντο, που αποτελούνταν από γεροδεμένους νέους επιλεγμένους για να χειρίζονται τους θαλάμους αερίων και τους φούρνους. Μόνο αυτοί είχαν τη φυσική δύναμη και τη συνοχή για να θέσουν σε εφαρμογή το μαχητικό στάδιο της εξέγερσης.

Η ιστορία του 11ου Ζόντερκομμαντο είναι βαθεία χαραγμένη στην ιστοριογραφία του Άουσβιτς αν και οι λεπτομέρειές της είναι ακόμη λίγο συγκεχυμένες. Τρεις φωτογραφίες έχουν σωθεί – δύο από αυτές έχουν ανατυπωθεί πολλές φορές – που απαθανατίζουν τις φρικαλέες δραστηριότητες του Ζόντερκομμαντο. Οι φωτογραφίες λήφθηκαν το καλοκαί-

ρι του 1944 σε μία σειρά προσπαθειών να τεκμηριωθεί η συστηματική εξόντωση που γινόταν στο Μπίρκεναου και να πληροφορηθεί σχετικά ο κόσμος. Σύμφωνα με επιζώντες, εκείνος που έβγαλε τις φωτογραφίες³ ήταν Έλληνας Εβραίος. Επιπλέον, το 11ο Ζόντερκομμαντο ήταν το μόνο που επαναστάτησε, παρόλο που ήταν γνωστό σε κάθε ομάδα που δούλευε στα κρεματόρια ότι κάθε ένα από τα προηγούμενα Ζόντερκομμαντο είχε εξοντωθεί (εκτός από μεμονωμένες εξαιρέσεις) ύστερα από τρεις με τέσσερις μήνες υπηρεσίας. Το ερώτημα γιατί μόνο ένα από τα δεκατρία Ζόντερκομμαντο επαναστάτησε, απαιτεί λεπτομερειακή ανάλυση των περιστάσεων και της ψυχολογίας της κάθε ομάδας, πράγμα που δεν έχει γίνει και ούτε φαίνεται εφικτό. Η παρουσία Ελλήνων στο 11ο Ζόντερκομμαντο ίσως να ήταν ένας σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στο να πραγματοποιηθεί εξέγερση. Οι εξεγέρσεις χρειάζονται οργάνωση από ανθρώπους που έχουν κάποια στρατιωτική εμπειρία, μια και πρόκειται συνήθως για σκλαβωμένους που ξεσηκώνονται ενάντια σε οργανωμένες και πειθαρχημένες στρατιωτικές δυνάμεις. Οι μεν βρίσκονται έτσι ήδη σε μειονεκτική θέση και με δεδομένο ότι έχουν σαν μοναδικό τους κίνητρο την απελπισία, χρειάζονται οπωσδήποτε τη συμβολή ανδρών που έχουν ήδη αντίστοιχες εμπειρίες και έχουν στρατιωτική εκπαίδευση.⁴ Πολλοί από τους Έλληνες Εβραίους που πολέμησαν στη Βαρσοβία και στο Άουσβιτς ήταν απόμαχοι του αγώνα ενάντια στους Ιταλούς που διεξήχθη στα βουνά της Αλβανίας. Προσεκτική ανάγνωση των πηγών που έχουν σωθεί φανερώνει την παρουσία πρώην αξιωματικών και στρατιωτών στην εξέγερση της Βαρσοβίας το 1944 και στην εξέγερση του Οκτωβρίου στο Άουσβιτς, καθώς επίσης και στις εξεγέρσεις στα στρατόπεδα Σόμπιμπορ και Τρεμπλίνκα. Ο ηρωισμός τους δεν μειώνεται από το γεγονός ότι ήταν αριθμητικά λίγοι και απελπισμένοι. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, στην ελληνική παράδοση όλοι οι πραγματικοί ήρωες είναι νεκροί ήρωες.

Τα πρώτα περιστατικά ελληνικής εξέγερσης – αρχικά παθητικής – φανερώθηκαν σε μία από τις τελευταίες ελληνικές αποστολές στο Άουσβιτς. Η εισροή των Εβραίων της Ουγγαρίας προκάλεσε την ανάγκη να αυξηθεί ο αριθμός των μελών του Ζόντερκομμαντο και έτσι επιλέχθηκαν 400 (ή 435) Έλληνες. Χωρίς καμία προεργασία, τους ανατέθηκε δουλειά στο κρεματόριο αλλά, όταν τους εξήγησαν το είδος της δουλειάς, αυτοί αρνήθηκαν, ακόμη και όταν τους απείλησαν με θάνατο. Όλοι τους θανατώθηκαν, αλλά η ιστορία τους διατηρήθηκε από τους Έλληνες Εβραίους και άλλους φυλακισμένους στο στρατόπεδο. Ελληνικές πηγές μνημονεύουν άλλους 100 που επίσης αρνήθηκαν και θανατώθηκαν. Το δεύτερο περιστατικό ήταν μία πιο ενεργή «εξέγερση» αλλά προκλήθηκε από ένα μεμονωμένο πρόσωπο. Ο Αλβέρτος Ερρέρα, πρώην αξιωματικός του ελληνικού στρατού, ήταν μέλος μιας ομάδας που στάλθηκε να αδειάσει τις

στάχτες από τα κρεματόρια στον Βιστούλα. Επιτέθηκε στους φρουρούς και βούτηξε στο ποτάμι αλλά πληγώθηκε καθώς προσπαθούσε να δραπετεύσει. Αργότερα τον έπιασαν, τον έφεραν πίσω στο στρατόπεδο και τον εκτέλεσαν μπροστά στους συγκεντρωμένους φυλακισμένους σύμφωνα με την καθιερωμένη τακτική.⁵

Σύμφωνα με τον Λέων Κοέν, που επέζησε και έγραφε τα απομνημονεύματά του σχετικά με το Ζόντερκομαντο και την εξέγερση, η πράξη του Ερρέρα εντυπωσίασε τους Ρώσους φυλακισμένους και τους έπεισε να συμμετάσχουν στην εξέγερση.⁶ Στο μεταξύ, τα σχέδια για την εξέγερση τορπιλίσθηκαν από προδότες και καθυστέρησαν, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί αμφιβολία γύρω από το εάν θα γινόταν τελικά εξέγερση. Η σοβιετική προέλαση είχε σταματήσει έξω από τη Βαρσοβία και την πόλη Λοτζ, αφήνοντας έτσι τους Πολωνούς και τους Γερμανούς να σκοτώνονται και επιτρέποντας στους Ναζί να εκτοπίσουν 68.000 Εβραίους. Έτσι, η πολωνική αντίσταση στο Άουσβιτς δίσταζε να αρχίσει μία εξέγερση που θα μπορούσε να οδηγήσει στον θάνατο όλων των φυλακισμένων. Η απεγνωσμένη εβραϊκή αντίσταση δεν μπορούσε να κάνει πολλά πράγματα χωρίς την συμπαράσταση των Πολωνών, αν και οι Εβραίες κοπέλες στο εργοστάσιο Υπίον, που παρήγαγε πυρομαχικά για το συγκρότημα Kрупп (Κρουπ), κατόρθωσαν να μεταφέρουν λαθραία δυναμίτη στο Ζόντερκομαντο. Η γενική αντίσταση, που περιλάμβανε ίσως και μερικούς συμμαχικούς αιχμαλώτους πολέμου στο κεντρικό στρατόπεδο, βοήθησε με λίγα ελαφρά όπλα.⁷ Κατά το τέλος του καλοκαιριού το συγγκικό αίμα είχε στερέψει και οι Ναζί, πρακτικά σκεπτόμενοι, αποφάσισαν να μειώσουν τη δύναμη του Ζόντερκομαντο.

Σύμφωνα με σχέδια της εξέγερσης, κατά το τέλος του Σεπτεμβρίου 1944 υπήρχαν 663 άνδρες στο Ζόντερκομαντο.⁸ Στις 24 Σεπτεμβρίου, οι Ναζί διάλεξαν 200, τους οδήγησαν με δόλο σε ένα δωμάτιο στο τμήμα «Κάναντα», όπου γινόταν διαλογή στα υπάρχοντα των φυλακισμένων, και εκεί τους θανάτωσαν με αέριο. Τα πτώματά τους τα έκαψαν στα κρυφά οι φρουροί των SS στο κρεματόριο 2. Ο αριθμός αυτός ήταν μοιρασμένος ως εξής. Τα κρεματόρια 2 και 3 είχαν 169 άνδρες το καθένα, που κοιμόνταν στη σοφίτα. Οι άλλοι 325, που δούλευαν στα κρεματόρια 4 και 5 και στους ανοιχτούς λάκκους καύσης, έμεναν στο Κρεματόριο 4. Οι Έλληνες ήταν κυρίως στα κρεματόρια 4 και 3, ενώ μερικοί βρισκόνταν και στο κρεματόριο 2. Η γκετοποίηση του Ζόντερκομαντο είχε τεθεί σε ισχύ από τα τέλη Ιουνίου 1944 όταν ο λοχίας των SS (Moll) Μολ πήρε την απόφαση να το απομονώσει από το υπόλοιπο στρατόπεδο. Παρόλα αυτά, η επικοινωνία με την αντίσταση στο κεντρικό στρατόπεδο συνεχιζόταν μέσω του κρεματορίου 1 και των μεταφορέων του συσσιτίου και των τραυματισμένων φυλακισμένων που πήγαιναν στο νοσοκομείο.

Τότε οι Ναζί έκαναν μία τολμηρή προσπάθεια να μειώσουν το υπόλοιπο Ζόντερκομμαντο κατά το ήμισυ. Το Σάββατο 7 Οκτωβρίου, φώναξαν τους 300 Έλληνες και Ούγγρους που είχαν επιλέξει από πριν. Τότε, σύμφωνα με Έλληνες επιζώντες, ο Ιωσήφ Βαρούχ,⁹ μόνιμος αξιωματικός στον ελληνικό στρατό, φώναξε τους Έλληνες να επιτεθούν στους SS. Όμως η εξέγερση που σχεδίασαν οι Έλληνες απέτυχε όταν τα υπόλοιπα κρεματόρια δεν εκτέλεσαν τις ενέργειες που τους είχαν ανατεθεί.¹⁰ Έτσι οι Έλληνες των κρεματορίων 3 και 4 ξεσηκώθηκαν, άρπαξαν μερικά όπλα και οχυρώθηκαν μέσα στο κτήριο. Οι SS έφεραν ενισχύσεις και ύστερα από μία ώρα οι Έλληνες ανατίναξαν με δυναμίτη το κρεματόριο 4 και πέθαναν τραγουδώντας τον ελληνικό εθνικό ύμνο.¹¹ Οι Έλληνες και άλλοι που βρίσκονταν στο κρεματόριο 3 συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν επί τόπου. Μέσα σε λίγη ώρα, μονάδες των SS κυνήγησαν τους Ρώσους που ξέφυγαν από το κρεματόριο 1, τους έπιασαν λίγα χιλιόμετρα έξω από το στρατόπεδο και τους σκότωσαν. Το σύνολο των απωλειών έφθασε τους 450. Έτσι τα δύο τρίτα περίπου του Ζόντερκομμαντο σκοτώθηκαν κατά την εξέγερση ή αμέσως μετά. Μία μικρότερη ομάδα (περίπου τριάντα ατόμων) κατάφερε να ξεφύγει αλλά συνελήφθη αργότερα. Κατάφεραν να κρύψουν την πραγματική τους ταυτότητα και κλείστηκαν στο Νταχάου. Οι φυλακισμένοι των κρεματορίων 2 και 5 δεν συμμετείχαν στην εξέγερση και έτσι δεν τιμωρήθηκαν, αλλά τους ανατέθηκε το καθήκον να κάψουν τα πτώματα αυτών που σκοτώθηκαν.¹²

Από αυτήν τη συνοπτική παρουσίαση των γεγονότων, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο ξεχωριστά σχέδια εξέγερσης. Το οργανωμένο σχέδιο των παλαιών κρατουμένων σε συνδυασμό με το κίνημα αντίστασης του κεντρικού στρατοπέδου και το αυθόρμητο σχέδιο που έβαλαν σε πράξη οι Έλληνες και οι Ούγγροι.¹³ Μερικοί από τους κρατούμενους ενεπλάκησαν στην εξέγερση της δεύτερης ομάδας και πολλοί από αυτούς σκοτώθηκαν, ενώ μόνο λίγοι κατάφεραν να ξεφύγουν. Μόνο αν δεχθούμε εξέγερση σε δύο στάδια (ή ίσως μια οργανωμένη εξέγερση και ένα αυθόρμητο ξέσπασμα) μπορούμε να συμβιβάσουμε τις δύο διαφορετικές παραδόσεις που έχουν επικρατήσει στη μεταπολεμική ιστοριογραφία. Ο ρόλος των Ελλήνων στον σχεδιασμό της αρχικής εξέγερσης, η οποία επρόκειτο να αποτελέσει μέρος μιας γενικότερης επανάστασης στο στρατόπεδο, μαρτυρείται κυρίως μέσα από ελληνικά απομνημονεύματα. Μια και οι συμμετέχοντες είχαν στρατιωτική εμπειρία, δεν αποκλείεται να συμμετείχαν, αν και τα απομνημονεύματα Πολωνών Εβραίων και Χριστιανών δεν τους αναφέρουν. Η εξέγερση στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα, για παράδειγμα, χρειάστηκε να περιμένει την εμφάνιση ενός αξιωματικού καριέρας που προσέφερε την απαραίτητη οργάνωση και ηγεσία στους άνδρες που λαχταρούσαν να ξεσηκωθούν. Παρόμοια φαίνεται να ήταν η κατάσταση και στο Ζό-

ντερκομμαντο του Μπίρκεναου, όπου η παρουσία του κύριου οργανωτή της αποτυχημένης εξέγερσης του Αυγούστου 1944, του Κάπο^ο Kaminsky (Καμίνσκυ), συνταγματάρχη του ρωσικού στρατού, θα είχε καλύψει την ανάγκη. Δυστυχώς ένας Πολωνός Κάπο πρόδωσε τον Καμίνσκυ, ο οποίος τουφεκίστηκε στην αρχή του Αυγούστου 1944 κατά την εκκαθάριση των τσιγγάνων που έγινε την 1η και 2α Αυγούστου του ίδιου έτους. Όσο για την αυθόρμητη εξέγερση της 7ης Οκτωβρίου, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Έλληνες ήταν αναμεμειγμένοι, μια και ήταν αυτοί που είχαν υποστεί διαλογή και αυτοί που σκοτώθηκαν από τη βροχή των πολυβόλων των SS στα ερείπια του κατεστραμμένου κρεματόριου και στη σφαγή που ακολούθησε, όταν είχε πια επανέλθει η τάξη.¹⁴

Η εξέγερση κόστισε τη ζωή σε 450 φυλακισμένους και αχρήστευσε δύο κρεματόρια. Οι απώλειες των Γερμανών σε νεκρούς και τραυματίες ήταν ελάχιστες. Τον Νοέμβριο, ο Χίμλερ διέταξε να παύσουν οι εξοντώσεις με αέριο στο Άουσβιτς και τα κρεματόρια καταστράφηκαν μέσα στους επόμενους μήνες. Τον Ιανουάριο, οι περισσότεροι φυλακισμένοι εγκατέλειψαν το Άουσβιτς. Πολλοί από αυτούς έμελλε να πεθάνουν κατά τις πορείες θανάτου στο δρόμο για τη Γερμανία. Ο σοβιετικός στρατός απελευθέρωσε το στρατόπεδο λίγο αργότερα. Η ψυχολογική επίδραση, όμως, της εξέγερσης πάνω στους άλλους σκλάβους ήταν τεράστια και έχει γίνει σύμβολο μεταξύ των επιζώντων και των μελετητών που συνεχίζουν να καταγράφουν τις φρικτές εμπειρίες τους. Φαίνεται πως η εξέγερση έδωσε στους άλλους φυλακισμένους μια δόση αυτοπεποίθησης, ίσως παρόμοια με αυτή που έδωσαν οι κατοπινοί βομβαρδισμοί των στρατοπέδων από τους συμμάχους. Φάνηκε ότι ήταν δυνατόν να σκοτωθούν οι Ναζί και να εξεγερθούν σκλάβοι σαν κι αυτούς. Ίσως αυτή η πεποίθηση να έδωσε σε μερικούς σκλάβους το κουράγιο και την απαραίτητη ώθηση για να επιβιώσουν από τις κακουχίες των τελευταίων επτά μηνών του πολέμου.¹⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Πρβλ. το σύγχρονο ημερολόγιο του Χάιντς Κούνιο, *Έζησα τον θάνατο*, Θεσσαλονίκη, 1981. Ο συγγραφέας διηγείται ιστορίες για τους Έλληνες στα δορυφορικά στρατόπεδα του Μαουτχάουζεν, ενώ ο Ιάκωβος Καμπανέλλης στο *Μαουτχάουζεν* (Αθήνα, 1995) διηγείται τις εμπειρίες των Ελλήνων στο κεντρικό στρατόπεδο.
2. Βλ. Joseph Ben, *Greek Jewry in the Holocaust and the Resistance 1941-1944*, Tel Aviv, 1985, όπου υπάρχει κεφάλαιο αφιερωμένο στην ιστορία τους το οποίο έχει βασιστεί στον φάκελο YVS 03/2598. Βλ. επίσης Michael Matsas, *Illusion of Safety*, New York, 1997, σσ. 257-63.

* ΣτΕ. Οι Κάπο ήταν επιλεγμένα άτομα ανάμεσα στους κρατούμενους που είχαν σαν αποστολή να επιβλέπουν τους τελευταίους και να φροντίζουν για τη διατήρηση της τάξης.

3. Τέσσερα πρόσωπα αναφέρονται σε σχέση με τις φωτογραφίες: ο Γαλλοεβραίος Alter Fajnzylberg, ο Slomo Dragon και ο αδελφός του Jack, και ένας Ελληνοεβραίος ονόματι Άλεξ που τράβηξε τις φωτογραφίες. (Ο Αλμπέρτος Ερρέρα – παρακάτω – χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Αλέκος, αλλά δεν μπόρεσα να επιβεβαιώσω αν αυτός ήταν ο Άλεξ). Πολλές από τις φωτογραφίες παρουσιάζονται με σχόλια στο βιβλίο των Jonathan Webber και Connie Wilsack, *Auschwitz, A History in Photographs*, Warsaw and Bloomington, IN, 1993, σσ. 172 κ.ε. και η μαρτυρία του Fajnzylberg στη σ. 42.
4. Βλ. Philip Friedman, «Jewish Resistance to Nazism», στο *Roads to Extinction: Essay on the Holocaust*, εκδ. Ada June Friedman, New York, 1980, σσ. 387-408.
5. Για λεπτομέρειες βλ. Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009, κεφ. 6.
6. Η αφήγηση του Λέων Κοέν γράφτηκε στα γαλλικά στη δεκαετία του 1970. Δημοσιεύθηκε σε εβραϊκή μετάφραση στο περιοδικό *Pe'amim*, 27, 1986 και στα αγγλικά (*From Greece to Birkenau. The Crematorium Workers' Uprising*, Tel Aviv, 1996). Η ιστορία του Δανιήλ Μπεναχμιά δημοσιεύθηκε από την Rebecca Fromer, *The Holocaust Odyssey of Daniel Bennahmias Sonderkommando*, Tuscaloosa, AL, 1993. Τα απομνημονεύματα του Μωύς Μιζραχί από τη Χίο καταγράφηκαν ως προφορική μαρτυρία και κατατέθηκαν στα αρχεία του Graetz College, στη Φιλαδέλφεια της Πενσυλβάνια. Το Ινστιτούτο ΥΙΒΟ απέκτησε από τα αρχεία της εβραϊκής σοσιαλιστικής οργάνωσης Bund ορισμένες πρωτότυπες σελίδες εγγραφής στο Άουσβιτς (Αρχείο ΥΙΒΟ S-2 87). Αυτές ήταν οι πρώτες καταγραφές των στοιχείων των φυλακισμένων αμέσως μετά την άφιξη και την αριθμηση τους, τις οποίες οι φυλακισμένοι έπρεπε να υπογράψουν. Στη συνέχεια, τα στοιχεία περνούσαν σε καρτέλες για το κεντρικό αρχείο. Αρχίζοντας με τον αριθμό 182xxx μέχρι και τον αριθμό 182757 αριθμούνται 30 Έλληνες Εβραίοι από την Άρτα, την Κέρκυρα, τα Ιωάννινα, την Αθήνα και άλλες πόλεις, καθώς και μερικοί Θεσσαλονικείς πρόσφυγες που έφθασαν με την εικοστή ελληνική αποστολή. Από την αποστολή αυτή πέρασαν τη διαλογή 320 άνδρες, ενώ οι υπόλοιποι δολοφονήθηκαν με αέριο και τα πτώματά τους κάηκαν. Βλ. Παράρτημα II.
7. Ορισμένα απομνημονεύματα που έχουν συλλεχθεί από την Lore Shelley στο βιβλίο *The Union Kommando in Auschwitz. The Auschwitz Munition Factory through the Eyes of its Former Slave Laborers*, Lanham, MD and London, 1996, παρέχουν πληροφορίες σχετικά με αυτήν τη δραστηριότητα. Αρκετά από αυτά τα απομνημονεύματα αναφέρουν ότι υπήρχαν Έλληνες Εβραίοι στο Κομμάντο αυτό, ενώ περιγράφουν και τον τραγικό τους θάνατο. Ένα παράδειγμα βρίσκεται στο βιβλίο του Hermann Langbein, *Against All Hope. Resistance in the Nazi Concentration Camps 1938-1945*, New York, 2001, σ. 221. Για περαιτέρω στοιχεία βλ. Steven Bowman, *Agony of Greek Jews*, ό.π.
8. Απομνημονεύματα μελών του Ζόντερκομμαντο, γραμμένα την παραμονή της εξέγερσης που είχε προγραμματισθεί για τις αρχές του Αυγούστου 1944, ανακαλύφθηκαν στην περιοχή του Ζόντερκομμαντο. Δημοσιεύθηκαν από το Μουσείο του Άουσβιτς, *Amidst a Nightmare of crime. Manuscripts of Members of the Sonderkommando* (1973) και σχολιάζονται στο Reuben Ainsztein, *Jewish Resistance in Nazi-occupied Eastern Europe*, London, 1974. Βλ. επίσης Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, 1991. Η Danuta Czech, στο βιβλίο *Auschwitz Chronicle*, σ. 724 καταγράφει την παρακάτω διανομή του συμπληρώματος για την 7η Οκτωβρίου 1944.

Ομάδα 57B, Κρεματόριο 2	ημερήσια νυκτερινή	84 φυλακισμένοι 85 φυλακισμένοι
Ομάδα 58B, Κρεματόριο 3	ημερήσια νυκτερινή	84 φυλακισμένοι 85 φυλακισμένοι
Ομάδα 59B, Κρεματόριο 4	ημερήσια νυκτερινή	84 φυλακισμένοι 85 φυλακισμένοι

Ομάδα 60B, Κρεματόριο 5	ημερήσια νυκτερινή Σύνολο	72 φυλακισμένοι 84 φυλακισμένοι 663 φυλακισμένοι

9. Στη σχετική βιβλιογραφία συγχέεται με διάφορους άλλους, που έφεραν το συνηθισμένο όνομα Ιωσήφ Μπαρούχ. Στην υπογραφή του στο δελτίο απογραφής του Αουσβιτς, που εντόπισα στο Ινστιτούτο ΥΙΒΟ, γράφει το επίθετό του ως Βαρούχ, και είναι καθήκον και τιμή μου να επανορθώσω για την ιστορία το όνομά του όπως ο ίδιος το χρησιμοποιούσε. Υπηρέτησε ως αξιωματικός στο 3ο Σύνταγμα Πυροβολικού της Κορίνθου από το 1937 ως το 1941. Ανάμεσα στους 30 Έλληνες της λίστας του ΥΙΒΟ υπήρχαν άλλοι 16 απόστρατοι και ένας Θεσσαλονικιός με ιταλική υπηκοότητα. Αυτοί αριθμούνται στο Παράρτημα II μαζί με άλλους με ελληνικά ονόματα που εντοπίστηκαν στο ίδιο Ζόντερκομμαντο.
10. Για λεπτομέρειες βλ. Rebecca Fromer, *Holocaust Odyssey of Daniel Bennahmias*.
11. Η παράδοση αυτή της ανατίναξης των πολιορκούμενων μαζί με τους πολιορκητές ανέρχεται στην Επανάσταση του 1821. Βλ. Ιωάννης Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα, 1971.
12. Περισσότερες λεπτομέρειες για την τύχη αυτών των επιζώντων, βλ. Steven Bowman, *Agony of Greek Jews*, κεφ. 6.
13. Βλ. Langbein, *Against all Hope*, σσ. 285 κ.ε.
14. Βλ. Steven Bowman, «Greeks in Auschwitz» in Rebecca Fromer, *Holocaust Odyssey of Daniel Bennahmias*.
15. Για την τύχη των μελών του Ζόντερκομμαντο που επέζησαν βλ. Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-45*, Stanford, California, 2009, κεφ. 6.

Επίλογος

Ο Ιωσήφ Μάτσας και οι Άδοξοι Πολεμιστές

Ο Ιωσήφ Μάτσας, ο πρώτος ιστορικός των Ελλήνων Εβραίων στο αντάρτικο, ερεύνησε και κατέγραψε κάπου 650 μαχητές στην Αντίσταση. Πολλές από τις ιστορίες αυτές βασίστηκαν σε προφορικές συνεντεύξεις.

Ο Μάτσας είχε τα ιδανικά προσόντα για να αναλάβει αυτό το εγχείρημα, το οποίο παραμένει ανέκδοτο. Γεννημένος στα Ιωάννινα το 1920, μαθήτευσε στο τοπικό σχολείο της Αλιάνς, στη Ζωσιμαία Ακαδημία και σπούδασε για αρκετά χρόνια στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Στο Πανεπιστήμιο παρακολούθησε μαθήματα Φιλολογίας, ενώ παράλληλα μελέτησε τις εβραϊκές πηγές και παράδοση, και ιδιαίτερα την εβραϊκή θρησκευτική ποίηση (*piyyutim*) σε μαθήματα που διοργάνωνε η τοπική εβραϊκή κοινότητα. Υπηρέτησε στο Αλβανικό Μέτωπο κατά τον πόλεμο ενάντια στην Ιταλία και, μετά την αποστράτευση, συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο. Την άνοιξη του 1943, στρατολόγοι του ΕΛΑΣ, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Μάρκος Βαφειάδης, τον στρατολόγησαν μαζί με άλλους 250 νεαρούς Εβραίους. Μετά την απελευθέρωση γύρισε στα Ιωάννινα, όπου οι 163 Εβραίοι που είχαν απομείνει από τους 1.850, που αριθμούσε η κοινότητα προπολεμικά, αγωνίστηκαν να επαναφέρουν κάποια μορφή τάξης. Η κοινότητα τον εξέλεξε ως θρησκευτικό αρχηγό, τουριστικό οδηγό, κοινοτικό ιστορικό και αρχαιοθέτη, καθήκοντα που άσκησε ως τον θάνατό του το 1986.¹

Υπήρξαν και άλλοι Εβραίοι στα βουνά, μεταξύ αυτών αρκετές νοσοκόμες και πολεμιστές, τους οποίους εγώ και άλλοι είχαμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε και να συζητήσουμε μαζί τους. Ο Μάτσας ήταν ο πρώτος που διηγήθηκε την ιστορία της Φάνυ Φλωρεντίν, ωστόσο, από τη συνέντευξη που μου έδωσαν η ίδια και ο άνδρας της προέκυψε νέο υλικό για να προστεθεί στον θρύλο που πρωτοπεριέγραψε ο Μάτσας.

Η Φάνυ (Φλώρα) Φλωρεντίν υπηρέτησε με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό στην Αλβανία. Αυτή και ο άνδρας της, Λέων, διέφυγαν στο όρος Πάικο τον Μάρτιο του 1943, όπου η Φάνυ υπηρέτησε ως νοσοκόμα δίπλα σε έναν Εβραίο ιατρό (τον ιατρό Γιάννη, ο οποίος σκοτώθηκε αργότερα στον Εμφύλιο) και εκπαίδευσε κοπέλες από τα χωριά ως βοηθούς νοσοκόμες.

Κατά τη διάρκεια μιας τρομακτικής υποχώρησης μπροστά σε μια γερμανική επιδρομή στα Γρεβενά το φθινόπωρο του 1944, η Φάνυ παρέμεινε με τους τραυματισμένους αντάρτες και πιάστηκε αιχμάλωτη μαζί με τον Σολομών Ματαλών. Ο κομμουνιστής αρχηγός τους της είχε δώσει, προτού να σκοτωθεί, ένα μαχαίρι προφανώς για να αυτοκτονήσει αλλά η Φάνυ στάθηκε ανίκανη να το κάνει και έτσι αιχμαλωτίστηκε. Την μετέφεραν στη φυλακή των Ιωαννίνων όπου με τόλμη είπε στους SS ότι ήταν Ελληνίδα υπήκοος και Εβραία. Στη συνέχεια την έστειλαν με το τρένο στα Τρίκαλα και από εκεί στις φυλακές Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη. Τα νέα για την άφιξη της έφθασαν στα αυτιά της αδελφής της, Μαΐντη, μέσω της συζύγου ενός Έλληνα ιατρού. Η Μαΐντη ήρθε σε επαφή με την φίλη της Φάνυ στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, μία Βελγίδα ονόματι Ριάδη. Σύμφωνα με την εξιστόρηση της Φάνυ, μέλη της Αντίστασης δωροδόκησαν τους φύλακες και την απήγαγαν από τις φυλακές Παύλου Μελά, όταν έμαθαν ότι επρόκειτο να την εκτελέσουν.² Η ιστορία της αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα της προσφοράς των Εβραίων στον αγώνα στα βουνά αλλά και της ευκαιρίας για επιβίωση στην πόλη, όπου φίλοι με επιρροή είχαν τη δυνατότητα να διασώσουν Εβραίους συναδέλφους τους. Η αδελφή της Φάνυ σώθηκε αργότερα από τον Κώστα Ζάννα, διευθυντή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

Ο σύζυγος της Φάνυ, ο Λέων, είχε κάνει εκπαίδευση στους όλμους και θυμάται ότι συνάντησε Ελληνοαμερικανούς κομμάντος στη Δεσκάτη το 1944³. Σε μία συνδυασμένη επιχείρηση των Βρετανών, των Αμερικανών και του ΕΛΑΣ καταστράφηκε μία γέφυρα στον Αλιάκμονα. Αργότερα ο Λέων αρνήθηκε να πάει σε εκπαίδευση αξιωματικών όταν άρχισε να υποψιάζεται κομμουνιστική επιρροή πάνω στους αντάρτες. Μετά από διάφορα «λαϊκά δικαστήρια», όπου ένας γέρος δεξιός και ένας Εβραίος μουσικός καταδικάστηκαν σε θάνατο (36 ψήφισαν υπέρ της εκτέλεσης και 4 Εβραίοι κατά), ο Λέων ζήτησε να τον στείλουν στο μέτωπο και υπηρέτησε στη Δεσκάτη, κοντά στη Λαμία, με πέντε ή έξι άλλους αντάρτες. Ο Σολομών Ματαλών, ο οποίος επίσης μου έδωσε συνέντευξη, είχε υπηρετήσει στην Αλβανία με μία μονάδα με βαριά πολυβόλα και στον ΕΛΑΣ και έγινε ειδικός στους όλμους μαζί με τον Λέων Φλωρεντίν. Και οι δύο δήλωσαν ότι χρησιμοποιούσαν Μάουζερ του 1917 και ότι ρύθμιζαν την τηλεμετρία των ιταλικών όλμων με αμερικανικά εφόδια. Η Φάνυ και ο Λέων θυμόντουσαν αρκετούς άλλους αντάρτες κατά την συνομιλία μας: τους μαχητές Τσίκο Κοέν, Μωρίς Αζί, που πληγώθηκαν στο κεφάλι σε μια επίθεση σε ένα χωριό, και τον Μωρίς Φλωρεντίν, αδελφό της Φάνυ, που πληγώθηκε στον γοφό στη Μάχη των Καρυών, και του οποίου το πόδι έσωσε ο ιατρός Γρηγόρης Λαμπράκης,⁵ καθώς και τον Σάμπυ Βαρσάνο και τον Μωρίς Χαΐμ, φοιτητή Ιατρικής, που ψήφισαν «όχι» μαζί με τον Λέων και την Φάνυ στην παραπάνω δίκη.

Υπάρχει πλήθος άλλων ιστοριών που έχουν κιόλας κατατεθεί σε αρχειοθετημένες μαρτυρίες και κατά καιρούς δημοσιεύονται σε διάφορες συλλογές και ιστορικά συγγράμματα.⁶ Υπάρχουν πολλές άλλες ιστορίες που δεν έχουν γραφτεί ακόμη, ιδιαίτερα εκείνη των πρώτων χρόνων της Αντίστασης στη Θεσσαλονίκη, όταν Γερμανοί αξιωματικοί είχαν καταλύσει σε εβραϊκά σπίτια και οι πληροφορίες μεταφέρονταν σε μυστικά δίκτυα. Άγραφή μένει, επίσης, η ιστορία του αντάρτικου στην Εύβοια (βλ. Κεφ. 3). Μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει συστηματική προσπάθεια να συλλεχθούν και να ταξινομηθούν οι ιστορίες των Εβραίων στις ελληνικές αντιστασιακές δυνάμεις και να συμπεριληφθούν τα αποτελέσματα στη γενικότερη ιστορία του πολέμου στην Ελλάδα. Πολλοί από όσους πήραν μέρος κρήτησαν σιωπή, είτε από φόβο για την ασφάλειά τους κατά την περίοδο της καταπίεσης στην Ελλάδα, είτε από πικρία για την ψυχρή υποδοχή που τους περίμενε στο Ισραήλ. Πολλοί άλλοι παρέμειναν σιωπηλοί είτε από σεμνότητα είτε από αμηχανία μπροστά στα δεινά που υπέστησαν συγγενείς, φίλοι και ομόθρησκοί τους κατά το Ολοκαύτωμα.

Έχει περάσει πλέον μισός αιώνας από τα γεγονότα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και του εμφυλίου πολέμου που επακολούθησε στην Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση έχει χαρίσει αμνηστία στην Αριστερά και πολλοί έχουν επιστρέψει από τις διάφορες εξορίες τους στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή για να περάσουν τα τελευταία τους χρόνια στην πατρίδα. Θα ευχόμασταν να δημοσιευτούν περισσότερα απομνημονεύματα, αλλά πέρα από αυτό θα έπρεπε να γίνει μια συστηματική προσπάθεια για να γίνουν συνεντεύξεις και να καταγραφούν οι εμπειρίες όλων των επιζώντων της τραγικής αυτής περιόδου της ιστορίας της νεώτερης Ελλάδας. Μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί η ποικιλία των ένδοξων και τραγικών δοκιμασιών όλου του ελληνικού λαού να ενσωματωθεί στην ιστορία που οι μελλοντικές γενεές θα αντιληφθούν ως αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητάς τους ως Έλληνες.

Η ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας, από τους οποίους μόνο ένα συρρικνούμενο απομεινάρι επιζεί στην πατρίδα του, είναι γεμάτη από αρχοντιά και τραγωδία. Σχεδόν εννέα στους δέκα Εβραίους σκοτώθηκαν, είτε στην Ελλάδα είτε στα κέντρα σφαγής της Πολωνίας. Σήμερα η μεγαλύτερη διασπορά Ελλήνων Εβραίων βρίσκεται στο Ισραήλ, όπου επιζώντες και μαχητές της Αντίστασης φέρουν ακόμη μέσα τους την πνευματική κληρονομιά της Ελλάδας που τους γέννησε. Μικρότερες διασπορές ανθούν στο Βέλγιο, στην Αγγλία, στον Καναδά, στις ΗΠΑ, στο Μεξικό, στη Βραζιλία και στην Αργεντινή, δίπλα σε ακμάζουσες κοινότητες Ελλήνων Χριστιανών σ' αυτές και άλλες χώρες. Είναι ανάγκη όλοι τους να ακούσουν την ιστορία των Ελλήνων Εβραίων και την συνεισφορά τους στο πόλεμο, γιατί αλλιώς το όνομα και η μνήμη τους θα χαθούν από την ελληνική και την εβραϊκή ιστορία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Βλ. Steven Bowman, «Joseph Matsas and the Greek Resistance», *Journal of Hellenic Diaspora*, 17, 1991, σσ. 49-68.
2. Ο Ιωσήφ Μάτσας παρουσίασε σε ένα πρώτο στάδιο την ιστορία της Φάνυ Φλωρεντίν σε διάλεξή του το 1982. Η Φάνυ Φλωρεντίν έδωσε συμπληρωματικές πληροφορίες στον παρόντα συγγραφέα το 1990. Ανάφερε κάποιον Ζακ Καπόν, που δημοσίευε μία εφημερίδα για το ΕΑΜ και φυλακίστηκε στις φυλακές Παύλου Μελά όπου και θανατώθηκε. Θυμόταν επίσης έναν Εβραίο φοιτητή, τον Μωρίς Χαΐμ, που πολέμησε στα βουνά. Αυτόν τον θυμόταν και ο Καπετάν Κίτσος (βλ. Κεφ. 2).
3. Αυτή η επιχείρηση αποτελούσε μέρος του συμμαχικού προγράμματος «Κιβωτός του Νώε», που είχε σκοπό να παρεμποδίσει την γερμανική οπισθοχώρηση. Οι Αμερικανοί αυτοί κατά πάσα πιθανότητα ανήκαν την Ομάδα V, που στάλθηκε στο όρος Πάικο για να κάνει επιχειρήσεις στη Βόρειο Ελλάδα υπό την αρχηγία του υπολοχαγού Γεωργίου Παπάζογλου. Η ομάδα αυτή ήταν υπεύθυνη για την καταστροφή πέντε γεφυρών και δύο αμαξοστοιχιών και την ανατίναξη 900 μέτρων σιδηροδρομικής γραμμής, καθώς και για 574 νεκρούς και τραυματίες, μεταξύ των οποίων υπήρχαν μόνο πέντε Αμερικανοί τραυματίες. Οι λεπτομερείς αναφορές του Ελληνοαμερικανού αξιωματικού είναι διαφωτιστικές λόγω των σχολίων του πάνω στην πειθαρχία και τη μαχητική αποτελεσματικότητα των ανταρτών. Κάποτε ο αντάρτης που ήταν υπεύθυνος να ανατινάξει ένα τρένο κοιμόταν όταν αυτό πέρασε. Σε μια άλλη περίπτωση «οι αντάρτες σκοτώθηκαν από μόνοι τους περνώντας μέσα από ένα ναρκοπέδιο σαν πρόβατα. Αντί να μας ακολουθήσουν, πήγαν να κόψουν δρόμο και σκοτώθηκαν (12) ή πληγώθηκαν». «Οι μόνες άλλες απώλειες ήταν έξι αντάρτες που σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν, όταν άρχισαν να πυροβολούν ο ένας τον άλλο, ενώ έκαναν ληστεία σε τρένο».
4. Οι αμερικανικές ομάδες επιχειρήσεων αναφέρουν πυροβόλα 81 χιλιοστών και ελαφρούς όλμους που χειρίζονταν οι αντάρτες.
5. Ο φόνος του Λαμπράκη το 1963 στη Θεσσαλονίκη ήταν το θέμα του βιβλίου και της ταινίας «Z».
6. Βλ. Steven Bowman, «Granny, what did you do during the war?», *Los Muestrros*, 51, June 2003, σσ. 21-22.

Ο Λουί Κοέν, αντάρτης του ΕΛΑΣ γνωστός ως «Καπετάν Κρόνος», στην Ελευσίνα το 1944.

Ομάδα ανταρτών του ΕΛΑΣ από το λόχο του Καπετάν Ορέστη, στα Κρόρα (περιοχή στα Δερβενοχώρια), το 1944. Διακρίνονται: ο Μωϋσής Γιουσουρούμ (πρώτος από αριστερά, μεσαία σειρά), δίπλα του καθιστός ο Σαλβατώρ Μπακόλας. Όρθιος, τρίτος από αριστερά, ο Απόστολος Σάντας.

Ο Σαλβατώρ Μπακόλας (δύτητος από δεξιά), 2^η Μεραρχία ανταρτών της ΕΠΟΝ, τμήμα του ΕΛΑΣ, τον Οκτώβριο του 1944.

Ο Λοιί Κοέν στον Παρνασσό, 17 Φεβρουαρίου 1944.

Ο γιατρός Μανώλης Αρούχ (όρθιος, δεύτερος από αριστερά), με συντρόφους του στο βουνό.

Ο Μανώλης Αρούχ ένστολος αντάρτης.

Οι εθελόντριες αδελφές του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Έλλη Σακκή-Δεκάστρο και Άννα Κοέν-Αντζελ (δεξιά), στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο του Βόλου, το 1941.

Ο Έρμπερτ Αλχανάτης (δεύτερος από αριστερά), με φίλους του αντάρτες, το 1944.

Ο Μουσίας Ματαθίας με συντρόφους του αντάρτες του ΕΛΑΣ.

Ο Ιωσήφ Μάτσας, στη Μακρακώμη Φθιώτιδας, το Δεκέμβριο του 1947. Ο Ιω. Μάτσας, ως αντάρτης του ΕΛΑΣ πολέμησε σε πολλές μάχες και οργάνωσε το «Θέατρο των Βουνών» για την ψυχαγωγία των συντρόφων του.

Ο Μωϋσής και ο Ιακώβ Γιουσουρούμ, στο σιδηροδρομικό σταθμό Κορίνθου, το 1944, μετά την αποχώρηση των Γερμανών.

Η οικογένεια Κάκις, από τη Δράμα, μετά το θάνατο του πατέρα. Όλα τα παιδιά συμμετείχαν στην Αντίσταση. Ο Ζακ (αριστερά) εντάχθηκε στο ΕΑΜ, τα δύο μικρότερα αδέρφια Φρέντερικ και Αλμπέρ στην ΕΠΙΟΝ και η Κάρμεν (δεξιά) στον ΕΛΑΣ.

Ο αντάρτης του ΕΛΑΣ Ηλίας Κονές (σημειώνεται σε κύκλο), από το Βόλο, με συναγωνιστές του μέλη του 54^{ου}-34^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ, στην μονή Φλαμπουρίου (Βένετο Μαγνησίας), έδρα του Συντάγματος.

Παραρτήματα

Ο κατάλογος με τα ονόματα των Εβραίων που συμμετείχαν στο αντάρτικο και παρατίθενται στο Παράρτημα Ι έχει συνταχθεί από διάφορες πηγές. Δεν συμπεριλαμβάνει τον συνολικό αριθμό των Εβραίων που ήταν στα βουνά, ούτε καν όλους εκείνους που ήταν αντάρτες. Στο Παράρτημα ΙΙ περιλαμβάνονται τα ονόματα των Ελλήνων Εβραίων που έδωσαν μάχη ενάντια στους Ναζί στη Βαρσοβία και στο Άουσβιτς τον Αύγουστο και τον Οκτώβριο του 1944. Μία περαιτέρω έρευνα στα αρχεία και συνεντεύξεις με τους επιζώντες, ο αριθμός των οποίων ολοένα και μειώνεται, θα φέρει αναμφισβήτητα στο φως περισσότερα ονόματα. Οι Έλληνες Εβραίοι που πολέμησαν στον ελληνικό στρατό κατά την ιταλική και την γερμανική εισβολή και αργότερα με τις ελληνικές δυνάμεις στην εξορία αποτελούν θέματα που χρήζουν περαιτέρω έρευνας. Η ορθογραφία των ονομάτων στην αγγλική έκδοση είναι σύμφωνη με τις πηγές (βλ. Συντομογραφίες) από τις οποίες πήραμε τα ονόματα και πιθανόν να διαφέρει από τον τρόπο που έγραφε ο κάθε ένας από τους αναφερόμενους το όνομά του. (Γι' αυτό και μερικά ονόματα μπορεί να επαναλαμβάνονται). Όσον αφορά τα ονόματα των κρατουμένων στο Άουσβιτς, η ορθογραφία που υιοθετούμε είναι εκείνη της υπογραφής των κρατουμένων, όπου αυτή έχει διασωθεί, και όχι η μετεγγραφή της που μπορεί συχνά να είναι παραπλανητική.

ΣΤΕ: Στην ελληνική έκδοση έγινε προσπάθεια τα ονόματα να καταχωρηθούν με την ορθή γραφή τους, όπου αυτό ήταν δυνατόν.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αμπατζοπούλου (1999)	Θεοδωσία-Σούλα Παυλίδου, Roudiger Bolts, Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη, Θεσσαλονίκη, 1999.
Επίλογος	Βλέπε επίλογο στο βιβλίο
ΑΙΜ-κ	Αρχείο Ιωσήφ Μάτσα: Γαλλικός Κατάλογος
ΑΙΜ-χ	Αρχείο Ιωσήφ Μάτσα: χειρόγραφες λίστες και σημειώσεις
αδ.	αδερφός-ή
Ben	Joseph Ben, Έλληνες Εβραίοι στο Ολοκαύτωμα και την Αντίσταση 1941-1944, Τελ Αβίβ, 1985 (στα εβραϊκά).

- BJGS *Bulletin of Judaeo-Greek Studies*
 Κεφ. Αναφορά σε κεφάλαιο του βιβλίου
 θυγ. θυγατέρα
 e-mail Στοιχεία από ηλεκτρονικό ταχυδρομείο από τους
 Michael Cohen, Dr. Maria Esformes, Annette Fromm,
 Gila Hadar et al., Theo Pavidis
- θ. θήλυ
 π. πατέρας
 Φρεζής Ραφαήλ Φρεζής, Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου,
 Βόλος, 1994, 2002.
- συζ. σύζυγος
 ICJ Institute of Contemporary Jewry, Ιερουσαλήμ
- Συνεντεύξεις με τους: κόρη του Ιακώβ Αράρ, Ιακώβ Μπαλέστρα, Μωυσή Μπέσο, Ματίλντα Μπουρλά, Γιολάντα Μπουρλά, Σαμουήλ Κοέν, Φάνυ και Λέων Φλωρεντίν, αδερφή του Μωυσή Φόρτη, Ίαν Φουρστ, Έλι Χασσίδ, Φρέντερικ Κάκις, Ελιασήφ Μάτσας, Γιάννης Μέγας, Νταιίζη Καρασσο Μωσέ, Ισαάκ Μωσέ (Κίτσος), Γιομπώβ Μωσέ, Ισαάκ Νεχαμά, Ισαάκ Φιλοσώφ, Αλμπέρτο Πρίζναλης, Μπαρούχ Σιμπή, Ιντό Σίμση, Γκυ Στρούμσα, Σάρα Γεοσούα (Σαρίκα), Jewishpartisans.org
- EME Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (στην περίπτωση των ονομάτων για τα οποία δεν έχουμε επιβεβαίωση από άλλη πηγή, καταχωρείται το όνομα, με **έντονη** γραφή).
- Kabelli I. Kabelli, "The Resistance of the Greek Jews", *YIVO Annual of Jewish Social Science VIII, 1953*, pp. 281-8.
- Kakis, Legacy Frederic Kakis, *Legacy of Courage*, Bloomington, 2003.
 Kew Kew PRO - UK National Archives, αρχεία SOE (Γραφείο Ειδικών Επιχειρήσεων)
- Lo nishkah* Shmuel Rafael, ed., *Lo nishkah*
 Matkovski Alexandar Matkovski, *History of the Jews in Macedonia*, Skopje, 1982.
- Matsas, *Illusion* Michael Matsas, *Illusion of Safety*, New York, Pella, 1997
- E. M. Λάρισα Εσδράς Μωυσής, *Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Λάρισας*, Λάρισα, 2000.
- Novitch Miriam Novitch, *Le passage des barbares, Contribution à l'histoire de la Deportation et de la Resistance des Juifs grecs*, Paris, 1967.
- Routes of Hell Shmuel Rafael, *Routes of Hell*
 υ. υιός
 Uris Leon Uris, *The Angry Hills*,
 03/9812 Αρχείο του Γιαντ Βασέμ

Παράρτημα Ι

Κατάλογος Τιμής

Εβραίοι στην Ελληνική Αντίσταση

Όνομα	Επώνυμο		Πηγή
Ντάριο (Δαυίδ)	Ααρών («Κεραυνός») από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 306. 03/8894]
Ανρύ	Ααρών από την Καβάλα		[ηλεκτρονικό ταχυδρομείο]
Αρμάνδος	Ααρών από την Κέρκυρα	ΕΜΕ	[Κεφ. 1, Matsas, <i>Illusion</i> , 291-4]
Σαλώμ	Αβδελάς (αδ.) από το Βόλο	ΕΜΕ	[Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8, Φρεζής 2, 225]
Ααρών	Αβδελάς από το Βόλο	ΕΜΕ	[ΑΙΜ-χ1. Novitch, 140. Βίκτωρ Ααρών]
Βίκτωρ	Αβδελάς από το Βόλο	ΕΜΕ	[ΑΙΜ-χ1. Φρεζής 2, 225]
Σολομών	Αβδελάς του Σαλώμ από το Βόλο		[ΑΙΜ-χ4]
—	Αβραάμ της ΒΕΦ		[ΑΙΜ-κ1. Κεφ. 2]
Ζακ	Αβράμ από την Καβάλα	ΕΜΕ	[ΑΙΜ-χ2 και 19. Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8]
—	Αζάρ (θ.) από το Βόλο		[ΑΙΜ-κ2]
Ουίλιαμ Ισαάκ	Αζάρ από το Βόλο	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Φρεζής, 230]
Αλμπέρτος	Αζάρ από το Βόλο		[ΑΙΜ-κ2]
Ζουλύ (Ιουλία)	Αζάρ από το Βόλο		[ΑΙΜ-κ2]
Λάζαρος (Ελιέζερ)	Αζαρία (“Τριποταμίτης”)	ΕΜΕ	(ΑΙΜ-κ3. Matsas, <i>Illusion</i> , 24]
Μωρίς	Αζί		[Επίλογος]
Ρένα	Αζούζ τ. Ιωσήφ από το Βόλο	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Φρεζής 2, 225, 230]
Σαλβατώρ	Αζούζ (αδ.) από το Βόλο	ΕΜΕ	[Φρεζής 1, 87]
Λέων	Αζουλί		[Κεφ. 3]
Μωρίς	Ακαρά (;)		[Ben, Κεφ. 8]
Σόλων	Αλαλούφ		[ΑΙΜ-κ4, χ]
Σαλβατώρ	Αλγούσσης	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 420]
Νισήμ	Αλκαλάη από το Διδυμότειχο	ΕΜΕ	[ΑΙΜ-χ8. Novitch, 140. Ben, Κεφ.8. Matsas, <i>Illusion</i> , 152]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Σαμουήλ	Αλλαλούφ	Εισαγωγή, υποσημ. 9.
Ηλίας	Αλλαλούφ	EME [AIM-χ7. Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8, Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
—	Αλλαλούφ (service w/ Force 133)	KEW, HS5/398 (χειρόγραφο)
Σεμτώβ	Αλλαλούφ από τη Θεσσαλονίκη	EME [AIM-χ7. Kabelle. Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106]
Αλμπέρτος	Αλλαλούφ από το Βόλο	EME [Φρεζής, 225]
Ραούλ	Αλμοσνίνο από τη Θεσσαλονίκη	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Ελίας	Αλμοσνίνος	[BJGS, 12, Summer 1993, 28]
Αλμπέρτος	— (36ο Σύνταγμα ΕΛΑΣ)	[φωτογραφία από το Αγρίνιο, μέσω του Μαρσέλ Γιοέλ]
Αλμπέρτος	— (έτερος στο 36° Σύνταγμα)	[ίδια φωτογραφία από Μαρσέλ Γιοέλ]
Ζακίνος	Αλχανάτη	[AIM-χ11. Novitch, 140. Ben, Κεφ.8]
Ζακίνος	Αλχανάτη (ή Αλκανάτη)	EME [AIM-χ20]
Λέων	Αμάρ από τη Χαλκίδα	EME [AIM-κ65. Matsas, <i>Illusion</i> , 317]
Ζοζέφ (Ιωσήφ)	Αμαρίλιο	[AIM-κ6]
Αλμπέρτο	Αμαρίλιο («Αλέκος»)	[Κεφ. 3]
Ισαάκ	Αμίρ από τα Τρίκαλα	[AIM-χ]
Ντάριο	Αμίρ από το Βόλο	[AIM-χ10]
Ζουλύ (Ιουλία)	Αμίρ από το Βόλο	[AIM-χ11]
Αλμπέρτος	Αμών από το Βόλο	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , φωτογραφίες. Φρεζής, 225]
Βίκτωρ	Αμών από το Βόλο	[Φρεζής 2, 225]
Γιακώβ	Αράρ (Αράρη) από την Καστοριά	[συνέντευξη συζ./θυγ. και φωτογραφία. Ben, Κεφ. 8. 03/2890]
Γεουντά	Αραρή από την Καστοριά [βλ. Αράρ]	[Ben, Κεφ. 8. 03/2890]
Αβραάμ	Αρδίτη	EME [Κεφ. 5. 03/2487]
Τσιάκο	Αρούχ από τη Θεσσαλονίκη	[AIM-χ14]
Μανώλης (Εμμανουήλ)	Αρούχ, ιατρός	EME [Κεφ. 4. AIM-κ10]
Λέο	Ασκενάζη	[AIM-κ12]
Σαμουήλ	Ασκενάζη [ο ίδιος ως Εσκενάζη;]	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , φωτογραφία, 291]
Αλμπέρτος	Ασσέο	[AIM-χ]
Έλι	Αττάς	[Rivlin, <i>Yavan</i> , 37]
Μωσέ (Μωύς)	Αττάς από την Αθήνα	[Besso. AIM-κ13]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Υνο	Αττίας	ΕΜΕ [Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8, Matkovski, 6]
—	Αττίας από την Καβάλα	[Κεφ. 2]
Ισαάκ	Αχάρ	ΕΜΕ
Μιχάλης	Βαλάης από τα Ιωάννινα	[Matsas, <i>Illusion</i> , 315]
Σίμων	Βαλεσαΐ από την Αθήνα	[Συνέντευξη Besso]
Ιωσήφ	Βαρούχ (βλ. επίσης τη λίστα του Άουσβιτς)	[Κεφ. 7]
Ιακώβ	Βαρούχ (Μπαρούχ)	[ΑΙΜ-κ47]
Σάμπυ (Σαμπετάι)	Βαρσάνο	[ΑΙΜ-κ15]
Σάμπυ	Βαρσάνο, ιατρός [Σάβι Βασάν;]	[Επίλογος, Γιολάντα Μπουρλά]
—	Βαρών	[Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
Αβραάμ	Βαρών από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Μαξ	Βαρών από την Καβάλα	[Ben, Κεφ. 8]
Αβραάμ	Βαρών από την Καβάλα	[ΑΙΜ-χ19. ΑΙΜ-κ14]
Ελιγιάου	Βεΐσση	ΕΜΕ [Kabelli. Novitch, 144, Ben, Κεφ. 8]
—	Βελλέλης	[ΑΙΜ-χ – Ben Levi]
Αλμπέρτο	Βελλέλης από την Πάτρα	[Matsas, <i>Illusion</i> , 193]
Εμμανουήλ	Βελλέλης από την Πάτρα	[Matsas, <i>Illusion</i> , 193]
—	Βενιαμίν [σκοτώθηκε στην Αγία Τριάδα]	[Κεφ. 4]
Ζακ	Βεντούρα	ΕΜΕ [Kabelli. Novitch, 144. Ben, κεφ. 8]
Θεόφιλος	Βιτάλης από το Βόλο	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 282. Φρεζής 2, 225]
—	Γαβρηλίδης από τα Ιωάννινα	[Μιχαήλ Κοέν]
Σαμουήλ Λέων	Γαβρηλίδης από την Αθήνα	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ17. Matsas, <i>Illusion</i> , 274]
Αλμπέρτος	Γαβρηλίδης υ. Σαμουήλ	[ΑΙΜ-χ25]
Σάρα (Σαρίκα)	Γεοσούα από τη Χαλκίδα	ΕΜΕ [Κεφ. 3. ΑΙΜ-κ165. Matsas, <i>Illusion</i> , 317. Συνέντευξη]
Γιομτώβ	Γιακοέλ από τα Τρίκαλα	[Kabelli. Ben, Κεφ. 8. Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
—	Γιακοέλ από την Καβάλα	[03/8778]
Γιάννης	ιατρός	[Επίλογος]
Αλμπέρ	Γιαχμπές από την Καβάλα	ΕΜΕ [03/2990. 03/2991]
Αλβέρτος	Γιαχόν από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 325. 03/2990]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Στέλλα	Γιαχόν από τη Θεσσαλονίκη	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Αρών	Γερουσάλμι από την Παλαιστίνη	[Uris, <i>The Angry Hills</i>]
Ιακώβ	Γουσουρούμ	[AIM-χ22]
Μωυσής	Γουσουρούμ (ιατρός) από τα Ιωάννινα	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , φωτογραφία. Κεφ. 4. Ben, Κεφ. 8]
Μωύς	Γουσουρούμ από την Αθήνα	[AIM-χ22]
Μωρίς	Γουσουρούμ	[AIM-κ19. Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Πέπο	Γιωσέφ	[<i>lo nishkah</i> , 16, 37]
Νταρών	Γκανής	EME
Μάρκος	Γκανής από τη Λάρισα	[AIM-χ16. Matsas, <i>Illusion</i> , 278]
Μόρδος Ιωσήφ	Γκανής από τη Λάρισα	[Ε. Μ., <i>Λάρισα</i>]
Σολομών	Γκανής από το Αγρίνιο	EME [AIM-χ17. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8]
Σόλων	Γκανής από το Βόλο	[Φρεζής 2, 225]
Ιωσήφ	Γκατένιο από τη Θεσσαλονίκη	EME [AIM-κ22]
Δαβίδ	Γκατένιο από τη Θεσσαλονίκη [ΕΠΙΟΝ]	[Αμπατζοπούλου, 1999, 118]
Σαλτιέλ	Γκατένιο από τη Θεσσαλονίκη και ο αδερφός του	[AIM-κ22. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 289]
Ιακώβ	Γκερσόν από τα Ιωάννινα	EME [AIM-κ24. Matsas, <i>Illusion</i> , 198, 315. Ελιασήφ Μάτσας]
—	Γκρότας	[AIM-κ23]
Ιερεμίας	Δανιήλ [ΕΔΕΣ]	[φωτογραφία μέσω του Μιχαήλ Μάτσας]
Ιωσήφ	Δαβίδ	[AIM-κ25]
Μίμης	Δαβίδ	[AIM-κ26]
Σαμουήλ	Δαβίδ	[AIM-κ66]
Σαμουήλ	Δέντης από την Άρτα	EME [AIM-κ27. Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Besso]
Δαβίδ	Εζρά υ. Μάρκου από την Καρδίτσα	[AIM-κ63 και χ16]
Χαΐμ	Εζρά υ. Μπέσσο	[AIM-κ65]
Μωρίς	Εζρά υ. Μπέσσο	[AIM-κ64]
Αλμπέρτος	Εζρατή	[AIM-κ35]
—	Ελιάου συζ. Ντορίκας Ραμπάν	[03/9812]
Μισέλ	Ηλίας από το Βόλο	[Φρεζής 2, 225]
Βίκτωρ	Ελιασήφ	[AIM-κ28]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Ηλίας	Ελιασήφ αδ. Βίκτωρ	[AIM-κ29]
Ισαάκ	Ελιέζερ από το Αγρίνιο	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 307. Tziako. AIM-κ29]
—	Ελιέζερ ιατρός	[AIM-κ30]
—	Ελιέζερ, υιός του ιατρού	[AIM-κ31]
Ισαάκ	Εμμανουήλ	[Κεφ. 2. AIM-κ34. Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106]
Ηλίας	Ερρέρα	[AIM-κ32]
Μωρίς	Ερρέρα από τη Θεσσαλονίκη	EME [AIM-χ. Novitch, 142. Matkovski, 106]
Μωύς	Εσκαλονί	[ηλεκτρονικό ταχυδρομείο]
Λέων	Εσκενάζη π. Αλμπέρτου	[AIM-κ32]
Σαμουήλ	Εσκενάζη υ. Μωυσή από τη Λάρισα	[Κεφ. 5. Συνέντευξη. Ε. Μ., <i>Λάρισα</i> . AIM-κ33]
Μωρίς	Εσφόρμες από τη Θεσσαλονίκη	[μέσω της κόρης του, Δρος Μαρίας Εσφόρμες]
Αβραάμ	Ζακ από την Καβάλα	[Matkovski, 106]
Μηνάς	Ζακ από το Βόλο	[Φρεζής 1, 87]
Ιωσήφ	Ζακάρ από το Βόλο	[Φρεζής 2, 225]
Σάββας	Ιακώβου (αδ. Σέμου και Ρεβέκκας από το Βόλο)	[Φρεζής 1, 87, 89]
Χαΐμ	Ιακώβου από το Βόλο	[Φρεζής 1, 87]
Αλβέρτος	Ιεσουλάς από το Βόλο	EME [Φρεζής 2, 225 και Φρεζής 1, 87]
Μωυσής Ελιά	Ιεσουλάς από το Βόλο	EME [Φρεζής 2, 230. AIM-κ18. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Ιωσήφ	Ίζης από τα Τρίκαλα	[Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Λέων	Ίντης [ή Ίντας]	[jewishpartisans.org]
Γιωσέφ	Ίσσης (Ίζης)	EME [<i>lo nishkah</i> , 16, 36. Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Σάββας	Ίσσης υ. Εφραΐμ από την Άρτα	EME [AIM-κ67. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Λούνα	Ισχάκ από την Μπίτολα	[Matkovski, 106]
Μεντές	Ισχάκ από την Μπίτολα	[Matkovski, 106]
Πέκο	Ισχάκ από την Μπίτολα	[Matkovski, 106]
Αλβέρτος	Ιωσήφ Οβαδίας	EME [Ε.Μ., <i>Λάρισα</i>]
Μωρίς	Καζές	[Εισαγωγή, υποσημ. 9]
Άρης	Καζές («Κολοκοτρώνης»)	[Κεφ. 5]
Σαμουήλ	Καζές από την Κομοτηνή	[συνέντευξη]

Όνομα	Επώνυμο		Πηγή
Άλμπερτ	Κάκις		[Kakis, <i>Legacy</i>]
Κάρμεν	Κάκις		[Κεφ. 3. ΥΜ συνέντευξη. Kakis, <i>Legacy</i>]
Φρέντερικ	Κάκις		[Kakis, <i>Legacy</i>]
Ζακ	Κάκις		[Kakis, <i>Legacy</i>]
Εμίλ	Κάκις (πατέρας) από τη Δράμα	EME	[Kakis, <i>Legacy</i>]
Αλέκος	Καλεφεζρά αδ. Αβραάμ		[AIM-κ92]
Αβραάμ	Καλεφεζρά από τα Ιωάννινα		[AIM-κ91]
Δαυίδ	Καλντεράν από την Μπίτολα (Μοναστήρι)		[Matkovski, 106]
Σαμουήλ	Καλντεράν από την Μπίτολα		[Matkovski, 106]
Ζουλί	Καλδερών	EME	[Φρεζής 2, 225]
—	Καλδερών από τη Φλώρινα (δύο αδέρφια)		[03/11552]
Γκίτα	Καλντεράν από την Μπίτολα		[03/6313]
Λούνα	Καλντερόν από την Μπίτολα (αδ. της Γκίτα)		[03/6313]
Κάρλο	Καλντερόν από την Μπίτολα (αδ. της Γκίτα]		[03/6313]
Ματίκα	Καμπελή από τα Τρίκαλα	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Μίμης	Καμπελής από τα Τρίκαλα	EME	
Νισσήμ	Καμχή		[AIM-χ. Novitch, 143]
Μωύς	Καμχή από τη Θεσσαλονίκη		[ηλεκτρονικό ταχυδρομείο]
Μωυσής	Καμχής από τη Λάρισα		[συνέντευξη συζ. / Σαμουήλ Κοέν]
Αλέγρα	Καπέτα		[AIM-κ93]
Γιαχιέλ	Καπέτας	EME	
Σολομών	Καπέτας	EME	[AIM-κ94. Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Ηλίας	Καπέτας από τα Τρίκαλα	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 325. Ε. Μωυσής]
Ηλίας	Καπέτας από το Βόλο (ο ίδιος με τον παραπάνω;)		[Φρεζής 2, 226]
Ζακ	Καπόν		[Επίλογος]
Ματίλντα	Καπόν, συζ. Μωυσή Μπουρλά («Μόντος»)		[συνέντευξη]
Σαρλ (Κάρολος)	Καράς από τη Θεσσαλονίκη	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Εμμανουέλ	Καράσσο	EME	[Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8]
Γιωσέφ	Καράσσο		[Ben, Κεφ. 8]

Όνομα	Επώνυμο		Πηγή
Ζακ	Καράσσο		[Ben, Κεφ. 8]
Δανιήλ	Καράσσο		[I. Frizi, 22]
Μωύς	Καράσσο	ΕΜΕ	[AIM-χ]
Κάρολος	Καράσσο		[E. Μωυσής, Χρονικά]
Τζιάκο	Καράσσο (Καπετάν Ζούλας)		[AIM-κ96]
Μπέττυ	Καράσσο αδ. Μάρκου και Νταΐζης		[03/5867]
Αλμπέρτο	Καράσσο από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ	[AIM-χ. Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 272]
Σαρλ (Κάρολος)	Καράσσο από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ	[AIM-κ95. Matsas, <i>Illusion</i> , 273, 305]
Νταΐζη	Καράσσο από τη Θεσσαλονίκη		[Κεφ. 3]
Αβραάμ	Καράσσο από τη Θεσσαλονίκη («Αλέκος»)		[εγγονή]
Αλμπέρτο	Καράσσο από τη Θεσσαλονίκη, αδ. Νταΐζης	ΕΜΕ	[Κεφ. 3. Novitch, 141, Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 303]
Μάρκος	Κάρλος από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ	[Ben, 127. Matsas, <i>Illusion</i> , 307. 03/8894]
Αλμπέρτος	Κάρλος από τη Θεσσαλονίκη		
Ζακ	Καρόν [Καπόν;]	ΕΜΕ	
Αλμπερτ	Κασόρλα από την Μπίτολα		[Matkovski, 106]
Ισαάκ	Κασούτο		[Ben, Κεφ. 8]
	Κασούτο, Ραββίνος από τη Λάρισα	ΕΜΕ	[Novitch, 141]
Σολομών	Κάστρο του Δαβίδ από το Βόλο		[Φρεζής 2, 226, 230]
Ζακ	Κατάν	ΕΜΕ	[Novitch, 142. Matsas, <i>Illusion</i> , 291]
Νισσήμ	Κιμχή (Καμχή)	ΕΜΕ	[Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106]
Σαμουήλ Μπόμπυ (Ρόμπυ, Ρούμπι)	Κοέν	ΕΜΕ	[Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8, Matsas, <i>Illusion</i> , 287. Matkovski, 106]
Δαβίδ	Κοέν		[Κεφ. 2. Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8, Matkovski, 106]
Δαβίδ Σαμπετάι	Κοέν	ΕΜΕ	[Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8]
Έλι	Κοέν		[Κεφ. 2. Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8]
Μεναχέμ	Κοέν	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 288]
Μενασέ	Κοέν		[AIM-κ82. Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8]
Γεσούα (Γεοσούα)	Κοέν	ΕΜΕ	[AIM-κ89. Novitch, 142. Matsas, <i>Illusion</i> , 288. Ben, Κεφ. 8]
Γιακώβ	Κοέν		[Ben, Κεφ. 8]
Λάουρα	Κοέν		[jewishpartisans.org]
Χαΐμ («Τσίκο»)	Κοέν		[Κεφ. 2. Novitch, 142;]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή	
Ισαάκ	Κοέν («Κρονάκι») από την Ξάνθη	EME	[Κεφ. 4]
Ιωσήφ	Κοέν («Τσίτος»)		[AIM-κ80]
Λουί	Κοέν (Καπετάν «Κρόνος») από την Ξάνθη	EME	[Κεφ. 4]
Ζοζέφ	Κοέν (Κονέν) από την Κρήτη		[Κεφ. 1. <i>B/GS</i> 13, 32]
Ισαάκ	Κοέν (ο ίδιος με τον «Κρονάκι»;		[Ben, Κεφ. 8]
Μωρίς	Κοέν αδ. Τσίτου	EME	[AIM-κ80]
Ιωσήφ Αβραάμ	Κοέν από τα Ιωάννινα		[AIM-κ79]
Μιχαήλ Ηλιάς	Κοέν από τα Ιωάννινα	EME	[AIM-κ83. Matsas, <i>Illusion</i> , 198. συνέντευξη]
Σαμουήλ	Κοέν από τα Ιωάννινα	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 198, 310. Ελιασήφ Μάτσας]
Αλβέρτος	Κοέν από τα Ιωάννινα, ιατρός («Βλαδίμηρος»)	EME	[AIM-κ74. Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i> . Κεφ. 4]
Αλμπέρτος	Κοέν από τη Δράμα	EME	[Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8, Matkovski, 106]
Ηλιάς	Κοέν από τη Θεσσαλονίκη	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Ρόζα	Κοέν από τη Θεσσαλονίκη		[Κεφ. 2. AIM-κ174]
Σαμ	Κοέν από τη Θεσσαλονίκη		[συνέντευξη 4/4/03]
Στέλλα	Κοέν από τη Θεσσαλονίκη [ΕΠΙΟΝ]	EME	[AIM-κ88. Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Αμπατζοπούλου, 1999, 117]
Ηλιάς Γιουδά	Κοέν από τη Λάρισα		[Novitch, 142. Ε.Μ., <i>Λάρισα</i>]
Πίνχας	Κοέν από τη Φλώρινα		[Κεφ. 1]
Ιωσήφ	Κοέν από τη Φλώρινα (αδ. Πίνχας)	EME	[Κεφ. 1. <i>lo nishkah</i> , 18, 22 “Vilipitari”]
Λέων	Κοέν από την Αθήνα		[Matsas, <i>Illusion</i> , 182]
Σίμων	Κοέν από την Αθήνα	EME	[Kabelli]
Μωσέ	Κοέν από την Αθήνα (αδ. Ααρών)		[Besso]
Ααρών	Κοέν από την Αθήνα, αδ. Μωσέ		[Besso]
Μωσέ	Κοέν από την Καβάλα		[AIM-κ84]
Δαβίδ Μιχαήλ	Κοέν από την Πρέβεζα	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 273] Τόπος εκτέλεσης η Αθήνα;
Άννα Σ.	Κοέν από το Βόλο	EME	[Φρεζής 2, 226. Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Μπαρούχ	Κοέν από το Βόλο		[συνέντευξη συζ. / Σαμουήλ Κοέν]
Ντάριο	Κοέν από το Βόλο		[συνέντευξη με συζ. / Σαμουήλ Κοέν]
Χαΐμ Σαμουήλ	Κοέν από το Βόλο	EME	[Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8. 03/8664. Φρεζής 2, 226]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Ιακώβ	Κοέν από το Βόλο	[Φρεζής 2, 231]
Ισαάκ (Ζακ)	Κοέν από το Βόλο	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 272. Kabelli. Novitch, 142. Ben, 130. Φρεζής 2, 231]
Ιακώβ	Κοέν από το Βόλο	EME [AIM-χ. Novitch, 142]
Καρολίνα	Κοέν από το Βόλο	[Φρεζής 2, 231]
Λέων Ιωσήφ	Κοέν από το Βόλο	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Φρεζής 2, 230]
Νισσήμ	Κοέν από το Βόλο	EME [AIM-χ. Novitch, 142. Ben, κεφ. 8. Matkovski, 109. Φρεζής 2, 226]
Πέπος	Κοέν από το Βόλο	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , φωτογραφίες. Φρεζής 2, 225]
Ραχήλ	Κοέν από το Βόλο	EME [Φρεζής, <i>Βόλος</i> . Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Σαμουήλ (Σμουέλ)	Κοέν από το Βόλο	[Matsas, <i>Illusion</i> , 32. Μέσω Σαμουήλ Κοέν. Φρεζής, 230]
Σίμων	Κοέν από το Βόλο	[συνέντευξη συζ. / Σαμουήλ Κοέν]
Σλόμο	Κοέν από το Βόλο	
Ζαχαρίας	Κοέν από το Βόλο	EME [Κεφ. 2. Matsas, <i>Illusion</i> , 325. Φρεζής, 230]
Ζουλύ	Κοέν από το Βόλο	EME [Φρεζής 1, 90]
Ροζίτα	Κοέν από το Βόλο (θυγ. Χαΐμ)	EME [Φρεζής, <i>Βόλος</i> . 03/8664. Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Σαμπετάι	Κοέν από το Βόλο [ΕΠΙΟΝ]	EME [Φρεζής 2, 231]
Σαλβατώρ	Κοέν από το Βόλο [ΕΠΙΟΝ]	EME [AIM-κ85. Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Φρεζής 2, 226, 230]
Σαμουήλ	Κοέν υ. Ααρών («Μπαλωμένος»)	[AIM-κ86]
Σολομών	Κοέν υ. Αβραάμ από τα Ιωάννινα	[AIM-κ87]
Βίκτωρ	Κοέν υ. Ζακ από το Βόλο	[Kabelli, Ben, 130]
Νταβίκο (Δαυίδ)	Κοέν υ. Μιχαήλ	[AIM-κ75]
Ηλίας	Κοέν υ. Νισσήμ	[AIM-κ81]
Μωρίς (Μωσέ)	Κοέν υ. Χαΐμ Μωυσή	EME [Κεφ. 2, 5. AIM-χ. Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 109]
Σόλων	Κομίδης από την Κομοτηνή (από τη Λήμνο)	[συνέντευξη συζ. / Σαμουήλ Κοέν]
Μισέλ	Κονέ από το Βόλο	EME [Φρεζής 1, 87]
Ηλίας	Κονές από το Βόλο	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 289. Φρεζής, 03/8664]
Μωυσής	Κονές από το Βόλο	EME [Φρεζής 2, 225]
Τόρι	Κουένκα	EME [Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106 - Kenka]
Γιακώβ (Ιακώβ)	Κούμερη (στο Σικάγο;)	[Γιομτώβ Μωσέ. AIM-98]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
—	Κούνιο, αδ. Σάρας Κούνιο, φαρμακοποιός;	[Κεφ. 2. AIM-κ99]
Ισαάκ (Ζακ)	Κωστής	EME [Κεφ. 6. AIM-κ97]
Αλμπέρτο	Λαζάρ	[AIM-χ]
Ισαάκ	Λαζάρ	[Κεφ. 2. AIM-χ]
Νισσήμ	Λαζάρ	[AIM-χ]
Σαλβατώρ	Λαζάρ	[Κεφ. 2]
Λάζαρος	Λαζάρ αδ. Ισαάκ	[AIM-χ]
Ιωσήφ	Λαχανάς από την Άρτα	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 274]
Μωυσής	Λεβή	EME [Υπολογαγός που σκοτώθηκε από τους Γερμανούς στην προσπάθειά του να διαφύγει;]
Νίνο	Λεβή	[AIM-κ109]
Οβαδίας	Λεβή	[AIM-κ110]
Ρόζα	Λεβή	[AIM-κ111]
Σόλων Αβραάμ	Λεβή	EME [AIM-χ]
Ζαχαρίας	Λεβή	[AIM-χ]
Ζακ (Ιακώβ)	Λεβή («Περικλής») από τη Θεσσαλονίκη	[Κεφ. 2. Θεός του Γκυ Στρούμσα. AIM-κ105]
Ερρίκος	Λεβή (ιατρός) από τα Ιωάννινα	EME [Κεφ. 1]
Χαΐμ Λέων	Λεβή από τα Ιωάννινα	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
Ααρών	Λεβή από τα Τρίκαλα	[AIM-κ100]
Ηλίας	Λεβή από τα Τρίκαλα	EME [<i>Lo nishkah</i> , 16, 37. Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Καίτη	Λεβή από τα Τρίκαλα	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 217]
Σολομών Αβραάμ	Λεβή από τα Τρίκαλα	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 217, 274]
Μεϊρ	Λεβή από τα Τρίκαλα «Αγρονόμος»	[AIM-κ108. <i>Lo nishkah</i> , 16, 37. Matsas, <i>Illusion</i> , 320]
Αβραάμ	Λεβή από τη Θεσσαλονίκη	EME AIM-κ101. Novitch, 143. Kabelli, Ben, Κεφ. 8]
Αβραάμ	Λεβή από τη Χαλκίδα	[AIM-χ]
Ελιάου	Λεβή από την Αθήνα	EME [AIM-κ102. Novitch, 143. Kabelli, Ben, Κεφ. 8]
Εμμανουήλ	Λεβή από την Αθήνα	EME [AIM-κ103. Novitch, 143. Kabelli, Ben, Κεφ. 8]
Μανώλης	Λεβή, κουνιάδος του «Περικλή»	[AIM-χ]
Ματαθίας	Λεβή υ. Βίκτωρ	[AIM-κ107]
Χαΐμ	Λεβή υ. Λέων από τα Ιωάννινα	[AIM-κ106]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Σίμων	Λεβή υ. Μωσή από τη Λάρισα	ΕΜΕ [Novitch, 143. Βεν, Κεφ. 8. ΑΙΜ-κ112. Ε. Μ., Λάρισα. Μνημείο Πεσσόντων στη θέση Καραλάκα]
Ρούλα ή Ραχήλ	Λεβή, συζ. «Περικλή»	[Κεφ. 2]
Μεΐρ	Λεβής από τα Τρικάλα	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 320, 324. Ε. Μωσής, <i>Χρονικά</i>]
Δαυίδ Χ.	Λεβής από το Βόλο	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ104. Φρεζής 2, 225, 229. Ε. Μωσής, <i>Χρονικά</i>]
Μωσής	Λεβής από το Βόλο	[Φρεζής 2, 225, 228]
Νέλλος	Λεβής από το Βόλο	ΕΜΕ [Φρεζής 2, 225]
Ζάχος	Λεβής από το Βόλο	ΕΜΕ [Φρεζής 2, 225]
Έντυ	Μάγιερς, Συνταγματάρχης (Eddie Myers) [BLO]	[Agony, κεφ. 8. Συνέντευξη]
Ιακώβ	Μαγρίζος υ. Μωσή από τη Λάρισα	ΕΜΕ [Novitch, 143. Βεν, Κεφ. 8. Ε. Μ., Λάρισα. Μνημείο στη θέση Καραλάκα]
Σιμαντώβ	Μαΐσης	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 420]
Ραφαήλ	Μάλτας	[Κεφ. 5]
Ραούλ	Μάνο	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 290]
Ραχήλ	Μάνο	[ΑΙΜ-κ115]
Κλεμού	Μάργκος (Clemmy Margos) από (Κάιρο) Αθήνα	[Rinette Margosh Seidner of Houston]
Γουόλτερ	Μάργκος (Walter Margos) από (Κάιρο) Αθήνα	[Rinette Margosh Seidner of Houston]
Ματίλντα	Μασαράνο	[Eli Pinhas. Φωτογραφία στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης]
Ισαάκ	Μασσότ	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 305]
Μωσής/ Μωσέ	Ματαθίας από το Βόλο	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ114. Συνέντευξη συζ. / Σαμουήλ Κοέν. Φρεζής, 228]
Ζάκο	Ματαθίας από το Βόλο (π. του Μ.Μ.)	[Συνέντευξη συζ. / Σαμουήλ Κοέν]
Λέων	Ματαλών	ΕΜΕ [Επίλογος. ΑΙΜ-κ116. Matsas, <i>Illusion</i> , 308]
Σαλομών	Ματαλών	[Επίλογος]
Ματίλντα	Ματαράσο από τη Θεσσαλονίκη	[ΑΙΜ-κ118]
Νισσήμ	Ματιτιάου (Ματαθίας;) από την Κέρκυρα;	[03/4273 στο Άουσβιτς]
Πάππας	Μάτσας	[ΑΙΜ-κ113]
Μwύς	Μάτσας	[ΑΙΜ-κ124]
Χαΐμ	Μάτσας από τα Ιωάννινα	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ121. Matsas, <i>Illusion</i> , 310]
Ελιασήφ	Μάτσας από τα Ιωάννινα	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ119. Matsas, <i>Illusion</i> , 198. Συνέντευξη]
Γιεσούα	Μάτσας από τα Ιωάννινα (αδ. του Ελιασήφ)	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ120. Matsas, <i>Illusion</i> , 198. Ελιασήφ Μάτσας]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Ιωσήφ	Μάτσας υ. Μεναχέμ από τα Ιωάννινα	[Κεφ. 1. AIM-κ122]
Σολομών	Μάτσας υ. Μεναχέμ από τα Ιωάννινα	[AIM-κ123. Matsas, <i>Illusion</i> , 199]
Σλόμο	Ματσίλ από τα Ιωάννινα (Πρέβεζα)	[Κεφ. 5]
Αβραάμ	Μεβοράχ από την Καβάλα	[AIM-κ130]
Σαμουήλ	Μεγρή από τα Ιωάννινα	EME [AIM-κ129. Matsas, <i>Illusion</i> , 200]
Λέων	Μεϊρ	[Κεφ. 5]
—	Μιζάν	EME [Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8]
Ηλίας	Μιζάν	[AIM-κ131]
Ιακώβ	Μιζάν	[AIM-κ133]
Λέων	Μιζάν	EME [AIM-κ134. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8]
Σαμπετάι	Μιζάν	[AIM-κ136]
Σαούλ	Μιζάν από τη Βουλγαρία	[Arditi]
Δαβίδ	Μιζάν από τη Δράμα	EME [Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106]
Σάμυ	Μιζάν από τη Λάρισα	[Συνέντευξη. AIM-κ135]
Ισαάκ	Μιζάν από το Αγρίνιο	EME [AIM-κ132. Ben, Κεφ. 8]
Ζακίνος	Μιζάν από το Βόλο	EME [Ben, Κεφ. 8. Φρεζής 2, 225]
Ιωσήφ	Μιζραχί [EAM] από την Αθήνα	[συνέντευξη με τη χήρα του]
Αλμπέρτος	Μιζραχί από τη Λάρισα	[Συνέντευξη]
Μηνάς	Μιζραχί από το Βόλο	EME [Φρεζής 2, 225]
Σαρίνα	Μιζραχί από το Βόλο	EME [Φρεζής 2, 226]
Ζακ	Μιζραχί από το Βόλο	[Φρεζής 2, 226]
Σαλβατώρ	Μινέρβο από τα Χανιά	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Αλμπέρτος Μωυσης	Μινέρβο από τα Χανιά [Agent G-4]	EME [AIM-κ142. Matsas, <i>Illusion</i> , 159. Ε. Μωυσης, <i>Χρονικά</i>]
Τζένη	Μινέρβο από την Κρήτη	EME
—	Μισκατέλ (αδερφοί) από το Διδυμότειχο	[Matsas, <i>Illusion</i> , 153]
Χαΐμ	Μιζραχί από το Βόλο	[Φρεζής 2, 225]
Λιλή	Μιτράνη από τη Θεσσαλονίκη	[Κεφ. 3]
Ροβέρτος	Μιτράνης («Ιπποκράτης») από τις Σέρρες	EME [Κεφ. 4]
—	Μιτράνης (ποιητής)	[I. Frizi, 22]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Αβραάμ	Μιχαήλ από τα Ιωάννινα	[AIM-κ137]
—	Μιωνή από το Αγρίνιο	[AIM-κ128]
Μωυσής	Μιωνής από τα Ιωάννινα, γνωστός και ως Μωυσής «Κατσάπας»	EME [Κεφ. 2. AIM-κ127. Matsas, <i>Illusion</i> , 198, 316]
Ιωνάς	Μιωνής από το Αγρίνιο	EME [AIM-κ126. Matsas, <i>Illusion</i> , 325. Κεφ. 2]
Σαμ	Μοδιάνο από τη Θεσσαλονίκη	[Kabelli, Κεφ. 6. ICJ#4 (146)]
Έλιο	Μοδιάνο υ. Σαμ	[ICJ] #4 (146)]
Σόφη	Μολτίαχ	[Ben, Κεφ. 8]
—	Μόλχο	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 274]
Α.	Μόλχο («Ναπολέον») από τη Θεσσαλονίκη	EME [Kabelli. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106]
Μωυσής	Μόρδος από το Βόλο	EME [Φρεζής 2, 225]
—	Μορδώχ	EME [AIM-κ140. Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
—	Μοσκοβίτης από τη Δράμα (Συνταγματάρχης)	[Kakis, <i>Legacy</i> , 221]
Μέντη	Μόσκοβιτς (δασκάλα που δολοφονήθηκε στην Εύβοια)	EME [AIM-κ141. Σαρίκα]
Άνσελμος	Μουρτζούκος υ. Λέων	EME [Ισαάκ Νεχαμά. Φρεζής 2, 225]
Αλίκη	Μουρτζούκου θυγ. Λέων	EME [Ισαάκ Νεχαμά. Φρεζής 2, 225]
Δαυίδ	Μπακόλας	EME [AIM-κ36]
Σαλβατώρ	Μπακόλας από τα Ιωάννινα («Σωτήρης»)	EME [Κεφ. 4. AIM-κ38. Matsas, <i>Illusion</i> , φωτογραφία]
Νισσήμ	Μπακόλας υ. Γεσούα	[AIM-κ37]
Τσιών	Μπακόλας υ. Γεσούα από τα Ιωάννινα	[AIM-κ39. Ελιασήφ Μάτσας]
Γιακώβ	Μπαλέστρα (ή Βαλέστρα) από την Κέρκυρα και ο αδερφός του	[Benny Natan. Συνέντευξη]
Ραφαήλ	Μπαρκή (αδερφός του Σολομών)	[Matsas, <i>Illusion</i> , 102]
Σολομών	Μπαρκή στην Αθήνα	[Κεφ. 3]
Ιακώβ	Μπαρτζιλιάι	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Ιωσήφ	Μπαρτζιλιάι	[<i>Routes of Hell</i>]
Νισσήμ	Μπατής από τα Ιωάννινα	[AIM-κ44]
Βίκτωρ	Μπατής υ. Μπεχώρ από την Αθήνα	[Κεφ. 5. AIM-κ41]
Κουτιέλ Ιακώβ	Μπέγας από τη Λάρισα	EME [Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά. Lo nishkah</i> , 16, 36]
Αλμπέρτος	Μπέζα	EME [AIM-χ. Novitch, 140]
Γιώργος	Μπέζα (Force 133 agent)	[KEW, HS5/646]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή	
Ζακλίν	Μπέζα (συζ. Μάριου Μπρένερ)	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Άλφρεντ	Μπέζα από τη Θεσσαλονίκη	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Ben, Κεφ. 8]
Μόνικα	Μπέζα από τη Θεσσαλονίκη	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Ελένη	Μπέζα από τη Θεσσαλονίκη	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Τζον	Μπέζας (w/English)	EME	[Εισαγωγή, σ. 29, υποσημ. 9. Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8]
—	Μπέης από τη Θεσσαλονίκη		[AIM-κ45 και χ]
—	Μπέκος		[AIM-χ]
—	Μπελεβή (θ.)	EME	[Novitch, 140. Matsas, <i>Illusion</i> , 108. Ben, Κεφ. 8]
Μωσέ (Μωρίς)	Μπέλλο («Μαλιαρόπουλος»)		[Κεφ. 2. AIM-κ40]
Σαλβατόρε	Μπεν Γιαΐς		[Κεφ. 1]
Πέπο	Μπεν Ουζίλιο		[Rivlin, <i>Yavan</i> , 37]
—	Μπεναρόγια συζ. Μάριου από τις ΗΠΑ		[Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Άλμπέρ(το)	Μπενβενίστα/ι	EME	[Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106]
Βενιαμίν	Μπενβενίστε	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Μωσέ	Μπενβενίστε		[Κίτσος]
Δαβίδ	Μπενβενίστε από την Καβάλα	EME	[Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106. AIM-χ]
Ντικ	Μπενβενίστε	EME	[Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 291]
Ζακ	Μπενβενίστε		[Κεφ. 1]
Έστερ	Μπενβενίστε από τη Λάρισα		[VT-1922]
Χαΐμ	Μπενρουμπί		[Rivlin, <i>Yavan</i> , 37]
Μωρίς	Μπενρουμπί	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Άλμπέρτος	Μπενρουμπί, ιατρός από τη Θεσσαλονίκη		[Γιάννης Μέγας]
Μεναχέμ	Μπενσιών από την Καβάλα	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Καταναγκαστικά έργα [E. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>] [jewishpartisans.org]
Ιακώβ Ισραήλ	Μπεράχα	EME	[AIM-χ. Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8]
Γεουντά	Μπεράχα		[AIM-χ. AIM-κ48. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Βιτάλ	Μπεράχα από τη Θεσσαλονίκη	EME	[AIM-χ. AIM-κ48. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Μεντές	Μπεςαντσή		[Kabelli. Ben, Κεφ. 8]
Μωσέ	Μπέσο από την Αθήνα («Άστρος»)		[συνέντευξη]
Μπετσαλέλ	Μπεχάρ	EME	[Novitch, 140. Ben, Κεφ. 8]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Ζακ	Μπεχάρ	[Κεφ. 4. Novitch, 140]
Μάρκος	Μποτόν	[AIM-κ52]
Σαλομόν	Μπούρη	ΕΜΕ
Ντόρα	Μπουρλά «Ταρζάν» από τη Θεσσαλονίκη, θυγ. Λέων	ΕΜΕ [Κεφ. 1. Novitch, 141]
Σαρίκα	Μπουρλά από τη Βέροια	
Τσελεμπί	Μπουρλά από τις Σέρρες	ΕΜΕ [AIM-χ. Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
Γιολάντα	Μπουρλά, θυγ. Λέων από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Κεφ. 1. Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8]
Μωρίς	Μπουρλάς	[AIM-κ50]
Ισαάκ	Μπουρλάς	[Novitch, 141. Ben, Κεφ.8]
Ιωσήφ	Μπουρλά	[Ben, Κεφ. 8]
Λέων	Μπουρλά «ο γέρος» από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Κεφ. 1. AIM-κ49]
Μωυσής (Μωσέ)	Μπουρλά από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Κεφ. 1. Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Νίκος	Μπουρλά από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [AIM-κ51. Matsas, <i>Illusion</i> , 273, 324]
Σολομών (Σαρλ - Κάρολος)	Μπουρλάς από τη Θεσσαλονίκη (2)	ΕΜΕ [Κεφ. 1]
Αβραάμ	Μπουρλάς υ. Ιωσήφ από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [AIM-χ. Novitch, 141. Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
Γιακώβ	Μποχορόπουλος υ. Ισραήλ από τα Ιωάννινα	[AIM-κ46]
Ροβέρτο	Μπρέλλης (ποιητής και ιατρός)	ΕΜΕ [Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Δαβίδ	Μπρούδο από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Κεφ. 4. Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Μισέλ	Μπρούδο από τη Θεσσαλονίκη (αδ)	ΕΜΕ [Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106]
Ερνστ	Μύλλερ (ιατρός) από την Αθήνα	[Κεφ. 6. Συνέντευξη με τη Λιζελότε Μύλλερ]
—	Μωρίς	[03/9812]
Ισαάκ	Μωσέ («Κίτσος») από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Κεφ. 2. Συνέντευξη. AIM-κ138]
Γιομτώβ	Μωσέ (Μαλαγιάς) από τα Ιωάννινα	ΕΜΕ Κεφ. 4. Συνέντευξη. AIM-κ20]
Δαβίδ	Μωυσής	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Ασέρ	Μωυσής από τα Τρίκαλα/ Αθήνα	[Κεφ. 6]
Εσδράς Βενιαμίν	Μωυσής από τη Λάρισα	[Ε. Μ., <i>Λάρισα</i>]
Αλβέρτος (Αβραάμ)	Μωυσής από το Βόλο	ΕΜΕ [Φρεζής 2, 231]
—	Μωυσής και ο πατέρας του	[Ben, 127. Matsas, <i>Illusion</i> , 307]
Σλόμο	Ναούμ (;)	[ανηψιά του Deganit Eliakim του Παν/μιου Χαίφας]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Ηλίας	Ναούμ υ. Μπεχώρ από τα Ιωάννινα	[ΑΙΜ-κ143]
Μαρσέλ	Νατζαρή	[Χρονικό 1941-1945 (Θεσσαλονίκη, 1991)]
Δαβίδ	Ναχμίας από τη Λάρισα	[Κεφ. 1. Συνέντευξη συζ. / Σαμουήλ Κοέν]
—	Ναχμίας από τη Φλώρινα (πολλά αδέρφια;)	[03/11552]
Σαμ	Ναχμίας από την Αθήνα	[Κεφ. 6]
Μιχαήλ	Νεγρίν (ιατρός) από την Αθήνα	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ145. Matsas, <i>Illusion</i> , 298-301]
Αλβέρτος	Νεγρίν από τα Τρίκαλα	[Κεφ. 1. Συνέντευξη]
Ισαάκ	Νεγρίν από τα Τρίκαλα	[ΑΙΜ-κ146]
Βενιαμίν	Νεγρίν από τα Τρίκαλα, («Μάιος» ή «Γάιος»)	ΕΜΕ [Κεφ. 1. ΑΙΜ-κ144. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 294]
Ιωσήφ	Νεχαμά	[Κεφ. 6]
Ισαάκ	Νεχαμά από την Αθήνα	[Κεφ. 1. Συνέντευξη]
Ροέλ	Νισαχόν	[Κεφ. 2]
Ζακ	Νισσάν	ΕΜΕ [Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 288]
Σολομών	Νισσήμ	ΕΜΕ [Ben, Κεφ. 8]
Ηλίας Σαμ	Νισσήμ από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Κεφ. 1]
Γιοέλ	Νιτσαχόν από τα Τρίκαλα	[ΑΙΜ-κ147]
Πωλ	Νόαχ αδ. Ισίδωρου	[Κεφ. 1]
Ισίδωρος	Νόαχ (Καπετάν Σιδρής) και τα δύο αδέρφια τους	[Κεφ. 1]
—	Νταρικό που έπαιζε ακορτενέον	[Κεφ. 2]
Ισαάκ	Ντάσα	[ΑΙΜ-κ148]
Βιτάλ	Ντάσα	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Ιωσήφ	Ντεκάστρο από τα Χανιά	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Μαρσέλ	Ντεμάγιο από την Μπίτολα	[Matkovski, 106. 03/6313]
Οβαδίας	Ντίνο	[ΑΙΜ-χ]
Ισαάκ	Οβαδία από την Τσεχοσλοβακία	[Κεφ. 2]
Ντάνυ	Οβαδίας από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [Κεφ. 2. ΑΙΜ-κ149. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Σαλβατώρ	Οβαδίας από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ151. Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Αβραάμ	Οβαδίας από το Βόλο	[Φρεζής 2, 226]
Μίνος	Οβαδίας από το Βόλο	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ150. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Ισαάκ	Οβαδίας Ιωσήφ	[Μνημείο στον Καράλακα]
Βαρών	Πάρδο από την Καβάλα	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
Μωύς	Πάρδο από την Καβάλα	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
Σάββας	Πάρδο από την Καβάλα	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
—	«Παρισαλίδης» από τη Δράμα	[ΑΙΜ-κ152 και χ]
Ραούλ	Παρνασσός	[Ben, Κεφ. 8]
Ανια	Πάτσνικ (Anya Patchnik) από τη Βιέννη (ΕΠΟΝ)	[03/9922]
Χάρυ	Πάτσνικ (Harry Patchnik) από τη Βιέννη	[03/9922]
Μπαρούχ	Πεζόντες	[ΑΙΜ-χ]
Αβραάμ	Πελές	[ΑΙΜ-χ]
Ιωσήφ	Πέπο από την Αθήνα	ΕΜΕ [Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Π.	Περαχιά	[ΑΙΜ-κ153]
—	Περαχιά από τη Θεσσαλονίκη	[ΑΙΜ-χ]
Φλώρα	Περαχιά από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ154. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Γιτσχάκ	Πέρσκυ από την Παλαιστίνη	ΕΜΕ [Matsas, <i>Illusion</i> , 320]
Αλέγρα	Πέσσαχ	ΕΜΕ [Φρεζής 2, 231]
Δαβίδ	Πέσσαχ (αδ. και υιός) από το Βόλο	ΕΜΕ [Φρεζής 2, 231]
Μεσουλάμ	Πέσσαχ από τη Φλώρινα	[<i>lo nishkah</i> , 18, 22]
Μωυσής	Πέσσαχ, Ραββίνος, από το Βόλο	ΕΜΕ [Kabelli. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. Φρεζής 2, 231]
—	«Πέτρος», ένας Παλαιστίνιος υπεύθυνος ζώνης ρίψεων	[Kew, HS5/422]
Χαΐμ	Πίντο	[ΑΙΜ-κ155]
Μωρίς	Πίνχας	[Κεφ. 2]
Μωρίς	Πιπανό	[ΑΙΜ-κ156]
Ερρίκος	Πιπανό από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ [ΑΙΜ-κ157. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Χαΐμ	Πολίτης από το Βόλο	ΕΜΕ [ΑΙΜ-χ. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8]
Μωυσής	Πολίτης από το Βόλο	ΕΜΕ [Φρεζής 2, 226]
Ηλίας	Πολίτης από το Βόλο (αδ. του Μ.Π.)	ΕΜΕ [Φρεζής 2, 226]
Μπεν	Ποράτ και δύο αδερφοί του	ΕΜΕ [Novitch, 141. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 305]
Γιακώβ	Πούλος	[ΑΙΜ-χ]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή	
Αλμπέρτος	Πρίζναλης από τις Σέρρες	EME	[Κεφ. 1. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. Συνέντευξη]
Ντόρα (Ντορίκα)	Ραμπάν		[03/9812]
Τζέφρυ (Geoffrey)	Ράντκλιφ (Radcliff) από Μεγάλη Βρετανία		[Kabelli]
Υ.	Ραπέτης (;)		[Ben, Κεφ. 8]
Άλχη	Ραφαήλ από την Αθήνα		[Κεφ. 6]
Δαυίδ	Ραφαήλ υ. Αρταέλο (;) από τα Ιωάννινα		[AIM-κ158]
Λέων	Ρεβή από την Αθήνα		[Συγγενής του Μπέσσο]
Ρόζα	η αντάρτισσα από την Κρήτη		[Χρονικά, τόμος 27, αρ. 189, Ιαν.-Φεβρ. 2004, 17-19]
Σιμαντώβ	Ρόζεν από τη Θεσσαλονίκη		[Gila Hadar μέσω αρχείου Massua]
Εφραίμ	Ρόζενμπεργκ από τη Θεσσαλονίκη		[Κίτσος]
Αβραάμ	Ρομάνο από τη Θεσσαλονίκη		[AIM-κ159]
Δαυίδ (Δαβίκος)	Ρούσσο από (Αθήνα) Σέρρες	EME	[Ben, Κεφ. 8. Κεφ. 4. AIM-κ160. Matsas, <i>Illusion</i> , 273, 302. 03/7254]
Ισαάκ	Ρούσσο από τη Θεσσαλονίκη (συζ. της Κάρμεν Κάκις)		[Κάκις συνέντευξη 26/07/2003]
Ισαάκ	Ρούσσο από τις Σέρρες		[<i>Routes of Hell</i> , Κεφ. 2. Συνέντευξη. 03/7254]
Ιακώβ	Ρούσσο υ. Αβραάμ		[AIM-κ161]
Σάββας	Ιακώβ από το Βόλο	EME	[Κεφ. 1. Φρεζής, Ε. Μωυσής, <i>Χρονικά</i>]
Ισραήλ	Σαδικάριο από το Βόλο	EME	[AIM-κ162. Matsas, <i>Illusion</i> , 273]
Ραούλ	Σαΐας		[Κεφ. 2, AIM-κ166]
Γιτσακ	Σακή (ο ίδιος με τον Ισαάκ Σακή;)		[Kabelli]
Έλι	Σακής	EME	[Novitch, 144. Ben, Κεφ. 8. Matsas, <i>Illusion</i> , 288]
Ιωσήφ	Σακής (ίσως ο ίδιος με τον Ιωσήφ- Ιακώβ Σακίας) και ο αδερφός του		[Ben, Κεφ. 8]
Ισαάκ	Σακής από τη Λάρισα		[συνέντευξη με συζ. Σαμουήλ Κοέν]
Ιωσήφ-Ιακώβ	Σακίας από το Βόλο και η αδερφή του	EME	[Novitch, 143-4. Matsas, <i>Illusion</i> , 287-Salías]
Έλλη	Σακκή από το Βόλο	EME	[Φρεζής 2, 227]
Ηλίας	Σακκής από το Βόλο	EME	[Φρεζής 2, 226]
Μωυσής	Σακκής από το Βόλο («Προμηθέας»)	EME	[Κεφ. 1. Matsas, <i>Illusion</i> , 222. Φρεζής, 226]
Πέπος	Σακκής από το Βόλο και ο αδερφός του	EME	[Φρεζής 2, 227]
Ισαάκ	Σακκής του Αιμίλιου από το Βόλο	EME	[Φρεζής 2, 231]
Λέων	Σακκής υ. του Ισαάκ και της Λέας από το Βόλο (αδ. Μ.Σ.)	EME	[Φ. Συνέντευξη. Κεφ. 1. Novitch, 144. Matsas, <i>Illusion</i> , 280. 03/8664]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Αλμπερτίκο	Σάκο από την Καστοριά	[Καστοριά, 3]
Μορδοχαί	Σαλέμ (αδ.) από τη Θεσσαλονίκη	[AIM-κ167]
Αλμπέρ	Σαλέμ από τη Θεσσαλονίκη	[AIM-κ168]
—	Σαλιτιέλ	[Κεφ. 2]
Αντζελ (Ανσελ)	Σαλιτιέλ	[AIM-κ9]
Ραούλ	Σαλιτιέλ (service w/Force 133)	[Kew, HS5/398 #637]
Μανώλης	Σαλιτιέλ από τη Θεσσαλονίκη	[AIM-κ169]
Ιωσήφ	Σαμαρίας από το Βόλο	[Φρεζής 2, 226]
Πέπος	Σαμαρίας από το Βόλο	EME [Φρεζής 1, 87]
Δαβίδ	Σαμουήλ από τη Θεσσαλονίκη	[AIM-χ. Matsas, <i>Illusion</i> , 272]
Μεναχέμ	Σαμπετάι	[jewishpartisans.org]
Μηνάς	Σαμπετάι (αδ.)	EME [Φρεζής 1, 87]
Ραφαήλ	Σαμπετάι από το Βόλο	EME [Φρεζής 2, 226]
Ααρών	Σαμπετάι από το Βόλο (αδ. του Ραφαήλ)	EME [Φρεζής 2, 226]
—	Σαμπετάι, ιατρός	[AIM-χ]
Αλμπέρ	Σαούλ	[AIM-κ162]
Ζωή	Σαπόρτα	[χ. Γιάννη Μέγα (Καπετάν Γρηγόρη) μέσω της Annette Fromm]
Μπουένα	Σαρφατή από τη Θεσσαλονίκη	[<i>Jewish Women, A Comprehensive Encyclopedia</i>]
Σαλβατώρ	Σαρφατής, ιατρός Συνελήφθη, βασανίστηκε και πέθανε στην Κρήτη)	[AIM-χ]
Δαβίδ	Σασσών	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 420]
Ισαάκ	Σασσών	[AIM-κ163]
Σαλομών	Σασσών	EME [Κεφ. 6. AIM-χ. Novitch, 144. Ben, Κεφ. 8]
Αλβέρτος	Σαφάν	[Θυγ. Στέλλα Σαφάν]
Αβραάμ	Σβώλης από τα Ιωάννινα	EME [AIM-κ171. Matsas, <i>Illusion</i> , 198, 311]
Έμψυ	Σβώλης από τα Ιωάννινα	[Annette Fromm]
Ηλίας	Σβώλης από τα Ιωάννινα	[AIM-κ172]
Μιχαήλ	Σβώλης από τα Ιωάννινα	[Ελιασήφ Μάτσας]
Μωσέ	Σεγκόρα (Τοτός) από τη Θεσσαλονίκη	[Κεφ. 1]

Όνομα	Επώνυμο		Πηγή
Σλόμο	Σένκα		[Κεφ. 1]
Ζακ	Σερόρ	EME	[Matsas, <i>Illusion</i>]
—	Σερόρ (Κοέν; θ.) από τη Θεσσαλονίκη		[AIM-κ164. Matsas, <i>Illusion</i> , 274, 324. <i>lo niskah</i> , 16, 35]
Αβραάμ	Σιακή		[Κεφ. 5]
Σαλομών	Σιακή	EME	[AIM-χ. Novitch, 144. Ben, Κεφ. 8]
Ηλίας	Σιακή		[AIM-χ]
Ισαάκ	Σιακή	EME	[AIM-χ]
Ιακώβ	Σιακή αδ. του Ισαάκ από το Βόλο		[AIM-χ]
Μωυσής	Σιακής		[AIM-κ175]
Λέων	Σιακής (βλ. Σακκής)		[AIM-χ]
Ισαάκ	Σιακής από τη Θεσσαλονίκη		[Ben, Κεφ. 8]
Ιωσήφ	Σιακής υ. του Ιακώβ, βλ. Σακίας		[AIM-χ]
Ιτσαάκ	Σιακίμ		[Novitch, 144]
Ισραήλ	Σιδαρίκης από το Αγρίνιο		[AIM-χ. Novitch, 143 - Saderakis. Ben, Κεφ. 8]
Σαμ	Σιδής από την Αθήνα	EME	[Kabelli. Novitch, 144. Ben, κεφ. 8]
Μπαρούχ	Σιμπή από τη Θεσσαλονίκη		[Kabelli, Κεφ. 6. Novitch, 142. Ben, Κεφ. 8. memoire]
Ιντό	Σίμη («Μακκαβαίος») από τη Θεσσαλονίκη	EME	[Κεφ. 4. memoire. AIM-κ170]
Μπέζα	Σιών		[Matkovski, 106]
Δαβίδ	Σουλάμ	EME	[Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. αδερφός του Λέων; μέσω Γιοιτάντ Μωσέ]
Μωρίς	Στρούμσα από τη Θεσσαλονίκη (ΕΠΙΟΝ)		[Κεφ. 1. Αμπατζοπούλου 1999, 118]
Ιωσήφ	Ταμπώχ από τη Βέρροια		[03/5313]
Ιωσήφ Νισσήμ	Ταραμπουλούς από τη Λάρισα	EME	[Matsas, <i>Illusion</i> , 325. E.M., <i>Λάρισα</i>]
Δαβίδ	Τιάνο από τη Θεσσαλονίκη	EME	[Novitch, 144. Ben, Κεφ. 8. AIM-κ173. Matsas, <i>Illusion</i> , 272]
Ζαχαρίας	Τουρών από το Βόλο	EME	[Φρεζής 1, 87]
Άνζελ	Τσιάκο από τη Θεσσαλονίκη		[AIM-κ8]
Δαβίδ	Τσουβά από τη Λάρισα		[Haifa conference]
Τζάκος	Τσουβά από τη Λάρισα (υιός)		[Haifa conference]
Ηλίας	Φελούς		[AIM-κ35]
Ιακώβ	Φελούς		[AIM-κ5]

Όνομα	Επώνυμο		Πηγή
Αβραάμ	Φελούς από τα Τρίκαλα		[ΑΙΜ-κ53]
Αλλέγρα	Φελούς από τα Τρίκαλα		[Αμπατζοπούλου, 1999, 117]
Μάρκος	Φελούς από το Βόλο / Αθήνα	ΕΜΕ	[Σαρίκα. Φρεζής 2, 226]
Χρυσούλα	Φελούς θυγ. Αβραάμ από τα Τρίκαλα / Βόλο	ΕΜΕ	[ΑΙΜ-κ56. Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Φρεζής 2, 230]
Μωυσής	Φερετζή	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 420]
Σαδώκ	Φερετζή	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 420]
Αλβέρτος	Φερετζή	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 420]
Εσδράς Ηλίας	Φιλοσώφ από τη Λάρισα		[Ε.Μ., <i>Λάρισα</i>]
Ισαάκ Αβραάμ (Γιτσχάκ)	Φιλοσώφ από τη Λάρισα		[Φ. συνέντευξη και βιβλίο. ΑΙΜ-κ57]
Ραφαήλ Ηλίας	Φιλοσώφ από τη Λάρισα		[Ε.Μ., <i>Λάρισα</i>]
Μάρθα	Φίσμαν από την Αθήνα (Force 133)		[KEW, HS5/398#635]
Βικτώρια	Φίσμαν από την Αθήνα (Force 133)		[KEW, HS5/398#636]
Μωρίς	Φλωρεντίν		[Επίλογος]
Φάνυ (Ματίλντα)	Φλωρεντίν-Ματαλών συζ. Λέων	ΕΜΕ	[Επίλογος. Matsas, <i>Illusion</i> , 308, 313. Συνέντευξη. ΑΙΜ-κ117. Βλ. Φλωρεντίν]
Αβραάμ (Αβραμίνο)	Φόρνης από τη Χαλκίδα	ΕΜΕ	[ΑΙΜ-κ58. Matsas, <i>Illusion</i> , 317]
Ααρών	Φόρνια (;) από τη Χαλκίδα		[Σαρίκα]
Πέπος (Ιωσήφ)	Φόρτης		[03/5826]
Μωυσής (Μίμης) («Βύρων»)	Φόρτης		[03/5826. Συνέντευξη με τον υιό του]
Ζαν (Ιακώβ)	Φούρστ από την Πολωνία		[Κεφ. 1. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. Συνέντευξη]
Μανώλης	Φραγγής από τη Χαλκίδα	ΕΜΕ	[Σαρίκα]
Σίμων	Φραγγής υ. Ιακώβ από τη Θεσσαλονίκη	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 324. Σαρίκα. ΑΙΜ-χ-Φραγγής]
Αλμπέρτος	Φράνιες (Φρανσές) από τη Λάρισα	ΕΜΕ	[Matsas, <i>Illusion</i> , 325]
Ραούλ	Φραντζής (Φρανσής)	ΕΜΕ	[Novitch, 142. Matkovski 106. Σαρίκα. Φρεζής, 22]
Μανώλης	Φραντζής από το Βόλο	ΕΜΕ	[Φρεζής 2, 226]
Κάρμεν	Φρεζή από το Βόλο	ΕΜΕ	[Φρεζής 2, 226]
Αβραάμ Χαΐμ	Φρεζής από τη Χαλκίδα	ΕΜΕ	[Σαρίκα]
Ραφαήλ	Φρεζής από το Βόλο αδ. Κάρμεν	ΕΜΕ	[Σαρίκα. Φρεζής 2, 226]
—	Φρετζή [Βλ. Φερετζή]		[Matsas, <i>Illusion</i> , 307. 03/8894]
—	Φριζής από τη Θεσσαλονίκη		[Matsas, <i>Illusion</i> , 274, 324]

Όνομα	Επώνυμο	Πηγή
Ιακώβ	Φριζής από τη Θεσσαλονίκη	[AIM-κ60, κ61]
—	Φριζής από το Βόλο	[AIM-κ62]
Βασίλης	Χαζάν από τη Θεσσαλονίκη (οδοντίατρος)	[Theo Pavidis]
Ζακ	Χαΐμ	EME
Μωρίς	Χαΐμ	Χαΐμ-EME [Κεφ. 2. Novitch, 143. Ben, Κεφ. 8. Matkovski, 106. Το όνομα Μωρίς Χαΐμ εμφανίζεται και στο AIM-χ με την ένδειξη ότι ήταν ιατρός αν και τότε ήταν φοιτήτης ιατρικής]
Ελιγιά	Χακίμ από τη Λάρισα	[συνέντευξη]
Ζέεβ	Χακλαΐ από την Παλαιστίνη	[Haklai, <i>With Russian POWs</i>]
Δαυίδ	Χακοέν	[Ben, Κεφ. 8. Κεφ. 4]
Ραούλ	Χαλβατζής	[AIM-κ68]
Βενιαμίν	Χαμαμί AMPC "Hanti" ("Alexo")	[KEW, H5/521]
Ισακ	Χανέν («Σοφιανός»)	[Κεφ. 3]
Χαΐμ	Χανώκ από τη Θεσσαλονίκη (στην Αθήνα)	[03/3215]
Έλι	Χασσίδ από τη Θεσσαλονίκη (στην Εύβοια)	[συνέντευξη]
Ιωσήφ	Χασσίδ από τη Θεσσαλονίκη (στην Εύβοια)	[συνέντευξη. 03/11121 αδ. Έκτορα;]
Σαμπετάι	Χασσών	[Κεφ. 2]
Αβραάμ	Χασσών («Μπαρμπαντάβας»)	[AIM-χ]
Σάββας	Χασσών από τη Θεσσαλονίκη	EME [AIM-κ72 και χ. Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Πέπος	Χασσών από την Μπίτολα (Μοναστήρι)	[Matkovski, 106]
Μωύς - Μωϋσής	Χασσών υ. Σάββα από τη Θεσσαλονίκη	EME [AIM-κ73, Matsas, <i>Illusion</i> , 324]
Γιοχανάς	Χατζής («Σκουφάς») από την Άρτα	EME [Κεφ. 5. AIM-κ69. Ben, Κεφ. 8]
Σόλων	Χατζής από το Βόλο	[AIM-κ70]
Απόστολος	Χατζόπουλος	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 308]
Μηνάς	Χατζόπουλος από τα Ιωάννινα	EME [Matsas, <i>Illusion</i> , 198]
Μεναχέμ	Χαχάμ (Χατζόπουλος)	[AIM-κ71]
Θίοντορ	Χίρσχορν (Hirchhorn Theodore) από τη Βιέννη	[Κεφ. 1]
Νατάν	Χονέν από την Καστοριά	[033C/3796]

Παράρτημα II

Άουσβιτς 2 (Μπίρκεναου) – Η εξέγερση του Ζόντερκομμαντο, 7 Οκτωβρίου 1944

Η παρακάτω λίστα συμπεριλαμβάνει τα ονόματα εκείνων για τους οποίους γνωρίζουμε ότι ήταν στο Ζόντερκομμαντο, ότι συμμετείχαν στον σχεδιασμό, ότι είχαν αναλάβει συγκεκριμένο ρόλο κατά τη διάρκεια της εξέγερσης ή ότι έλαβαν μέρος στη διαμάχη. Εικάζεται ότι ο αριθμός των Ελλήνων Εβραίων που ήταν στο Ζόντερκομμαντο υπερέβαινε τους 300. Δεν γνωρίζουμε πόσοι από τους παρακάτω δεν ήταν με οποιονδήποτε τρόπο αναμειγμένοι στην εξέγερση αλλά κρίνουμε σημαντικό να παραθέσουμε όλα τα ονόματα που γνωρίζουμε.

Αλεξ	(Webber, <i>Auschwitz: A History in Photographs</i> , Warsaw and Bloomington, IN, 1993, 42 κ.ε., 172 κ.ε.)
Αρών Μωρίς	(EME. Matsas, <i>Illusion</i> , 246)
Μπαρούχ Βαρούχ	(γενν. Άρτα, 1915)
Μπαρούχ Ισαάκ	(Novitch, 140. EME)
Μπαρούχ (Βαρούχ)	(Novitch, 140. EME)
Ιωσήφ	
Μπαρτζιλάι Ααρών	(Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 77)
Μπεναχμίας Δανιήλ	(Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 65)
Βιτάλης Μάτης	(γενν. Άρτα, 1913)
Μπρούδο Ιακώβ	(Matsas, <i>Illusion</i> , 249. Ben, 150)
Καπόν Ανρύ Νεχαμά	(Steinberg, <i>The Jews against Hitler</i> , 307)
Κοέν Λέων	(Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 60)
Τζαχόν Ραούλ	(γενν. Θεσσαλονίκη, 1919)
Ερρέρα Αλβέρτος	(γενν. Λάρισα) (Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 52. E.
Μωυσής [Αλέκος	Μωϋσής, <i>Χρονικά</i> , 2000)
Αλεξανδρίδης]	
Γκαμπάι Ντάριο	(Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 65)
Γκανή Αλβέρτος	(γενν. Πρέβεζα, 1916. Matsas, <i>Illusion</i> , 246)

Γκανή Ιωσήφ	(γενν. Πρέβεζα, 1926)
Γκανή Μωυσής	(γενν. Πρέβεζα, 1913. Matsas, <i>Illusion</i> , 246)
Γκανή Πέπος	(γενν. Πρέβεζα. Matsas, <i>Illusion</i> , 246)
Τζαχόν Αλβέρτος	(Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 60)
Λεβή Ιωσήφ	(Matsas, <i>Illusion</i> , 246)
Λεβή Σαμουήλ	(γενν. Ιωάννινα, 1906)
Λεβής Σαμπετάι	(γενν. Κωνσταντινούπολη, 1910)
Λεβή Μωύς	(γενν. Κωνσταντινούπολη, 1914)
Μάτσας Μιχαήλ	(γενν. Κέρκυρα, 1909)
Μάτσα Ελία	(γενν. Ιωάννινα, 1902)
Μενασέ	(Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , Υπόσημ. 52)
Μεσουλάμ Ελιέζερ	(γενν. Ξάνθη, 1908)
Μελή Αβρούμ	(γενν. Καβάλα, 1902)
Μιζάν Χαΐμ	(γενν. Άρτα, 1922)
Μιζάν Μωυσής	(γενν. Άρτα, 1924)
Μισραχή Αλμπέρτος	(γενν. Χίος, 1910)
Μισραχή Μωύς	(γενν. Χίος, 1911)
Νεγρίν Μωυσής	(γενν. Ιωάννινα, 1909)
Ναχμίας Ντάνυ	(Χάιντς Κούνιο)
Μάρκος	
Ναμέρ Ιωσήφ	(γενν. Αθήνα, 1924)
Νατζαρή Μαρσέλ	(γενν. Θεσσαλονίκη, 1917)
Νακαμούλης	(γενν. Κωνσταντινούπολη, 1904)
Ευγένιος	
Πίνχας Σαλομών	(γενν. Θεσσαλονίκη, 1924)
Ρούσσο Ισαάκ	(Matsas, <i>Illusion</i> , 175)
Σαμουήλ	
Σελόμο αδερφοί	(Χάιντς Κούνιο)
Σέρρης Μωυσής	(γενν. Ιωάννινα, 1919)
Σιδής Σαμουήλ	(γενν. Τρίκαλα, 1904)
Σούσης Ισαάκ	(γενν. Άρτα, 1902)
Σούσης Ζακ	(γενν. Αθήνα, 1909)
Σαμπετάι Μωυσής	(γενν. Άρτα, 1909)
Σαμπάς Τζοζέπος	(γενν. Άρτα, 1912)
Σαμπάς Πέσος	(γενν. Άρτα, 1912)
Σαμπετάι Σάββας	(γενν. Τρίκαλα, 1911)

Σαλβάδο Αλβέρτος	(Shmuel Rafael, Bar Ilan)
Τζαχόν Αλμπέρτος	(Χάιντς Κούνιο)
Βαρούχ Ιωσήφ	(γενν. Κέρκυρα, 1910)
Βενέτσια Ούγκο Βαρούχ	(Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 52, 59)
Βενέτσια Ισαάκ	(Matsas, <i>Illusion</i> , 249. Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 70. Ben, 150)
Βενέτσια Μωύς	(γενν. Θεσσαλονίκη, 1921)
Βενέτσια Σαλομών (Σλόμο)	(γενν. Θεσσαλονίκη, 1923. Fromer, <i>Holocaust Odyssey</i> , 68)
Ζακάρ Μεναχέμ	(γενν. Πάτρα, 1918)
Ζακάρ Ιωσήφ	(γενν. Άρτα, 1924)

ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΓΚΕΤΟ ΤΗΣ ΒΑΡΣΟΒΙΑΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1944

Αρούχ Ισαάκ	(Ben, Κεφ. 10. Matsas, <i>Illusion</i> , 262)
Μπενσουρέ Μωύς Αλβέρτος	(Ben, Κεφ. 10. Matsas, <i>Illusion</i> , 261)
Κοέν Δαβίδ	(Κεφ. 6)
Γκιλαντί Αλβέρτος	
Ελ Πόρτο Λέων	
Λεβή Αλμπέρτο	(Ben, Κεφ. 10. Matsas, <i>Illusion</i> , 257)
Λεβή Ντάριο	(Ben, Κεφ. 10. Matsas, <i>Illusion</i> , 261)
Μωύς	
Μεΐρ Μωύς	(Ben, Κεφ. 10)
Μωυσής Τζέσσι	(Κεφ. 6)
Νεγρίν Μωυσής (Μωρίς)	(Matsas, <i>Illusion</i> , 261)
Σενιόρ Σαούλ ¹	(Matsas, <i>Illusion</i> , 259)
Σαλτιέλ Χαΐμ	(Ben, Κεφ. 10. Matsas, <i>Illusion</i> , 261)

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Ο Σαούλ Σενιόρ αναφέρεται ως ήρωας από έναν σημαντικό αριθμό Ελλήνων που βρισκόνταν στη Βαρσοβία. Οι Γερμανοί τον κρέμασαν επειδή επιχείρησε να αποδράσει λίγο καιρό πριν από την εξέγερση. Ωστόσο, κρίνουμε σημαντικό να τον συμπεριλάβουμε στη λίστα.

Βιβλιογραφία

Η παρούσα βιβλιογραφία χωρίζεται σε τρεις ενότητες και περιλαμβάνει εβραϊκές πηγές που αναφέρονται στην ελληνική Αντίσταση, γενικές μελέτες σχετικά με την Αντίσταση και, τέλος, μελέτες που αφορούν τη συνδρομή των Ελλήνων στους Εβραίους κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η βιβλιογραφία είναι ενδεικτική και δεν συμπεριλαμβάνει το πλήθος των έργων που παρατίθενται στο βιβλίο.

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στο βιβλίο των Michael Molho και Joseph Nehama, *In Memoriam*, Θεσσαλονίκη, 1948-1953 είναι πολύ περιορισμένος ο αριθμός των αναφορών στη συμβολή των Εβραίων στην ελληνική Αντίσταση. Αξίζει, επίσης, να παρατηρήσουμε ότι αυτό το βιβλίο, γραμμένο την επαύριο του Ολοκαυτώματος, συνεχίζει να αποτελεί τη βασική πηγή για τους ερευνητές παρά το πλήθος των ερευνών που δημοσιεύτηκαν ύστερα από αυτό, κατά το β΄ μισό του περασμένου αιώνα. Η έλλειψη αρχειακών πηγών σε αυτό το βιβλίο που αποτελεί μία είδους περίληψη της ιστορίας του Πολέμου, συμπληρώθηκε και από την απροθυμία των διαφόρων μελετητών να σχολιάσουν τις απόψεις των συγγραφέων του εν λόγω έργου. Η επιθεώρηση *Bulletin of Judeo-Greek Studies* έχει επιμελώς καταγράψει την ελληνοεβραϊκή βιβλιογραφία των δύο τελευταίων δεκαετιών.

BEN Joseph, *Γιχουντέι Γιαβάν μπα Σοά ουμπαϊτναγκντούτ 1941-1944* (Ελληνες Εβραίοι στο Ολοκαύτωμα και την Αντίσταση 1941-1944), Tel Aviv, 1985, στα εβραϊκά.

BOWMAN Steven, "Jews in Wartime Greece: A select annotated Bibliography", in Iatrides O. John (ed.), *Greece in the 1940s. A bibliographic Companion*, Hanover and London, 1981.

BOWMAN Steven, "Envia Portage: The Jews, ELAS and the Allies in Envia,

- 1943-1944”, *Κάμπος: Cambridge Papers in Modern Greek*, 11, 2003, σσ. 1-24.
- BOWMAN Steven, “Granny, what did you do during the War?”, *Los Muestras*, 51, June 2003, σσ. 21-22.
- BOWMAN Steven, “Notes on the Jewish Military Reputation in Greece, 1914-1935”, *Newsletter of the Jewish Museum of Greece*, 31, 1991, σσ. 4-6.
- BOWMAN Steven, “Joseph Matsas and the Greek Resistance”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 17, 1991, σσ. 49-68.
- ELMALEH Avram, *Les Juifs de Salonique et la Résistance Hellénique*, Istanbul-Salonique, 1949.
- FELDMAN Yael, BOWMAN Steven, “Love and War on Mount Olympus: Jewish Participation in the Greek Resistance”, *Thetis*, 4, 1997, σσ. 253-257.
- FRIEDMAN Philip, “The Jews of Greece during the Second World War”, *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York, 1953, σσ. 241-248.
- KABELLI Isaac, “The Resistance of the Greek Jews”, *YIVO Annual of Jewish Social Science VIII*, 1953, σσ. 281-288.
- MATSAS Joseph, “The Participation of the Greek Jews in the National Resistance”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 17, 1991, σσ. 55-68.
- MATSAS Michael, *The Illusion of Safety*, New York, 1997. Bibliographic essay by Steven Bowman, σσ. 421-428.
- MOISSES Asher, “Jews in the Army of Greece”, στο Slotzky Josh, Kaplan Michael (eds.), *Jewish Soldiers in the Armies of Europe*, Tel Aviv, 1967, σσ. 182-185.
[Επανατυπώθηκε στο Recanati David (ed.), *Ζιχρόν Σαλονίκι. Γκεντουλατά βεχορμπανά σελ Γερουσαλάϊμ ντε Μπαλκάν. (Μνήμη της Θεσσαλονίκης. Μεγαλείο και καταστροφή της Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων)*, Vol. 1, Τελ Αβίβ, 1972, στα εβραϊκά. Οι τόμοι I και II περιέχουν μαρτυρίες από τη συμβολή των Εβραίων στην Αντίσταση.]
- MOLHO Michael, NEHAMA Joseph, Σοάτ Γιεχουντέι Γιαβάν 1941-1944 (*Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1941-1944*, Ιερουσαλήμ, 1965, στα εβραϊκά). Πρόκειται για την αναθεωρημένη έκδοση στα εβραϊκά του βιβλίου *In Memoriam*, Θεσσαλονίκη, 1948.
- NOVITCH Miriam, *Le passage des barbares. Contribution à l'histoire de la déportation et de la résistance des Juifs grecs*, Paris, 1967. Επανατύπωση Ghetto Fighters House, 1982. *The Passage of Barbarians*, Hull, England, 1989. Ελληνική μετάφραση: *Το πέρασμα των βαρβάρων*, (Αθήνα 1986).
- STEINBERG Lucien, “Greek Jews in the Battle against Nazism”, στο MUSHKAT Marion (ed.), *Jews in the Allied Forces in the fight Against Nazism*, Merhaviah, 1971, σσ. 327-331 (στα εβραϊκά).

ΥΑΑΚΟΒΙ Yohanan, *The Road to Captivity: A short History of the Palestinian Units which served in the campaigns of Greece and Crete in the spring of 1941*, MA thesis, Πανεπιστήμιο του Τελ Αβίβ, 1976 (αδημοσίευτο, στα εβραϊκά με αγγλική περίληψη).

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ – ΓΕΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Υπάρχει πλήθος απομνημονευμάτων στην ελληνική γλώσσα τα οποία έχουν καταγραφεί από τον Χάγκεν Φλάισερ στη σημαντική βιβλιογραφία του, η οποία φέρει τον τίτλο “Greece under the Axis Occupation” στο IATRIDES John O., *Greece in the 1940s. A bibliographic Companion*, Hanover and London, 1981. Ο κατάλογος των βιβλίων έχει συμπληρωθεί και από πληροφορίες σχετικά με την πολιτική θέση των συγγραφέων τους.

DORMAN Menahem, *Μιχέμετ Χα εζραχίμ μπεΓιαβάν. Ντετσέμπερ 1944 - Γιάνουαρ 1945, (Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα, Δεκέμβριος 1944 – Ιανουάριος 1945)*, Τελ Αβίβ, 1945, στα εβραϊκά.

EUDES Dominic, *Les Karpetanios. La guerre civile grecque de 1943 à 1945*, Paris, 1970. (Ελληνική έκδοση, 1975)

FLEISCHER Hagen, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Αθήνα, 1995.

GEROLYMATOS André, *Guerilla Warfare and Espionage in Greece 1940-1944*, New York, 1992.

HONDROS Louis, *Occupation and Resistance: The Greek Agony 1941-1944*, New York, 1983.

IATRIDES John O., *Greece in the 1940s: A Nation in Crisis*, London and Hanover, 1981.

MAZOWER Mark, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation 1941-1944*, New Haven, CT, 1993.

MYERS E. C. W., *Greek Entanglement*, 2nd ed., Gloucester, 1985.

SARAPHIS Stephanos, *Greek Resistance Army: The Story of ELAS*, London, 1978.

Η ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

BOWMAN Steven, “Could the Dodekanesi Jews have been saved?”, *Newsletter of the Jewish Museum of Greece*, 26, winter 1989, σσ. 1-2.

BOWMAN Steven, “Greek Jews and Greek Christians during World War II”, in *Remembering for the Future*, Conference Preprints, I, Oxford, 1988, σσ. 215-221.

- BOWMAN Steven, "Jews in War-time Greece", *Jewish Social Studies*, Winter 1986, σσ. 46-62. Επανεκδοση στο: Marrus Robert (ed.), *The Nazi Holocaust*, vol. IV, Westport, CT, 1990.
- ITZHAKI Solomon, "Lights and Shadows in the Balkans", *Congress Weekly*, 12 January 1944, σσ. 9-10.
- KITROEFF Alexander, "Documents: The Jews in Greece, 1941-1944: Eyewitness Accounts", *Journal of the Hellenic Diaspora*, XII, 1985, σσ. 5-32.
- KITROEFF Alexander, *War-Time Jews: The case of Athens*, Athens 1995.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ Φωτεινή, ΒΕΡΕΜΗΣ Θάνος, *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000.
- STAVRIANOS, L. S., "The Jews of Greece", *Journal of Central European Affairs*, 3, 1948, σσ. 256-281.
- Οι Εβραίοι και ο Αγώνας για την Ελευθερία*, Αναφορά της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ σχετικά με τους Εβραίους στην Ελλάδα και τον αγώνα για την ανεξαρτησία, ανέκδοτο, χ.χ. [1945;].
- Σύγχρονα Θέματα*, 17, 1994. Τεύχος αφιερωμένο στους Έλληνες Εβραίους.

Ευρετήριο Ονομάτων και Όρων

- 2η Μεραρχία 61, 98
 5ο Τάγμα 98
 6ο Σύνταγμα 76, 77, 80
 Ααρών Αρμάνδος 44
 Ααρών Δανίδ 35
 Αβραάμ 59
 Αβριέλ Εχούντ 77
 Αγροτική Τράπεζα 105
 Αγγελοχώρι 62, 65
 Αγδινιώτης Ηλίας 44
 Αγία Τριάδα 95, 157
 Άγιος Νικόλαος 84
 Αγκάμι Μοσέ 77, 92
 Αγκίλας Γιάννης 78
 Άγκυρα 82, 85
 Αζαρία Λάζαρος (ή Ελιέζερ) 105
 Άζι Μωρίς 140
 Αζουλαί Λέων 80
 Αθήνα 11, 27, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 55,
 57, 63, 68, 69, 71, 74, 75, 76, 77,
 78, 79, 80, 96, 99, 100, 107, 108,
 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124,
 126, 136
 Αιγαίο 27, 51, 55, 74, 75, 83
 Αιθιοπία 82
 Ακαρνανία 113
 Ακρόπολη 100
 Αλβανία 21, 25, 29, 34, 43, 47, 65, 82,
 139, 140
 Αλβανικός πόλεμος 9, 13, 34, 106, 130
 Αλιάνς 54, 98, 139
 Αλλαλούφ Σαμουήλ 29
 Αλταμαρίνο Ντέμπορα Ρενέ 72
 Άλτενμπουργκ Γκύντερ 122
 Αλχανάτη Δανιήλ 90
 Αμαρίλιο Αλμπέρτος 76, 122
 Άμπερ 82
 Άμφισσα 106, 107
 Αναστασίου Χρήστος 79
 Αντάντ 52
 Αντάρτης 11, 12, 14, 28, 29, 32, 33, 35,
 41, 44, 47, 49, 50, 59, 60, 61, 64,
 65, 70, 74, 76, 77, 78, 81, 83, 95,
 96, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 105,
 106, 107, 109, 111, 112, 114, 115,
 116, 120, 140, 142
 Αντάρτικο 26, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 45,
 46, 61, 67, 68, 70, 71, 89, 90, 99,
 100, 104, 105, 106, 109, 112, 130,
 139, 141
 Άνω Στενή 76
 Άξονας 10, 15, 18, 32, 45, 65, 69, 70, 81,
 85, 102, 116
 Άουσβιτς 5, 11, 13, 36, 40, 46, 47, 54, 57,
 89, 95, 97, 98, 120, 121, 126, 130,
 132, 133, 134, 136, 137, 138
 Αποστολή Harling (Χάρλιγκ) 64
 Αράρη Ισαάκ 105
 Αρβανίτης Δημήτριος 96
 Αργυρόπουλος 120
 Αρδέα 61
 Αρδίτης Αβραάμ 103
 Αριστοτέλης 75
 Αρντένας 117
 Αρούχ Εμμανουήλ 96, 107
 Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός 44, 99, 122,
 123, 124, 125, 127
 Αρχιραββίνος Μωυσής Πέσσαχ 44
 Ατατούρκ Κεμάλ 52
 Αττάς Έλι 90

- Αττίας Ίνο 156
 Αττική 75, 76, 94
 Αυστρία 26, 112, 116
 Αφρική 27, 28, 81, 116, 130
 Αχντούτ 119
 ΑΗΕΡΑ 14, 83
- Βάβδος 98, 101
 Βάθεια 79
 Βάλντχαϊμ Κουρτ 41
 Βαρούχ Ιωσήφ 5, 130, 135
 Βαρσάνο Σάμπυ 140
 Βαρσοβία 13, 48, 119, 130, 131, 133
 Βαρών Αβραάμ 65
 Βαρών Μαξ 46, 108, 109
 Βαρώνου Χίρς Συνοικία και γκέτο 32, 51, 53, 57, 98, 120, 122, 123
 Βαφειάδης Μάρκος 34, 36, 47, 113, 139
 Βελουχιώτης Άρης 35, 94
 Βενιζέλος Ελευθέριος 52, 78, 91, 120
 Βεντούρα Ζακ 103, 120
 Βέρμαχτ 41, 68, 113, 116
 Βέρμιο 33, 60, 104, 111
 Βέρνη 85
 Βέροια 32, 33, 58, 62, 63, 64
 Βιβλιοπωλείο Μόλχο 67
 Βιδάλης Κώστας 125, 127
 Βιέννη 57, 82
 Βισλιτσένι Ντίτερ 122
 Βιστούλας 131
 Βλάτση 60
 Βόλος 44, 50, 75, 91, 108, 112
 Βόρεια Γαλιλαία 42
 Βουλγαρία 63
 Βουλγαρικός 9, 10, 23, 37, 43, 48, 52, 54, 65, 123
 Βούλγαρος 41, 50, 56, 68, 112
 Βραζιλία 141
 Βρετανική Εκστρατευτική Δύναμη (BEF) 25, 26, 38, 59
 Βρετανικός 13, 25, 26, 28, 39, 49, 52, 62, 64, 69, 81, 83, 84, 89, 91, 92, 93, 94, 105, 110, 112, 114, 116, 130
 Βρετανός 25, 27, 32, 36, 44, 48, 49, 54, 60, 63, 70, 73, 75, 76, 78, 81, 83, 84, 86, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 102, 103, 105, 106, 108, 110, 111, 118, 119, 121, 127, 131
- Βρυώνης Μιχαήλ 109
 Βύρων 76, 77, 78, 80
- Γαλανός Κώστας 78
 Γαλλία 54, 68, 69
 Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης (Deutsche Schule) 57
 Γέφυρα Αξιούπολης 58
 Γέφυρα Γοργοποτάμου 94
 Γέφυρα Καλαμπάκας 58
 Γεωργίου Κωνσταντίνος 80
 Γιακοέλ Γιουμπόβ 64, 121, 122, 123, 128
 Γιαντ Βασέμ 14, 21, 29, 46, 47, 64, 68, 89, 90, 95, 112, 113, 115
 Γιαχμπές Αλβέρτος 104
 Γιαχμπές Έστερ 104
 Γιούελ Μαρσέλ 49
 Γιουγκοσλαβία 26, 39, 45, 48, 53, 81, 93, 108, 113, 116
 Γιουσουρούμ Μωρίς 97
 Γκατένιο Ιωσήφ 58, 103
 Γκατένιο Σαλτιέλ 106
 Γκεστάπο 118, 119, 124, 125, 126
 Γκιλαντί Αλβέρτος 132
 Γκιώνα 96
 Γλέζος Μανώλης 100
 Γούντχαους Κρίστοφερ 27, 29, 125
 Γραμματικό 78
 Γρεβενά 32, 60, 62, 140
 Γραφείο Εβραϊκών Υποθέσεων και Μεταναστευσης 80
 Γυμνόν 80
- Δαμασκηνιά 60
 Δάφνη 68
 Δεξαμενή 125
 Δεσκάτη 140
 Δημητρίου Δημήτριος 94
 Διεθνής Ερυθρός Σταυρός 76, 108
 Δίκη Άιχμαν 121
 Δράμα 34, 70, 111
 Δύναμη Α (Α Force) 84, 85
- ΕΑΜ 5, 11, 27, 34, 38, 39, 43, 44, 45, 47,

- 49, 50, 61, 65, 70, 76, 77, 78, 79, 80, 88, 89, 93, 94, 98, 99, 102, 103, 104, 108, 109, 110, 113, 115, 117, 119, 125, 127
- Εβραϊκή Λεγεώνα 42
- Εβραϊκό Πρακτορείο 27, 75, 77, 86, 91
- Εγνατία οδός 53
- ΕΔΕΣ 11, 13, 14, 32, 39, 41, 46, 47, 49, 78, 80, 94, 102, 110
- Έδεσσα 62, 114
- ΕΕΕ 14, 23, 55, 124
- Έιμος Λ. Γιούλιους 81
- ΕΚΚΑ 12, 14, 39, 103
- Εκκλησία 16, 57, 120
- Ελ Πόρτο Λέων 132
- Ελλάδα (ορισμός) 28, σημ. 1
- ΕΛΑΝ 14, 34
- ΕΛΑΣ 5, 11, 13, 14, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 60, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 125, 139, 140
- Ελασσόνα 108, 111
- Ελεύθερη Ελλάδα*, εφημερίδα 125, 127
- Ελληνική Κυβέρνηση, Κάιρο 85
- Έλληνες Εβραίοι 127, σημ. 10
- Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός 69, 78, 139, 140
- Έμπενζε 130
- Επιτροπή Ρόζενμπεργκ 125
- Επιτροπή Προσφύγων Πολέμου 85, 87
- Επιχείρηση «Κιβωτός του Νώε» 111
- ΕΠΟΝ 14, 33, 35, 47, 68, 73, 89, 90, 103, 117
- Ερμής 80
- Ερρέρα Αλβέρτος 133
- Εσκενάζη Σαμουήλ 106
- ΕΣΠΟ 14, 124
- ΕΣΣΔ 32
- Ευαγγελίστρα 80
- Εύβοια 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 111, 141
- Ευρώπη 17, 46, 81, 85, 87
- Ζαβιτσιάνος Κώστας 78
- Ζακυνθινός, καθηγητής 119
- Ζάννας Κώστας 140
- Ζάρακες 79
- Ζαχαρίας 33, 66
- Ζέρβας Ναπολέον 40, 41, 49, 94, 110, 116
- Ζήσης, καπετάν 63
- Ζόντεροκομαντο 5, 132, 133, 134, 135, 137, 138
- «Ζώα», βρετανική επιχείρηση 112
- Ζωσιμαία Ακαδημία 139
- Ήπειρος 39, 78, 94, 111
- Θεοδωράκια 68
- Θεολόγος 80
- Θεοφανίδης Σταύρος 82
- Θερμοπίλες 75
- Θεσσαλία 36, 39, 42, 44, 104, 105, 106, 111, 112
- Θεσσαλονίκη 11, 13, 20, 21, 23, 24, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 78, 79, 90, 91, 95, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 106, 108, 112, 113, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 136, 137, 139, 140, 141, 142
- Θήβα 64, 69, 98, 101
- Θράκη 32, 39, 41, 51, 108, 119
- Ινονού Ισμέτ 52
- Ισαάκ Εμμανουήλ 65
- Ιταλία 10, 44, 69, 81, 92, 99, 104, 110, 113, 121, 139
- Ιταλός 24, 35, 40, 42, 43, 61, 63, 65, 71, 73, 89, 92, 99, 103, 112, 117, 131, 133
- Ιωακείμ, Μητροπολίτης Δημητριάδος 44
- Ιωάννινα 26, 29, 35, 40, 47, 76, 89, 101, 106, 139, 140

- Καβάλα 46, 57, 66, 104, 108, 113
Καζακλάρ 104
Καζαντζάκης Νίκος 31
Καζές Μωρίς 29
Κάιρο 25, 55, 68, 75, 82, 83, 85, 86, 90, 93, 104, 110, 116, 118, 124, 127
Κάκις Κάρμεν 33, 70
Κάκις Φρέντερικ 33, 90
Καλαμάτα 117
Καλιά 96
Καλλίπολη (Δαρδανέλια) 110
Καλλοδόπουλος Αλέξανδρος 113
Καλοσκωπή 95
Καλύβια 76, 77, 90, 107
Καμίνσκυ, κάπο 136
Κάμπελ 54
Κάμπια 73
Καναδάς 141
Καναδοί 62
Κανάρης, ναύαρχος 82
Κανελλόπουλος Παναγιώτης 82
Κανταρέ Ισμαήλ 89, σημ. 1
Καπαρέλι 100
Καραμετζάνης 78, 91
Καράσσο Αλμπέρτος 58, 149
Καράσσο Μάρκος 62, 65, 106, 107
Καράσσο Νταιζίη 58, 61, 62, 67, 68, 89, 90, 106, 114
Καρδίτσα 35, 44, 105
Καρίντια, Ταγματάρχης 84
Καρούτες 97, 107, 114
Καρυές 105, 107, 140
Καστοριά 42, 61, 64, 65, 97, 106
Κατάν Ζακ 106
Κατερίνη 108, 111
Καύκασος 63
Καφαντάρης Γεώργιος 129
Κεντρικές Δυνάμεις 52
Κεραμόπουλος, καθηγητής 119
Κερασιά 62
Κεφαλίδης Ηλίας 125
Κηφισσοχώρι 95
Κιλκίς 35, 65, 68
Κιοστέ 84
Κίσινεφ, Ουκρανίας 57
Κίτσοβ 33, 37, 51, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 89, 98, βλ. Μωσέ Ισαάκ
ΚΚΕ 14, 34, 38, 45, 46, 58, 80, 93, 103, 109, 110
Κοέν Αλβέρτος 96, 162
Κοέν Άλφρεντ 86, 87
Κοέν Δαβίδ 65
Κοέν Ζαχαρίας 66
Κοέν Ισαάκ 162
Κοέν Ιωσήφ 27, 42
Κοέν Λέων 134, 137
Κοέν Λουί 96
Κοέν Ρόζα 58, 103, 162
Κοζάνη 58, 60, 62
Κοθρής Εμμανουήλ 91
Κολλέγιο Αδερφών (Collège de Frères) 57
Κόμμα των Φιλελευθέρων 123
Κομμουνιστικός 13, 14, 18, 26, 33, 36, 45, 46, 48, 58, 68, 70, 88, 97, 100, 102, 109, 125, 140
Κομμουνιστής 10, 19, 24, 32, 33, 36, 40, 42, 45, 46, 48, 57, 61, 70, 82, 94, 101, 103, 110, 112, 125, 126, 127, 140
Κομορόφσκι Μπερ 131
Κομώνια 113
Κοντογούναρης Αριστοτέλης 78
Κοντόπολης Φιντέλ 120
Κορέα 70
Κόρινθος 117
Κόρετς Τσβί 23
Κουκουλομάτης Γιάννης 79
Κούνιο, φαρμακοποιός 66
Κούνιο Σάρα 66
Κουστέ 77
Κρακοβία 67
Κρήτη 25, 27, 31, 32, 39, 72, 83, 115, 117, 118, 119, 126, 130
Κρουπ 134
Κύκλωπας 117
Κύριος, ιατρός 79
Κώμη 44
Κωνσταντινούπολη 20, 51, 86, 90, 92, 93
Κωστής Ισαάκ (Ζακ) 117
Κωστόπουλος Νίκος 79
Κωστοχώρι 62

- Λάρισα 24, 43, 58, 64, 101, 104, 105, 106, 107, 112, 113
 Λαζάρ Ισαάκ 66, 157
 Λαζάρ Σαλβατώρ 66, 164
 Λάζλο Βελίκα 91
 Λεβή Ερρίκος 40
 Λεβής Ιακώβ 65
 Λεβή Αλβέρτος 131, 132
 Λεβή Ντάριο 132
 Λεβής Μίνως 28
 Λεβή Ρούλα ή Ραχήλ 66
 Λεμπίσης Σωτήρης 79
 Λίβανος 55
 Λιμνιώνας 80
 Λισαβόνα 85
 Λόβιγγερ Ιωσήφ 79
 Λογοθετόπουλος Κωνσταντίνος 118, 122
 Λονδίνο 29, 48, 85
 Λοτζ 134
 Λούβαρης Νικόλαος 120, 125
 Λουκάς 80
- Μάγερς Έντμουντ 29, 32, 39, 101
 Μαγούλα 80
 Μαδρίτη 85
 Μακ Βη Λίνκολν 86, 93
 Μακεδονία 39, 41, 42, 49, 60, 65, 70, 67, 79, 108, 110, 111, 112, 114, 119, 120, 128
 Μακκαβαίος 5, 94, 97, 99, 100, 125
 Μακρυνιώτης, ταγματάρχης 40
 Μανιαδάκης Κωνσταντίνος 82, 101
 Μαντίδης Ζήσης 44
 Μαντούβαλος 58
 Μάουζερ 140
 Μαραθώνας 76, 79, 116
 Μαριόλης Βασίλης 100
 Ματαλών Σολομών 140
 Μάτσας Ιωσήφ 5, 26, 34, 36, 60, 106, 108, 115, 139
 Μάτσας Μιχαήλ 46, 112, 125
 Ματσίλ Σλόμο 107
 Μαύρη αγορά 108, 109
 Μαύρος Γεώργιος 78
 Μάχη της Γλόγοβας 120
- Μέγα Ρέμα 62, 64
 Μεγάλη Βρετανία 88
 Μεγάλη Ιδέα 52, 54
 Μεγάλη Συναγωγή 33
 Μέλεκ 130
 Μέσερσμιτ Μάνφρεντ 41
 Μέση Ανατολή 75, 93, 141
 Μεταξάς Ιωάννης 23, 56, 57, 82, 89, 118, 119
 Μετέωρα 58
 Μητζάλης (ή Μητσιάλης) Γεώργιος 44, 45
 Μητούδης Νίκος 78
 Μητροπολίτης Γεννάδιος 123
 Μητροπολίτης Δημητριάδος 44
 Μήτσος 80
 Μιζραχή Μωύς 137
 Μικρά Ασία 75
 Μικρασιάτης 23, 53, 55, 58
 Μικρασιατικός 42, 52, 81
 Μίλλερ Ερνστ 117, 118
 Μίλλερ Λιξελότε 118
 Μίμης 76, 77, 78, 80
 Μιτράνη Γέτη 90
 Μιτράνη Λιλή 70
 Μιτράνης Ροβέρτος 95, 96, 97
 Μιχάλης 80
 Μίχος 80
 Μιωνής Ιωνάς 65
 Μιωνής Μωσέ 65
 Μοδιάνο Σαμ 119, 120, 121, 124, 125, 127
 Μολ, λοχίας των SS 134
 Μόλχο Αλμπέρτος 89
 Μοναστήρι (Bitola) 42
 Μοντεσάντου Αγγελική 72
 Μόρντο Ρενάτο 118
 Μοσάντ 77, 90
 Μόσκοβιτς Μέντη 74
 Μόσχα 13, 45, 103
 Μουντρίχας Ανδρέας 100
 Μουσάλα 104
 Μουσολίνι Μπενίτο 9, 24, 55, 58, 121
 Μουσουλμάνος 16, 17
 Μουχαρέμ Χάνι 62, 106, 114
 Μπακόλας Σαλβατώρ 97, 101, 107
 Μπαμπαγιώργης 63

- Μπάρι 111
 Μπαρκή Α. 77
 Μπαρτζιλιά Ηλίας, Ραββίνος 43, 87, 93, 119, 122, 125
 Μπάουερ Τζορτζ 120
 Μπάταλα 62
 Μπατής Βίκτωρ 107
 Μπέζας Τζον 29
 Μπέλο Μωρίς 65
 Μπεν Γιαΐς Σαλβατώρ 43, 44
 Μπεναρόγια Αβραάμ 47, 57, 58
 Μπεναχμίας Δανιήλ 128, 137
 Μπενβενίστε Μωυσής 58
 Μπενβενίστε Ντικ 106
 Μπενβενίστε Τζακ 29
 Μπενοζίλιο Πέπο 90
 Μπέρυ Μπάρτον 86, 90
 Μπεςαντζή Μέντες 119
 Μπίβας, Ραββίνος 42
 Μπλούμε Βάλτερ 124
 Μπουρλά Γιολάντα 33, 63
 Μπουρλά Ματίλντα 69
 Μπουρλά Ντόρα 33, 70
 Μπουρλάς Σολομών-Κάρολος 65
 Μπουρλάς Μωυσής (Μωσέ) 33, 103
 Μπρούδο Δαβίδ 97
 Μπρούνερ Αλόις 122
 Μπρους Κ. Ε. Ντέιβιντ 81
 Μωυσής Ασέρ 119, 121, 122
 Μωυσής Ιακώβ 57
 Μωσέ Ισαάκ 32, 33, 57, 58, 64, 89, 103, 114
 Μωσέ Πομτώβ 76, 97, 101, 106
 Νάιτινγκελ Φλόρενς 69
 Νάουσα 32, 33, 43, 59, 60, 64
 Ναχμίας Δαβίδ 41
 Ναχμιά Νίνα 41
 Ναχμίας Ραφαήλ 41
 Ναχμιά Σαμ 117
 Νέα Υόρκη 82
 Νεγρίν Αλμπέρτος 36
 Νεγρίν Βενιαμίν 35, 65
 Νεότουρκοι 51
 Νεχαμά Ισαάκ 42
 Νεχαμά Ιωσήφ 20, 125
 Νιγρίτα 68
 Νικήτας 77, 80
 «Νικηφόρος» 94, 125
 Νισσήμ Ηλίας 32
 Νόαχ (οικογένεια) 34, 43, 44, 125, 129
 Νόαχ Ισίδωρος 43, 125
 Νόαχ Μαίρη 125
 Νόαχ Πωλ 43
 Νόαχ Σαούλ 44
 Νορντάου Μαξ 119
 Νοσοκομείο Ελπίς 69
 Νότιος Αμερική 82
 Ντάλαρη Αριάδνη 72
 Ντάντσιχ 53
 Νταχάου 130, 131, 135
 Ντε Τσάβες Μωρίς 77
 Ντέβις Χόμερ 77
 Ντόμπρος 77, 80
 Ντόνοβαν Μπίλ 110
 Ντόνοβαν Ουίλιαμ 81
 Ντορμάν Μεναχέμ 91
 Ξερολίβαδο 64
 Οβαδίας Ισαάκ 65
 Οβαδία Ντάνη 65
 Οβαδία Σαλβατώρ 60
 Οθωμανικός 18, 21, 51, 52, 53, 56
 Οθωμανός 31
 Οίτη 96
 Όλυμπος 32, 94, 104, 107, 108
 Οργανισμός Αρωγής και Αποκατάστασης Ηνωμένων Εθνών (UNRRA) 86
 «Ορέστης» 91, 100
 Ορθόδοξος Χριστιανισμός 19
 Ορίων 117
 Ουάσινγκτον 87
 Ουκρανοί φύλακες 98, 126
 Ούνοι 88
 Ουρπανούρας Γιάννης 100
 Ούτσεντα 60, 64
 Παλαιστίνη 23, 26, 27, 42, 54, 59, 65, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 84, 90, 97, 114, 119
 Πάικο 32, 59, 64, 111, 139

- Παπανδρέου Γεώργιος 75
 Παπαστρατής Σωτήρης 79
 Παπαφλέσσας 62, 65
 Πάπια 59
 Παππός Κώστας 78
 Παρατίνα 96
 Παρίσι 23, 81
 Παρνασσός 95, 96, 97
 Πάτρα 44, 65
 Παυλιανή 95
 Πειραιάς 45, 79, 117
 Πελαργός 63, 65
 Πελοπόννησος 63, 111, 115, 119
 Πεντσαγιού 107
 Περιβόλι 62
 Πιερία 59, 111
 Πίνδος 35, 39, 42
 Πίνχας Μωρίς (Μωσέ) 65
 Πιπανά Ερρίκος 65
 Πλατεία Αριστοτέλους 51
 Πλατεία Ελευθερίας 51
 Πολίτης Χαΐμ 29
 Πολωνία 13, 18, 26, 34, 65, 68
 Πονομαρένκο Π.Κ. 46
 Πόντιος 55, 65
 Πόντος 63
 Πούλος Κωνσταντίνος 71, 72, 73, 90
 Πρέβινα 44
 Πρεμετή 73
 Πριζναλης Αλμπέρτος 41, 89
 Πυρομάγλου Κομνηνός 49
- Ράλλης Ιωάννης 122
 Ραμπάν Ντόρα 70
 Ραφαήλ Άλχι 117
 Ρις Ν. Σ. 83
 Ρόζενμπεργκ Άλφρεντ 121
 Ρόζενμπεργκ Εφραίμ 58, 172
 Ρουμανία 55, 82
 Ρούμελη 72, 111
 Ρούπελ 25, 32
 Ρούσβελτ Φράνκλιν 85, 86, 93, 115, 124
 Ρούσσο Ισαάκ 65
 Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία 16
 Ρωμαϊκό δίκαιο 17
 Ρώμη 81, 116
- Ρώσος 29, 41, 45, 62, 112, 115, 134, 135
 Σάββας Ιακώβ 44
 Σαΐας Ραούλ 66, 163
 Σακής Λέων 44
 Σαλιέλ Σάμπυ 126
 Σάντας Απόστολος 100
 Σαπόρτα Μωρίς 79
 Σαράτσης Νικόλαος 44
 Σαράφης Στέφανος, στρατηγός 34, 49, 112, 113
 Σασσόν Σολομών 125
 Σβάρτζ Χάρολντ 85
 Σεβάστεια 41
 Σεγκόρα Μωσέ 35, 47
 Σενιόρ Ισαάκ 48
 Σενεγαλέζος 63
 Σένκα Σλόμο 44
 Σέρρες 41, 89, 95
 Σέφελ Χέλμουτ 44
 Σιακής Αβραάμ 103, 174
 Σίμοντς, συνταγματάρχης 84, 93
 Σιμπή Μπαρούχ 45, 119
 Σίμση Ιντό 97, 98, 107
 Σιμωνίδης Βασίλειος, διοικητής Μακεδονίας 128
 Σινά 77
 Σιωνιστική οργάνωση νεολαίας 67
 Σκιάθος 33, 34, 90
 Σκόπελος 70, 90
 «Σκουφάς», Βλ. Χατζής Γιοχανάς 106
 Σλαβομακεδόνες 61
 Σματς Γιαν 120, 127 σ. 14
 Σμόρνη 52, 74, 77, 83, 86, 88
 Σοβιετική Ένωση 21, 25, 26, 45
 Σόμπμπορ 133
 Σοχός 41
 Σουηδικά πλοία 76, 108
 Σουσιέλ Αβραάμ 58
 Στάθης 78, 80
 Στάνχαρντ, πρέσβης 85, 87
 Στάλιν Ιωσήφ 45, 46, 102, 116
 Στάλινγκραντ 62, 64
 Σταυρός 63
 Στενή 73, 74, 76, 80
 Στερεά Ελλάδα 81, 94, 96, 106
 Στοκχόλμη 85

- Στρατόπεδο Παύλου Μελά 49, 113
 Στροπ Γιούργκεν 119, 124
 Συμβούλιο Ένωσης και Προόδου 51
 Συνθήκη των Σεβρών 52
 Συνθηκολόγηση της Ιταλίας 10, 104
- Τάγμα 5/34 96, 99
 Ταξιάρχης 117
 Τατάροι 63
 Τελ Αβίβ 47, 50, 74, 75, 101, 153
 Τερέζιενσταντ 130
 Τζόνιτ 14, 54, 77, 86, 92
 Τζόουνς 44
 Τιάνο Μισέλ 58
 Τίτο 48, 93, 102, 108, 112, 116
 Τομασάουζεν Έντγκαρ 65, 128
 Τουρκία 52, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 85, 87,
 89, 90, 92, 102
 Τούρκος 48, 52, 84, 85, 87, 111
 Τραγώνης Μιχαήλ 77, 80
 Τρεμπεςίνα 58
 Τρεμπλίνκα 11, 36, 50, 130, 133, 135
 Τρίγκ, λοχαγός 84
 Τρίκαλα 35, 36, 43, 112, 128, 140
 Τρούμπελντορ Πισσέφ 42
 Τσακαίοι 79, 80
 Τσαλδάρης Κωνσταντίνος 123, 128
 Τσβί Δαβίδ 48
 Τσιγγάνοι 136
 Τσίκο Κοέν 140
 Τσίμας Ανδρέας 94
 Τσεσμέ 74, 76, 77, 83, 84, 110, 111
 Τσολάκογλου Γεώργιος 121
 Τσουδερός Εμμανουήλ 86
 Τσούκα 61
 Τσώρτσιλ Ουίνστον 28, 88, 110, 115, 116,
 126
 Τύρναβος 104
- Υπαπαντή 64
- Φασισμός 55
 Φεντερασιόν 47, 57
 Φιτζρόου Μακλέιν 102
 Φλόρενς Νάιτινγκεηλ 69
 Φλωρεντίν Φάνυ (Φλώρα) 66, 139
 Φλώρινα 42
 Φόρτης Μαρτσέλο 73
 Φουρτούνη Ελένη 72
 Φριζής Μορδοχάιος 24
 Φρίντμαν Ίρβινγκ 86
 Φυλακές Παύλου Μελά 58, 114, 140
- Χαγκανά 74, 75, 77, 80, 90, 92
 Χαΐμ Μωρίς 65, 66, 140
 Χαλ Κόρντελ 85
 Χαλεβή Ραφαήλ 126
 Χαλκίδα 71, 73, 74, 80, 81, 89
 Χαλκιδική 41, 49, 51, 64, 98
 Χάμοντ Νικόλας 110
 Χανέν Ισακ 80, 176
 Χάουσχοφερ Καρλ 81
 Χάρνακ Φαλκ 42
 Χαρτ Τζάνετ 72
 Χασσίδ Έλι 76, 91
 Χασσών Αβραάμ 65
 Χασσών δωσίλογος 120
 Χασσών Σαμπετάι 65
 Χατζής Ποχανάς 106
 Χιλ Χένρυ 87
 Χίμλερ 136
 Χίρσχορν Τέοντορ 49
 Χιώτης Στέλιος 79
 Χορός του Ζαλόγγου 68
- Ωρωπός 75, 76

